

---

alternatif politika

Cilt 1, Sayı 2, Eylül 2009

TÜRK MODERNLEŞME TARİHİ

**Demokrat Parti Dönemi Türkiye'nin Dış İlişkilerine
Genel Bir Bakış (1950–1960)
Behçet Kemal YEŞİLBURSA**

**Bir Sosyal Politika Projesi Olarak Köy Enstitüleri
Ali BABAHAN**

**Mardin'de Kültürlerarası İletişim Ve Kültürel
Kimliğin/Farkın İnşası
Engin SARI**

**Batı Avrupa'da Yükselen Yeni-Irkçılık Üzerine Bir
Deneme
Ahu SUMBAS**

**Yönetişim Ve Kamu Yönetimi Halkla İlişkiler
Anlayışının Değişimi
Pınar ÖZDEMİR**

KİTAP DEĞERLENDİRMESİ

---

alternatif politika

Cilt 1, Sayı 2, Eylül 2009

Demokrat Parti Dönemi Türkiye'nin Dış İlişkilerine Genel Bir Bakış (1950-1960)-Behçet Kemal YEŞİLBURSA, 142-193.

Bir Sosyal Politika Projesi Olarak Köy Enstitüleri-Ali BABAHAN, 194-226.

Mardin'de Kültürlerarası İletişim Ve Kültürel Kimliğin/Farkın İnşası-Engin SARI, 227-259.

Batı Avrupa'da Yükselen Yeni-Irkçılık Üzerine Bir Deneme-Ahu SUMBAS, 260-281.

Yönetişim Ve Kamu Yönetimi Halkla İlişkiler Anlayışının Değişimi-Pınar ÖZDEMİR, 282-299.

KİTAP DEĞERLENDİRMESİ, 300-324.

**A GENERAL REVIEW OF TURKEY'S FOREIGN AFFAIRS DURING THE DEMOCRAT PARTY ERA
(1950-1960)**

Behçet Kemal YEŞİLBURSA *

ABSTRACT

In this article, an evaluation was made of the events occurring in Turkey's foreign affairs during the Democrat Party period according to British documents., Turkey's approach to foreign affairs of the period, such as NATO, the Korean War, the Balkan and Baghdad Pacts and the Cyprus Issue, as well as relations between Turkey and Britain and the other countries are examined.

Key Words: Democrat Party, Turkish Foreign Policy, NATO, Cyprus Issue, Anglo-Turkish Relations.

**DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİ TÜRKİYE'NİN DIŞ İLİŞKİLERİNE GENEL BİR BAKIŞ
(1950-1960)**

ÖZET

Bu makalede, İngiliz belgelerine göre, Demokrat Parti döneminde Türkiye'nin dış işlerinde yaşanan olayların genel bir değerlendirilmesi yapılmaktadır. Dönemin en önemli dış politika gelişmeleri, örneğin Türkiye'nin NATO'ya girişi, Kore Savaşı, Balkan ve Bağdat Paktları ve Kıbrıs Sorunu gibi, karşısında Türkiye'nin tavrı, başta İngiltere olmak üzere diğer ülkelerle olan ilişkiler ele alınmaktadır. Olaylar kronolojik sırayla aktarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Demokrat Parti, Türk Dış Politikası, NATO, Kıbrıs Sorunu, Türk-İngiliz İlişkileri.

Introduction

This article evaluates the events occurring in Turkey's foreign affairs during the Democrat Party period according to British documents. Turkey's approach to foreign affairs of the period, such as NATO, the Korean War, the Balkan and Baghdad Pacts and the Cyprus Issue, as well as relations between Turkey and Britain and the other countries are examined.

1950

1950 was perceived as one of the most important years in the development of modern Turkey. It saw the first real free elections held since the rise of Atatürk, the end of the one-party system, and the fall from power, after 27 years, of the People's Republican Party (PRP). Although these changes were of great constitutional significance, they did not affect the social and political structure of Turkey as deeply as might have been expected. The British Foreign Office viewed the regime which came into power on 14 May 1950 to be remarkably like its predecessor, a fact they attributed to the fact that the leaders of the Democrat Party (DP) were "essentially men of the same stamp as those of the PRP", being from the same social groups and having a similar political outlook. Power had changed hands, but the change was one of "personalities rather than of policies". Therefore, the foreign policy of the new government proved to be very little different from that of their predecessors; and its foundation remained the Anglo-Turkish alliance and friendship with the United States.¹

The Democrats were critical of their opponents in the past for their failure to obtain more explicit commitments from the Western Allies. Thus, their prestige was to some degree involved in succeeding in this area, and it was to be expected that the Democrat Government would insist on a further guarantee of the security of Turkey. The tripartite declaration of 19 May 1950 was welcomed as reaffirming the interest of the British, American and French Governments in Turkey's security; however, the Turks noticed that it involved no new commitment, and thus it did not satisfy Turkish Government.²

---

¹ FO371/95267/RK1011/1, Turkey: Annual Review for 1950, From Noel Charles to Bevin, 13 January 1951. While it was true that the Democrat Party programme laid greater emphasis on agriculture than on industrialisation, and contemplated the gradual transfer of the State-owned industries to private hands; these policies, in an overwhelmingly agricultural country like Turkey, could hardly be expected to produce any very profound transformation of the national life. The real significance of the elections of 14th May, 1950, lay rather in the fact that for the first time in modern Turkey, power had changed hands by the normal constitutional process and as the result of the freely expressed judgment of the electorate. See FO371/95267/RK1011/1, Turkey: Annual Review for 1950, From Noel Charles to Bevin, 13 January 1951.

² FO371/95267/RK1011/1, Turkey: Annual Review for 1950, From Noel Charles to Bevin, 13 January 1951.

As the international situation deteriorated, Turkey became increasingly aware of its isolation and continued to seek security in closer association with the West. In his opening speech in the National Assembly on 29 May 1950, the Prime Minister Adnan Menderes suggested that the Turkish Government intended to press for a further guarantee, when, he stated that his government would seek closer relations with the Middle Eastern countries and would draw the attention of Turkey's friends and allies to the importance of the security of the Eastern Mediterranean. The British Ambassador to Ankara, Noel Charles, believed that at that time the Turkish Government had in mind some kind of Eastern Mediterranean Pact, linked with the North Atlantic Treaty Organisation (NATO).³ However, at the beginning of August 1950, a little while following the announcement of their decision to send troops to Korea, the Turkish Government officially renewed their application to be admitted to NATO. This approach received much publicity and a majority of the Turkish press assumed that the success of this application was "a foregone conclusion". It was felt that the decision would strengthen greatly Turkey's case for admission, and the Minister for Foreign Affairs did nothing to put an end to these optimistic reports.⁴

The disappointment was correspondingly great, however, when it became clear over time that neither would Turkey's application be accepted, nor would the United States Government be prepared to offer the country a unilateral guarantee. The Turkish Government was left with no option but to accept the by far less desirable offer to associate Turkey with the military planning of the NATO, because of its concern with the defence of the Mediterranean. Although this offer aroused little interest among the Turkish public, considering their original expectations, the Turkish Government regarded it as a first step toward admission to NATO itself. The government refused to relax its efforts to obtain an American guarantee. This was the real object of its policy, and membership of NATO was desired because it would come with such a guarantee. Toward the end of the year, they appeared to be giving some thoughts again to the idea of an Eastern Mediterranean pact,

---

³FO371/95267/RK1011/1, Turkey: Annual Review for 1950, From Noel Charles to Bevin, 13 January 1951.

For Turkey's admission to NATO, see Behçet Kemal Yeşilbursa, *Ortaoğu'da Soğuk Savaş ve Emperyalizm*, IQ Yayınları, İstanbul 2007. Behçet Kemal Yeşilbursa, "Turkey's Participation in the Middle East Command and its Admission to NATO, 1950-52", *Middle Eastern Studies*, Volume: 35, Number: 4 (October 1999), pp. 70-102. Yusuf Sarıncay, *Türkiye'nin Batı İttifakına Yönelişi ve NATO'ya Girişi*, Ankara 1988. Hüseyin Bağcı, *Demokrat Parti Dönemi Dış Politikası*, İmge Yayınları, Ankara 1990.

⁴FO371/95267/RK1011/1, Turkey: Annual Review for 1950, From Noel Charles to Bevin, 13 January 1951.

For Turkey's decision to send troops to Korea, see Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980)*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1994. Kamuran Gürün, *Dış İlişkiler ve Türk Politikası (1939'dan Günümüze Kadar)*, SBF Yayınları, Ankara 1983.

covering Turkey, Greece and Egypt, with the participation of the United States and the United Kingdom. In the meantime, the Turkish Government asked how the British Government intended to implement the Anglo-Turkish alliance in case of need, intimating that they would welcome closer co-ordination of plans between the Turkish, British and American staffs.⁵ Since Turkey's security depended largely on help from the West, the Turks followed the meetings between the representatives of the North Atlantic Treaty Powers and the progress of Western rearmament very closely. They were very disappointed by the delays, and remained convinced that, with the exception of Britain, the countries of Western Europe would be incapable of making any effective contribution to their own defence. They viewed France as extremely defeatist, and they had difficulty understanding why Turkey, which had the largest army in Europe outside the Iron Curtain, and was both able and willing to fight, should be excluded from the pact, when other nations, who lacked the will to resist, were included. They believed that the defence of Europe could only be ensured by the participation of West Germany, and if possible of Spain.⁶

The Turkish Government, who was elected to the Security Council in October 1950, continued their support of the United Nations throughout the year. Turkish public opinion welcomed the American intervention in Korea, believing that the only way to stop the course toward a third world war was to meet force with force. The Foreign Minister replied on 30 June 1950 to a telegram from M. Trygve Lie, stating that the Turkish Government was sincerely willing to carry out its obligations under the United Nations Charter. This was followed at the end of July 1950 by the announcement that the Turkish Government had decided to offer a contingent of 4,500 men to send to Korea, an offer which reflected the Turkish Government's sincere desire to support the United Nations in their stand against aggression. However, Charles believed that there was "no doubt that the Turkish Government hoped to ensure that Turkey would have an irrefutable claim for assistance if she herself was attacked, and also strengthen her case for admission to the Atlantic Pact".⁷ The troops left for Korea at the end of September 1950 and were in action by November. They fought well and the Turks were proud of their exploits, although they had not expected that their losses would be as heavy as they turned out.⁸ There were no changes in Turkish relations with the Soviet

---

⁵ FO371/95267/RK1011/1, Turkey: Annual Review for 1950, From Noel Charles to Bevin, 13 January 1951.

⁶ FO371/95267/RK1011/1, Turkey: Annual Review for 1950, From Noel Charles to Bevin, 13 January 1951.

⁷ FO371/95267/RK1011/1, Turkey: Annual Review for 1950, From Noel Charles to Bevin, 13 January 1951.

⁸ FO371/95267/RK1011/1, Turkey: Annual Review for 1950, From Noel Charles to Bevin, 13 January 1951.

Union. Although an article in *Red Fleet* in April 1950, which insisted once more on the need for a revision of the Straits Convention, was cause or concern, there was no renewal of direct Russian pressure.⁹ Relations with Bulgaria, however, worsened still further. A series of frontier incidents caused tension between the two countries in the first half of the year; and the Turkish press included reports of the persecution of the Turkish Moslems living in Bulgaria. These stories were confirmed by refugees who managed to escape to Turkey. Early in August 1950, the Bulgarian Government sent a note to the Turkish Minister in Sofia complaining about the “campaign of provocation” in the Turkish press, and demanding that Turkey admit within the next three months 250,000 members of the Turkish minority in Bulgaria who allegedly wished to return to Turkey. This demand put the Turkish Government in a considerably difficult position. While it was physically impossible for them to accept such a number of refugees, it was also impossible for them to refuse to admit fellow Turks who were undergoing persecution.¹⁰

In their reply, the Turkish Government refuted the Bulgarian accusations and accused the Bulgarians in turn of deliberately violating the Convention on Immigration annexed to the Turkish-Bulgarian Treaty of 1925, but agreed to receive Turkish immigrants at a reasonable rate, rejecting the impossible figure of 250,000 in three months and reserving the right to exclude political undesirables. The Bulgarians replied by accusing the Turkish Government of discriminating between immigrants for political reasons, and insisted that all should be accepted without distinction.¹¹ In the meantime, refugees began to arrive at the Turkish-Bulgarian frontier in increasing numbers. Most of them were in a very bad state, having had all their property removed before leaving Bulgaria. Undesirables without visas succeeded in infiltrating into Turkey among these refugees, causing the Turkish Government to close the Turkish-Bulgarian frontier on 7 October 1950. It remained closed until the beginning of December 1950, when the Bulgarian Government agreed to take back a number of people who had entered Turkey illegally, and undertook not to issue in future exit permits from Bulgaria other than to those holding Turkish visas. In this way the Turkish Government hoped to be able to control the flow of immigration in the future. Up to the end of 1950, about 80,000 Turkish visas had been issued to Turks in Bulgaria, though considerably less had crossed the frontier at that time. It was the intention of the Turkish Government to accept as many of

---

⁹ FO371/95267/RK1011/1, Turkey: Annual Review for 1950, From Noel Charles to Bevin, 13 January 1951.

¹⁰ FO371/95267/RK1011/1, Turkey: Annual Review for 1950, From Noel Charles to Bevin, 13 January 1951.

¹¹ FO371/95267/RK1011/1, Turkey: Annual Review for 1950, From Noel Charles to Bevin, 13 January 1951.

these refugees as their resources permitted.¹² In 1950, Turkey's relations with Greece became closer due to the common interests of the two countries in the defence of the Eastern Mediterranean. These relations were not seriously disturbed by the perturbation in Cyprus at the beginning of the year over the Enosis question. Turkish interest in this matter varied with that of the Greeks, and the official attitude of the Turkish Government was that the Cyprus question did not exist so long as the island remained under British administration. When they came to office, the Democrats went out of their way to offer assurances of friendship to the Greek Government, and agreement was reached between the two countries on the development and control of the Maritza River on the Greek-Turkish frontier in Thrace. When both Governments were invited to join in the military planning of the North Atlantic Treaty Organisation for the Mediterranean area, Turkey accepted a Greek invitation to begin staff talks. A Greek military delegation arrived in Ankara in December 1950 and an exchange of views took place; however, no specific agreement was reached.¹³

Turkey also sought to build closer relations with the countries of the Middle East. President Celal Bayar indicated, in his speech at the opening of the National Assembly on 1 November 1950, that the Turkish Government would welcome a revival of the Saadabad Pact between Turkey, Iran, Iraq and Afghanistan. However, the Turkish Government strongly opposed the negative attitude of the Arab States toward the United Nations intervention in Korea, making representations on this issue to the governments concerned. The Egyptian Government tentatively proposed the conclusion of a treaty of friendship with Turkey, to which the Turkish Government replied by suggesting a draft on the lines of their 1946 agreement with Iraq. The Turkish Government, closely concerned with Middle Eastern security, sympathised with the position of British Government in their dispute with Egypt over the presence of British troops in the Canal Zone. In a note dated 9 November 1950, the Turkish Foreign Minister assured Charles that the Turkish delegation to the United Nations in New York would be instructed to use their influence with the Egyptian Foreign Minister, leader of the Egyptian delegation, to persuade the latter "to adopt a realistic attitude towards this question".¹⁴ A Treaty of Friendship and Conciliation was signed with Italy on 24 March 1950. However, the Foreign Minister denied that this was intended to be the first step towards

---

¹² FO371/95267/RK1011/1, Turkey: Annual Review for 1950, From Noel Charles to Bevin, 13 January 1951.

¹³ FO371/95267/RK1011/1, Turkey: Annual Review for 1950, From Noel Charles to Bevin, 13 January 1951.

¹⁴ FO371/95267/RK1011/1, Turkey: Annual Review for 1950, From Noel Charles to Bevin, 13 January 1951.

a Mediterranean Pact.¹⁵ Turkey continued close commercial relations with Western Germany, and German influence was increasing. The new Consul-General of the Federal Republic in Istanbul arrived to take up his functions on 24 October 1950. The Turks regarded the rapid rearmament of Western Germany as essential and expressed strong disapproval of France's hesitations on this point.¹⁶ For similar reasons, the Turks favoured Spain's inclusion in NATO, and welcomed the United Nations decision to cancel the General Assembly resolution of 1946. The Turkish Minister to Spain, who had been absent since that date, returned to Madrid in November 1950; and it was mutually agreed between the governments of the two countries that the status of their respective legations would be raised to that of embassies at the beginning of 1951.¹⁷

1951

1951 was dominated by foreign affairs. Knox Helm, the British Ambassador to Ankara at that time, saw the emergence of Turkey from "comparative isolation" and its adoption of a more forward and active foreign policy as "a development perhaps as far-reaching as the peaceful revolution which occurred at the elections of 1950".¹⁸ Turkey's wish for an effective guarantee of its security by western powers, the main object of its foreign policy after the Second World War, was on the point of being realised by its official entry into NATO. In addition by associating itself with the Middle East Command proposals, Turkey established its position as one of the Four Powers acting together in the Middle East. She took the place which Helm believed belonged to it because of its geographical position as the bridge between the Middle East and the North Atlantic Treaty Powers.¹⁹

In Helm's opinion, this new status brought about an increase in the confidence of the Turkish Government where foreign affairs were concerned, and their sense of their country's importance in the world. For most Turks, the invitation to join NATO constituted a guarantee of their country's policy of westernisation. He added that the Turks had become accustomed since the formation of the republic to think of their country as European, which appeared to

---

¹⁵ FO371/95267/RK1011/1, Turkey: Annual Review for 1950, From Noel Charles to Bevin, 13 January 1951.

¹⁶ FO371/95267/RK1011/1, Turkey: Annual Review for 1950, From Noel Charles to Bevin, 13 January 1951.

¹⁷ FO371/95267/RK1011/1, Turkey: Annual Review for 1950, From Noel Charles to Bevin, 13 January 1951.

¹⁸ FO371/101848/WK1011/1, Annual Report on Turkey for 1951, From Knox Helm to Anthony Eden, 2 January 1952.

¹⁹ FO371/101848/WK1011/1, Annual Report on Turkey for 1951, From Knox Helm to Anthony Eden, 2 January 1952.

For the Middle East Command, see Behçet Kemal Yeşilbursa, *Ortadoğu'da Soğuk Savaş ve Emperyalizm*, IQ Yayınları, İstanbul 2007. Behçet Kemal Yeşilbursa, "Turkey's Participation in the Middle East Command and its Admission to NATO, 1950-52", *Middle Eastern Studies*, Volume: 35, Number: 4 (October 1999), pp. 70-102.

apply to a great deal of their military thinking as well as of their conception of Turkey's cultural and historical missions. In his opinion, no Turkish Government, with the country's hundreds of miles of common frontier with the Soviet Union, Iran and Iraq, could possibly afford to ignore any threat to the security of the Middle East or to be removed from any plans for its defence against Soviet aggression. However, as the Turkish Ambassador expressed in an interview at the Foreign Office the previous summer, "Turkey's front door is in Europe and her back door in the Middle East". Regarding itself as part of the west, Turkey's vital concern was not only with the defence of its European frontier and the Straits, but even more with keeping open its lines of communication with the west.²⁰ The western powers' reluctance to admit Turkey to NATO was felt not merely as a danger to her security, but it also seemed a national humiliation that Turkey, with one of the strongest armies in Europe, should continue to be excluded from the defensive alliance of the west for reasons which, it was believed in Turkey, was unrelated to military necessity. Helm remarked that the British Government "bore the main brunt" of Turkish resentment.²¹

General Robertson's visit to Ankara in February 1951 was not very fruitful, mainly because the Turkish Government was unwilling to commit itself in any way at that stage. However things were to change in May 1951 when it became apparent that the United States Government had given up their previous position of opposition to Turkey's admission to NATO. This meant that Britain then appeared to be the main hindrance to Turkey's long-standing ambition. The common opinion was that the resistance of the smaller powers could easily be overcome with the help of Britain, and that Turkey as an ally was entitled to special consideration by the British. However, it was Helm's opinion that the main source of resentment could have been the belief that British Government did not appear to accept Turkey as culturally and historically a part of the European community. He added that the violent press campaign which developed against the British Government in May and June 1951 was partly the result of genuine indignation and was partly "no doubt encouraged by the Turkish Government". Consequently, the state of Anglo-Turkish relations deteriorated to a position worse than it had been for many years. At the beginning of July 1951, however, the British Government promised to support Turkey's admission to NATO on the condition that the country would take its place in a combined Allied Middle East Command. After this

---

²⁰ FO371/101848/WK1011/1, Annual Report on Turkey for 1951, From Knox Helm to Anthony Eden, 2 January 1952.

²¹ FO371/101848/WK1011/1, Annual Report on Turkey for 1951, From Knox Helm to Anthony Eden, 2 January 1952.

development, the campaign of criticism lessened and there Helm noticed some evidence that the Turks' wished to make amends, adding that "certainly Britain once again enjoys the friendly press in Turkey to which Britain had grown accustomed".²²

The reputation of the Democrat Government was tightly connected with securing membership to NATO and with doing so on what they conceived to be equal terms. The decision of principle to accept the entry of Turkey and Greece into the pact was made at the meeting of the NATO Council at Ottawa in September 1951. Helm commented that to accept entry into the Pact subject to any conditions not imposed on other nations would have been, in the eyes of the Turkish Government, inconsistent both with Turkey's national dignity and her military security. This particularly meant that Turkey would insist on taking its place not only in NATO as a political organisation, but also in the European Command structure, like the other members of the Pact. While it was true that Turkey had given the British Government repeated assurances that once the question of the admission of Turkey into the pact had been settled it would be ready to play its full part in Middle East defence; the Turkish Government did not regard these assurances as a commitment to relinquish membership of General Eisenhower's European Command. The entry of Turkey into NATO and the establishment of a Middle East Command were, in their view, two separate questions which should not be connected together.²³ The Turkish Government therefore refused the suggestion presented to them by Field Marshal Sir William Slim, General Bradley and General Lechères on behalf of the British, American and French Governments during discussions in Ankara on 13 October 1951 that Turkey should be included in the Middle East Command based on Egypt. The reasons for this were both political and military. Politically they viewed the suggestion as inconsistent with Turkey's status as a European power. They believed that Turkey was as strategically part of Europe as Greece; and they could not be satisfied with an arrangement under which Turkey would have assumed the full obligations of a member of NATO, without the corresponding advantages which they hoped to obtain from membership of General Eisenhower's Command. The argument that Turkey as a full member of the political organisation of the NATO and, at the same time, a founder member of the Middle East Command, would enjoy special privileges and advantages was unfounded in Helm's opinion. Unlike SHAPE (Supreme Headquarters Allied Powers Europe), the Middle East Command

---

²² FO371/101848/WK1011/1, Annual Report on Turkey for 1951, From Knox Helm to Anthony Eden, 2 January 1952.

²³ FO371/101848/WK1011/1, Annual Report on Turkey for 1951, From Knox Helm to Anthony Eden, 2 January 1952.

was not “a going concern”, and it was not certain when it would be established, especially considering the attitude of Egypt. Thus, it did not meet the immediate requirements of Turkish security. Yet, it was obvious to the Turkish Government that the members of the proposed Middle East Command were not bound together by any political link on the lines of NATO and that the obligations of its members were thus undefined. Finally, Helm believed that the Turkish Government probably feared that in an emergency, as members of a Middle East Command under a British Supreme Commander, they would not be able to rely with full confidence on the strategic support of the American armed forces in the Mediterranean area. He stated that the solution which they seemed to favour was that Turkey be placed under Admiral Carney’s Southern European Command, and that they had probably received some “covert encouragement from American sources to believe that this solution could be obtained”.²⁴

Nevertheless, Turkey’s refusal to accept the Middle East Command as an alternative to membership of SHAPE did not mean, that it was preparing to turn its back on the Middle East. The other aspect of the Turkish Government’s anxiety to be admitted to NATO was the desire to play a more prominent political role in the Middle East. The Turkish Government firmly believed that the organisation of the defence of that area was both necessary and urgent and that the substitution of an allied force for the British troops in Egypt offered the only chance of a solution to the Anglo-Egyptian dispute, which they saw as a serious threat to the security of the Middle East. Thus, they were ready to associate themselves as founder members of the proposed Middle East Command with proposals which were presented to Egypt in October 1951, and they participated both in the subsequent approach to the other Middle East States and in the Four Power declaration on the Middle East Command made by the Allied Foreign Ministers in Paris on 10 November 1951.²⁵

Turkey’s accession into NATO and its support for the Middle East Command proposals led to the Soviets applying direct pressure on the country for the first time since 1946. At the beginning of November the Turkish Government were informed in a note that the Soviet Government viewed Turkish adherence to NATO and the construction of bases on Turkish territory with American assistance as evidence of the imperialist powers’ intention to

---

²⁴ FO371/101848/WK1011/1, Annual Report on Turkey for 1951, From Knox Helm to Anthony Eden, 2 January 1952.

²⁵ FO371/101848/WK1011/1, Annual Report on Turkey for 1951, From Knox Helm to Anthony Eden, 2 January 1952.

use Turkey for aggressive purposes against the Soviet Union. This note was followed on 24 November by one declaring the proposed Middle East Command as “aggressive in intention” and stating that Turkey and the other founder members of the Command “would bear the responsibility for the situation which might arise from its establishment”. Helm noted that the Turkish Government, “fortified their increased feeling of security”, responded to these attacks with “great firmness and confidence”. Their reply to the first Soviet note placed the responsibility for the world situation of that time on the Soviet Government themselves and affirmed that Turkey was considering only self-defence by taking such military measures. In their reply about the Middle East Command, the Turkish Government wished to go further to launch a counter-attack by revealing Soviet activities in Arab countries. However, Helm added, while the Turkish Government did not believe that the tone of their reply would affect Soviet policy, they did not wish to appear provocative by taking a different line from the other three governments. As a result, the reply eventually sent was expressed much more moderately. On 10 December Köprülü, the Minister for Foreign Affairs, gave the verbal assurance in the National Assembly that he had refrained from giving the Soviet Union in writing; that is, that Turkey did not intend to cede to other nations’ bases on its territory, and that such bases would only be used in the event of aggression in collaboration with Turkey's allies.²⁶

In relation to the Iranian oil dispute, Turkish opinion was at first somewhat divided given the natural tendency to sympathise with a neighbour seeking to free itself from foreign influence. There was also some concern at the possibility that the British Government might decide on armed intervention and cause an international crisis at Turkish borders. However, the stubbornness of the Iranian Government led to them losing much Turkish sympathy. Consequently, the Turkish Government declared their willingness to support the British case when the issue was brought before the United Nations. A similar situation was apparent in Egypt, when the Turkish Government were at first reluctant to take sides over the question of the Suez Canal tankers. However, they firmly supported the decision of the British Government to ignore the abrogation of the Anglo-Egyptian Treaty and maintain British troops in the Canal Zone. Turkish opinion was angered by anti-Turkish demonstrations in Egypt, and the relations between the Turkish and Egyptian Governments became “distinctly cold”. The Turkish Government informed the Egyptian Ambassador in Ankara that their

---

²⁶ FO371/101848/WK1011/1, Annual Report on Turkey for 1951, From Knox Helm to Anthony Eden, 2 January 1952.

acceptance of his successor's credentials would not mean recognition by Turkey of King Farouk's new title of King of Egypt and the Sudan.²⁷ Helm remarked that American influence in Turkey continued to increase, the popularity of the United States Government benefiting from the fact that they were the first great power to announce their support for Turkey's entry into NATO. Consequently, they earned most of the credit for the final result. There were the "usual criticisms" of the amount of American military and economic aid; however, the increasing numbers of American technicians and instructors with the Turkish forces, the frequent visits of high-ranking military and political representatives and the appearance in Turkish waters of important American naval forces continued to "impress the Turks with the power of the United States".²⁸

1952

This year was characterised by Turkey's sense of growing international importance and the desire for close military collaboration with its neighbours and allies. Having rid themselves of the suspicions held by their predecessors, the Turkish Government continued to follow an active foreign policy, and Helm commented that by the end of the year they were able to "boast the achievement of several long-cherished aims".²⁹ On 16 February 1952 Turkey was formally invited to become a signatory to NATO, a significant event for the Turks, who now saw confirmed their status as a European nation. Previously they had expressed clearly that they did not regard association with the proposed arrangements for the Middle East Defence as a satisfactory alternative to joining SHAPE; and that only full integration into the European Command, under the same conditions as other signatories of the Treaty, would be acceptable in their eyes. Therefore, the announcement on the 25th February that the NATO meeting in Lisbon had agreed for Turkey's land and air forces to be placed under Admiral Carney's South European Command was a satisfactory outcome for them. Nevertheless, they still had one reservation: they were unwilling to place their land and air forces under the command of an Italian general. Once more matters were arranged to their satisfaction when in July General Ridgway announced the formation of a South Eastern sector

²⁷ FO371/101848/WK1011/1, Annual Report on Turkey for 1951, From Knox Helm to Anthony Eden, 2 January 1952.

²⁸ FO371/101848/WK1011/1, Annual Report on Turkey for 1951, From Knox Helm to Anthony Eden, 2 January 1952.

For relations between Turkey and the United States, see Namık Behramoğlu, *Türkiye-Amerika İlişkileri, Demokrat Parti Dönemi*, Yar Yayınları, İstanbul 1973. Hasan Köni, "1950-1955 Yılları Arasında Amerikan Belgeleriyle Türk-Amerikan İlişkileri", *Avrasya Dosyası*, Cilt 1, No 4, (Kış 1994), s. 21-29. George McGhee, *ABD-Türkiye-NATO-Ortadoğu*, Çev. Belkıs Çorakçı, Bilgi Yayınevi, Ankara 1992. Oral Sander, *Türk-Amerikan İlişkileri: 1947-1964*, SBF Yayınları, Ankara 1979.

²⁹ FO371/107547/WK1011/1, Annual Report on Turkey for 1952, From Knox Helm to Anthony Eden, 9 January 1953.

of the South European Command; the Headquarters of which was established in Izmir in September by a United States officer, General Wyman. In November Turkish forces participated in their first NATO exercise, "Operation Longstep".³⁰

Continuing the stance they had taken during 1951, the Turkish Government expressed willingness to discuss arrangements for the defence of the Middle East once their claims for inclusion in the European Command of NATO had been satisfied. They initially approached the problem of Middle East defence cautiously, however. Helm accounted for this partly to their reluctance to involve themselves in policies they felt would make them unpopular in the Arab states; and partly to a "lingering distrust of the motives of British Government in urging a Middle East Defence Organisation", and a lack of faith in Britain's power to defend the Middle East in the circumstances of that time. Helm continued to state that, in any case, their first ideas placed "undue emphasis" on the need for careful preparation to determine the "juridical, political and military foundations" on which the proposed Organisation was to be based. However, over time their ideas became more flexible; and in their reply to the United Kingdom memorandum on the establishment of a Middle East Defence Organisation, handed to them in August, while they repeated their ideal preference for firmer "juridical and political foundations", they endorsed most of the United Kingdom proposals and restated their willingness to be co-sponsors of the Organisation. They also supported the United States view that the Arab states should be brought into the discussions at an early stage and not be invited to join an Organisation which had already been brought into existence. Finally, during their visit to London in October 1952, the Turkish Prime Minister and Minister for Foreign Affairs reached complete agreement with the British Government on the preliminary procedure for the establishment of the Organisation, and offered to take the initiative in informing the Arab states about participation in it. Their original idea was to approach Iraq first; but they later realised that conditions in that country did not favour such an approach. By the end of the year they had reverted to their original view that Egypt was the key to Arab participation.³¹ Turning their attention to Middle East defence, the Turkish Government and public became more interested in Middle Eastern affairs in general. They observed events in Iran and Egypt with concern. While they recognised the rights of British Government in Iran and condemned Dr. Musaddiq's intransigence and his alliance with reactionaries; at the same time they tended

---

³⁰ FO371/107547/WK1011/1, Annual Report on Turkey for 1952, From Knox Helm to Anthony Eden, 9 January 1953.

³¹ FO371/107547/WK1011/1, Annual Report on Turkey for 1952, From Knox Helm to Anthony Eden, 9 January 1953.

to view his regime as the only alternative to Communism, but confessed desperation at finding a way out of the existing stalemate. Regarding General Nequib, they saw him as an “Egyptian Atatürk” and hoped that he would at last be able to provide a stable administration for Egypt. Other than general bids for Arab friendship, Helm remarked that the Turkish Government’s own approach to Middle Eastern problems was uncertain, despite claiming to understand psychologically their former subjects; adding that toward the end of the year a new current of appeasement could be detected in their thoughts on Arab affairs , “springing most probably from perplexity” ,.³²

Turkey’s accession to NATO and her association with Greece in the new command arrangements also aroused the interest of the Turkish Government regarding the defence of the Balkans. Their concern of the defence of Thrace, which had been encouraged in the spring by Field Marshal Montgomery, augmented their desire for closer relations with Greece and Yugoslavia. Helm noted that both Turks and Greeks made determined efforts to overcome the animosities which had formerly divided them. The Greek Prime Minister, Venizelos, came to Turkey in February, and the King and Queen of the Hellenes paid a state visit in June. The Turkish Prime Minister and Minister for Foreign Affairs visited Athens in April and the President of the Republic returned the royal visit in November. All these visits were accompanied by expressions of goodwill, and all received the maximum publicity in Turkey. A Turkish-Greek mixed commission, set up as a sequel to the visit of Venizelos, made some progress on a number of small problems existing between the two countries. Military talks were held, and both countries carried out joint naval exercises in the Aegean. Helm saw the “occasional outbursts of irritation in the Turkish press” as evidence that, beneath the pomp of state occasions and the propaganda, the Turks were still distrustful and suspicious of the Greeks. However, he added that on the whole the Turkish Government were “remarkably successful in playing, down the points of difference between the two peoples”.³³ Regarding Yugoslavia, contacts with the country developed quickly after June, with both the Turkish Foreign Minister and the Yugoslav Ambassador in Ankara emphasising the bonds of sympathy and common interest” that existed between the two countries. Over the remaining part of the year military, press and civic delegations exchanged visits. A Turkish Parliamentary delegation was invited to Yugoslavia during which both Marshal Tito and

---

³² FO371/107547/WK1011/1, Annual Report on Turkey for 1952, From Knox Helm to Anthony Eden, 9 January 1953.

³³ FO371/107547/WK1011/1, Annual Report on Turkey for 1952, From Knox Helm to Anthony Eden, 9 January 1953.

Turkish statesmen made “flattering references to the value and necessity of military co-operation in the face of a common danger”. The Turkish Government encouraged by the success of the parallel Greco-Yugoslav exchanges and by the Secretary of State’s visit to Marshal Tito, developed their new friendship with enthusiasm and laid the foundations for more detailed military conversations on Balkan defence.³⁴ Turkey’s accession to NATO, her sponsorship of the Middle East Defence Organisation, and her efforts to promote Balkan defence did not go unnoticed by her communist neighbours. Early in the year both Soviet Russia and Bulgaria expressed their protests against her “subservience to the aggressive designs of Anglo-American imperialism”; over the following months, Soviet policy towards Turkey was marked by occasional outbursts of abusive propaganda. In addition, the frontier with Bulgaria remained closed and fairly quiet throughout the year.³⁵ Helm remarked that at the beginning of 1952 Anglo-Turkish relations had been damaged by a enduring suspicion of the Turks that the British Government were planning to exclude Turkey from SHAPE and “lure her into some inferior arrangement” for reasons of self-interest only. However, all such suspicions disappeared as the year progressed, and the conversations held with the Turkish Prime Minister and Foreign Minister during their successful official visit to London in October showed “a large measure of agreement” between the governments of both countries covering the whole field of international relations. At the end of the year, the remaining sources of friction were economic in origin: the Turks continued to fail in their repayments on the Armaments Credits and they resisted a negotiated settlement of these debts; and Turkey’s heavy adverse balance of trade with the United Kingdom, of which, Helm noted, the Turkish Government and press “seemed determined to make a political issue”.³⁶

Turkey remained on good terms with the United States. The growing American influence that came about due to the modernisation of the Turkish economy and armed forces with United States assistance began to be felt throughout Turkish life. Numerous important American visitors called at Ankara and departed with “extravagant praises of the virtues of their hosts”. Helm noted that the Turkish Government generally followed the State Department line in foreign affairs. With regards to other European nations, French influence weakened, and doubts about the French defence effort and disapproval of French policy in North Africa were frequently expressed. The German Federal Republic re-opened its Ankara

---

³⁴ FO371/107547/WK1011/1, Annual Report on Turkey for 1952, From Knox Helm to Anthony Eden, 9 January 1953.

³⁵ FO371/107547/WK1011/1, Annual Report on Turkey for 1952, From Knox Helm to Anthony Eden, 9 January 1953.

³⁶ FO371/107547/WK1011/1, Annual Report on Turkey for 1952, From Knox Helm to Anthony Eden, 9 January 1953.

Embassy during the summer; and the Germans continued to regain some of their former influence, particularly in the field of commerce.³⁷

1953

1953 was another year in which the Democrats continued to show the activity and self-confidence in the field of international affairs characteristic of its policy since it assumed office. Turkey's election to the United Nations Security Council in October 1953, only a year after her previous tenure had expired, came as a welcome, but well-deserved in Helm's opinion, recognition of her new international standing. A year earlier, the country had obtained NATO membership which, for the Turks, was the validation of her claim to be reckoned as a western power; and Helm noted that since then, the country spared no effort to play a full part in that organisation. Further progress was made with the modernisation of the Turkish armed forces. The NATO Air sub-command for South-East Europe was established at Izmir, where the Land sub-command had already been set up, and the naval sub-command at Istanbul. Turkey proved anxious to co-operate closely with its NATO partners, particularly with the United States who supplied the country with military and economic assistance to a similar degree to that of previous years. Moreover, United States continued, though more restrainedly, to flatter the Turks by acclaiming the country as "one of the most stalwart bulwarks of Western defence".³⁸ Turkey felt that it could make its own contribution to the Western defence system in South-East Europe by involving Yugoslavia. It played a leading role in the negotiations with the latter and with Greece which resulted in the signature of the Balkan Treaty at Ankara at the end of February.³⁹ It was Turkey's hope that this treaty would ultimately develop into a full military alliance and that if Yugoslavia could be somehow integrated into the NATO defence system, it might help to reduce the tension between that country and Italy over Trieste. However, Helm noted that the Trieste question was one in which the Turkish Government tried at all costs to avoid becoming directly involved, since they were anxious not to offend either to their NATO ally, Italy, or their Balkan Pact ally, Yugoslavia.⁴⁰

---

³⁷ FO371/107547/WK1011/1, Annual Report on Turkey for 1952, From Knox Helm to Anthony Eden, 9 January 1953.

³⁸ FO371/112921/WK1011/1, Annual Report on Turkey for 1953, From Knox Helm to Anthony Eden, 1 January 1954.

³⁹ FO371/112921/WK1011/1, Annual Report on Turkey for 1953, From Knox Helm to Anthony Eden, 1 January 1954.

⁴⁰ FO371/112921/WK1011/1, Annual Report on Turkey for 1953, From Knox Helm to Anthony Eden, 1 January 1954.

While Turkey's relations with its Western neighbours were developing satisfactorily, the same could not be said for the progress with the Arab states. At the beginning of the year, Turkey still believed it might be more able than the other western powers concerned to persuade the Arabs to take on a less negative attitude to the Western proposals for Middle Eastern defence. The Arab states, however, feeling that Turkey had "sold out to the West", were not inclined to respond to her approaches for closer relations. As the months passed, Turkey became increasingly more disillusioned by their attitude. Relations with Syria in particular became very uneasy when it became apparent that the latter was considering the revival claims to Hatay. When the United States Secretary of State visited Ankara in June, the Turkish Government suggested that the four Western powers should not wait for the Arab states any longer but go ahead as best they could on their own to set up a basic Middle East defence organisation, which the countries of the region would be invited to join. For reasons beyond Turkish control, progress in this direction was not possible before the end of the year, but the Government remained firmly convinced of the necessity for some arrangement to "fill the strategic gap on Turkey's eastern flank".⁴¹

In this year, Anglo-Turkish relations remained "generally cordial". Helm reported that the Turks were much disappointed that the British Foreign Minister was unable to pay his proposed official visit to Ankara in April; however a successful visit to Istanbul by the commander in Chief Mediterranean took place in July, and the Secretary of state for War was able to accept an invitation to visit Ankara in October. The Turkish Government realised the importance of helping the British as much as they could to maintain the latter's position in the Middle East. Their attitude to the Anglo-Egyptian negotiations over the Suez Canal base left nothing to be desired; and they welcomed the fall of Dr. Musaddiq, with the possibilities which this opened for an Anglo-Iranian settlement and a more stable regime in Iran. Regarding Cyprus, Turkish policy remained completely opposed to any modification of the status of the island, although Greek Enosis agitation was reflected in increasing Turkish sensitivity with regard to the situation of the Turkish Cypriot community. On the whole, the Turkish authorities appreciated the openness which the British showed in discussing the international problems of mutual concern and responded by turning to them for advice more frequently. Helm commented that there were no major divergences in the political field during 1953, although there were some Turkish apprehensions at the eagerness of the British to enter

---

⁴¹ FO371/112921/WK1011/1, Annual Report on Turkey for 1953, From Knox Helm to Anthony Eden, 1 January 1954.

into talks with the Russians. He added that the only real difficulties were related economic affairs when the British found themselves “in trouble” for their failure to “buy Turkish” to the degree the Turks had wished. On the more positive side, in August a solution to one particular “long-standing irritant” was found with the arrival at an agreement for the settlement of the Turkish debts under the 1938/9 Armaments Credits.⁴²

Turkey came in for its share of what Helm called “the Soviet peace offensive” following the Stalin’s death. On 31 May 1953, the Soviet Government sent a note informing the Turkish Government that since it had no territorial claims on Turkey, it now considered it possible “to ensure the security of the Soviet Union in the area of the Straits on conditions acceptable alike to the Soviet Union and to Turkey”. In July, the Turkish Government sent a non-offensive reply, expressing satisfaction at the abandonment of territorial claims and reminding the Soviet Government that the straits question was regulated by the Montreux Convention. This was followed immediately by a second Soviet note protesting against the then forthcoming British and United States naval visits to Istanbul. The Turks replied that these visits were permitted under the Montreux Convention and that, thus, they were none of Russia’s concern. They did not reply to an ensuing Soviet note on the same subject. Helm remarked that the Turkish Government was “in no way impressed” by these Russian manoeuvres and was certain that there had been no change in the stance of the Soviets. One matter that did constitute a cause for concern for the Turkish government, however, was that the apparently more conciliatory Soviet line might, by confusing Western opinion, undermine the determination of the Western powers to strengthen their defences and pave the way to negotiations which might involve concessions to Russia. Helm noted that Turkey remained firmly convinced that any modifications that Soviet tactics might have undergone were due to the growth of the strength of the West. As a result, the Turks believed that the Western powers should stand firm in their policy of further strengthening their unity and power.⁴³

1954

The Russian threat was to be the main preoccupation of the Turkish government in their foreign affairs in 1954. They were convinced that any changes that may have occurred in Russian methods, such as the more friendly tone which the Moscow radio adopted on

---

⁴² FO371/112921/WK1011/1, Annual Report on Turkey for 1953, From Knox Helm to Anthony Eden, 1 January 1954.

⁴³ FO371/112921/WK1011/1, Annual Report on Turkey for 1953, From Knox Helm to Anthony Eden, 1 January 1954.

Turkey's National Day of this year, were because of the progressively increasing strength of the Western Powers and reflected no change in the basic objectives of the Soviets. They thus believed that the free world should increase efforts to build up its strength and unity. They also continued to play their role fully in NATO affairs. Persuaded of the necessity for a German military contribution to Western defence, the Turkish Government welcomed the results of the Nine-Power Conference in London, making it clear that they considered Turkey entitled to join the Western European Union whenever appropriate.⁴⁴

The Turkish Government also thought that they might be able make a direct contribution to the strengthening of the defence of the free world by bringing in Yugoslavia, on the one hand, and their eastern neighbours on the other. As a result, they actively promoted the expansion of the Balkan Pact, which had been concluded in the previous year, into the Treaty of Alliance between Turkey, Greece and Yugoslavia which was signed at Bled on 9 August 1954 after series of negotiations following President Tito's visit to Ankara in April 1954. They were well aware of the fact that for the maximum advantage for Western defence to be derived from this treaty there needed to be some link between it and NATO, and it had to lead to greater co-operation between Italy and Yugoslavia in particular. Indeed, as James Bowker pointed out "Turkish anxiety to explore the possibilities of including Italy in the Balkan Alliance at the earliest possible date, gave rise to considerable suspicions in Belgrade and Athens during the later stages of the negotiation of the alliance".⁴⁵ A shadow was thrown over the relations between Greece and Turkey, almost as soon as the alliance had been signed, by the decision made by the Greek Government to take the Cyprus question to the United Nations. This led to numerous outbursts against Greece in the Turkish press, which Bowker thought showed that the long-standing Turkish suspicions of Greek territorial ambitions were "still very alive", and how easy it would be to revive the old antagonism between Turks and Greeks.⁴⁶

The Turkish Government were concerned that this unfortunate development should not damage Greco-Turkish relations more than was could be avoided and did their best to calm public excitement in the country. However, it would not have been in their interest to ignore the intensity of public feeling in Turkey on this matter. Having been unsuccessful in

---

⁴⁴ FCO9/RK1011/1, Turkey: Annual Review for 1954, From James Bowker to Anthony Eden, 7 January 1955.

⁴⁵ FCO9/RK1011/1, Turkey: Annual Review for 1954, From James Bowker to Anthony Eden, 7 January 1955.

⁴⁶ FCO9/RK1011/1, Turkey: Annual Review for 1954, From James Bowker to Anthony Eden, 7 January 1955.

their attempt to dissuade the Greek Government from proceeding with the issue at the United Nations, they made it clear at New York that Turkey had its own direct interest in Cyprus and was firmly opposed to any change in the status quo. On the arrival at the outcome, the Turkish Prime Minister emphasised in a statement that he “regarded the issue as closed and an irritant to Turco-Greek co-operation definitely removed”.⁴⁷ After the conclusion of the Balkan Alliance, the Turkish Government returned their attention to the strengthening of their other flank. Soviet protests did not discourage them, and they had already concluded a pact with Pakistan in April which included some military clauses of a general nature. Realising that this would have little military significance so long as the gap between the two countries was not filled, the pact was deliberately left open for the adhesion of other powers of a similar mind. However, the possibility of making further progress in this direction was complicated by the uneasy state of Turkey's relations with the Arab States, Egypt in particular, Turco-Egyptian relations having reached a very low level with the expulsion of the Turkish Ambassador from Egypt in January. More hopeful prospects seemed to appear with the signature of the Anglo-Egyptian heads of agreement in July and the Egyptian Government's decision to permit the reactivation of the Suez base in the event of an attack on Turkey. After a visit by the Crown Prince of Iraq in September, Nuri Said, the new Iraqi Prime Minister, accepted an invitation to visit Istanbul in October for a series of discussions, at which the Turks did whatever they could to remove Iraqi suspicions of Turkish intentions and to reach agreement on a common programme aimed at exploring the possibilities of setting up a regional defence system.⁴⁸

In the meantime, Turkish relations with Egypt improved and it was agreed between the Turkish Government and Nuri Said that Menderes should take advantage of his projected visit to Cairo to explore the ground with the Egyptian Government. Menderes's visit to Cairo was postponed until some time after the New Year because of the subsequent internal troubles in Egypt, although a group of leading Turkish journalists visited Egypt in December and were received well. However, Bowker noted that statements made during that month by Egyptian leaders “seemed designed to make it plain that any initiative that Turkey might take jointly with Iraq towards regional defence would not have the support or approval of Egypt”. The visits to Turkey of the King of Jordan and the Libyan Prime Minister and Minister for Foreign Affairs were significant given the context of Turkey's policy of seeking to improve its

---

⁴⁷ FCO9/RK1011/1, Turkey: Annual Review for 1954, From James Bowker to Anthony Eden, 7 January 1955.

⁴⁸ FCO9/RK1011/1, Turkey: Annual Review for 1954, From James Bowker to Anthony Eden, 7 January 1955.

relations with the Arab States.⁴⁹ Turkey's relations with the United States were still very close, and American aid made a further substantial contribution to the equipment and expansion of the Turkish armed forces and Turkey's military budget. President Bayar's official visit to the United States in January was successful, and in June, shortly after the elections, Menderes visited Washington. On the occasion of this latter visit, Menderes was successful in obtaining the assurance that American military and economic aid to Turkey would be continued at its level of that time, as far as possible. In November the United States Government provided Turkey with additional aid when they agreed to supply a quantity of cereals which it needed as a result of its poor harvest.⁵⁰ The visits paid by Dr. Adenauer to Turkey in March, and the Turkish Prime Minister and Minister for Foreign Affairs to Bonn in October, "marked a further stage in the return of Germany to the important position, particularly in the commercial field, which she enjoyed in Turkey before the last war" according to Bowker.⁵¹

Turkey's relations with the United Kingdom continued to be "generally satisfactory" in 1954. Bowker commented that it was "unfortunately inevitable" that the British was having difficulties with the Turks over their inability to pay their commercial debts, a condition experienced by most of Turkey's trading partners. However, he added that, unlike the previous year, in 1954 these divergences were not marked by the same aggressive press campaign over British failure to "buy Turkish". Having failed to press the Turks to agree to a multilateral settlement in OEEC (Organisation for European Economic Co-operation), the British finally invited them to present proposals for a bilateral settlement of their commercial debts, and an official from the Ministry of Foreign Affairs visited London for informal talks in November. Consequently, agreement was reached on a draft arrangement accepted as it stood by the Turkish Government, and it was agreed that the same Turkish official should return to London early in the New Year to finalise the settlement. In the meantime, Bowker commented that one unfortunate result of this unsatisfactory situation was a further decrease in Anglo-Turkish trade exchanges, although important contracts had been secured by British firms during the year for capital development projects.⁵²

---

⁴⁹ FCO9/RK1011/1, Turkey: Annual Review for 1954, From James Bowker to Anthony Eden, 7 January 1955.

⁵⁰ FCO9/RK1011/1, Turkey: Annual Review for 1954, From James Bowker to Anthony Eden, 7 January 1955.

⁵¹ FCO9/RK1011/1, Turkey: Annual Review for 1954, From James Bowker to Anthony Eden, 7 January 1955.

⁵² FCO9/RK1011/1, Turkey: Annual Review for 1954, From James Bowker to Anthony Eden, 7 January 1955.

In the political field, British and Turkish policy remained very harmonious. In the case of Cyprus, in particular, the Turkish Government showed itself most ready to co-operate with the British Government, who were “no less anxious than they to see the status quo preserved” and to prevent the issue going to the United Nations. The Prime Minister accepted the suggestion that a party of leading United Kingdom journalists should visit Turkey to measure the intensity of Turkish opposition to the Greek claim to Cyprus. The visits, presented as a return of hospitality for the successful visit of a party of Turkish journalists to the United Kingdom in September as the guests of the British Government, were successful. The very clear explanation of the Turkish views on the issue, given to other members of the United Nations and of NATO, in particular, “contributed appreciably to the finally satisfactory outcome” at New York. On the whole, in Bowker’s opinion, the relations of confidence built up with the Turkish authorities paid off well. They proved eager to secure British approval for their various diplomatic initiatives, such as their negotiations for the Turco-Pakistan pact and for the Balkan Alliance. Moreover, together with the Prime Minister in particular, they kept the British Embassy in Ankara “fully and frankly informed” of their plans to attempt to establish a Middle East defence organisation, obviously anxious that Britain should not relinquish any of its defence responsibilities in the area and convinced that for any regional defence organisation to be effective needed to have the full support and eventual participation of Britain and the United States. Although the Secretary of State had not been able to return the visit paid by the Turkish Prime Minister and Foreign Minister to London in 1952, visits by Mr. Birch, then Parliamentary Secretary at the Ministry of Defence, were met well by the Turkish authorities as were also the visits of General Keightley, Commander-in-Chief Middle East, Field-Marshal Montgomery and Admiral Mountbatten.⁵³

1955

This year saw the first success in Turkey’s policy of strengthening her Eastern flank, which it had worked hard to develop the previous year, with the signature on 24 February, in Baghdad, of the Treaty of Mutual Co-operation between Turkey and Iraq. When the United Kingdom acceded in April, followed by Pakistan in September and Iran in October, it was possible to set up the Ministerial Council of what was then on to be known as the Baghdad

---

⁵³ FCO9/RK1011/1, Turkey: Annual Review for 1954, From James Bowker to Anthony Eden, 7 January 1955. For the Turco-Pakistani Pact, see Behçet Kemal Yeşilbursa, “The American Concept of the Northern Tier Defence Project and the Signing of the Turco-Pakistani Agreement, 1953-54”, *Middle Eastern Studies*, Volume: 37, Number: 3, (July 2001), pp. 59-110.

Pact, provided for under Article 6. The inaugural meeting of the Council was held in Baghdad in November, at which the Permanent Organisation of the Pact was established. Bowker remarked that this rapid development of the Northern tier policy, and the creation of the nucleus of a Middle East defence system was largely a result of Turkey's persuasive initiative. Since so much had been achieved so fast, the Turkish Government strongly believed that it was time to encourage Jordan to join the Pact, which would in turn, they hoped, pave the way for Lebanon to follow. The Turkish President and Acting Foreign Minister did all they could to influence King Hussein and the Jordan Prime Minister during the President's visit to Jordan in October. However, the events which followed the subsequent visit of the Chief of the Imperial General Staff to Amman in December disappointed the Turks greatly. These developments in the Middle East took place against the backdrop of a number of formal and informal visits exchanged between official personalities of Turkey and the Middle Eastern States.⁵⁴ Although Turkey continued to exchange trade with Israel at a high rate, the latter was open in its resentment at Turkey's policy of close association with the Arab States, and in particular its acceptance of the exchange of letters attached to the Baghdad Pact relating to the United Nations resolutions on Palestine.⁵⁵

Progress in building up a defence system on Turkey's Eastern flank was counteracted by a slowing down in the Balkan alliance. At the meeting of the Balkan Alliance Council of Foreign Ministers in Ankara at the end of February, the Turkish Prime Minister expressed his opinion that the time had come to forge a link between the Alliance and NATO. He also took the opportunity of his visit to Yugoslavia in May to press the theme further. The disappointment over the lack of Yugoslav response was made all the more severe by the announcement shortly after the visit of the Russian visit to Yugoslavia, of which Turkey had no prior knowledge. Bowker remarked that the Yugoslavs later admitted that they were deliberately playing down the military aspect of the Balkan Alliance, which the Turks regarded as being essentially the same as preventing it from further effective development.⁵⁶

The solidarity of the Balkan Alliance received further blows with the development of the Cyprus issue, which later in the year was to result in a sharp conflict between Turkey and

---

⁵⁴ FO371/123999/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1955, From James Bowker to Selwyn Lloyd, 16 January 1956. For the Baghdad Pact, see Behçet Kemal Yeşilbursa, *The Baghdad Pact: Anglo-American Defence Policies in the Middle East, 1950-1959*, Frank Cass, London, 2005.

⁵⁵ FO371/123999/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1955, From James Bowker to Selwyn Lloyd, 16 January 1956.

⁵⁶ FO371/123999/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1955, From James Bowker to Selwyn Lloyd, 16 January 1956.

Greece. The outcome of the Greek appeal to the United Nations at the end of 1954 was regarded as on the whole satisfactory. Until late summer Turkish Government continued to do all they could to put a stop to further excitement over the question, hoping to prevent it from becoming a serious Turco-Greek issue. The British Government's invitation to attend the tripartite conference in London in August 1955 was accepted gladly as giving them another opportunity to publicly state the Turkish thesis. However, remarked Bowker, the outbreak of violence in Cyprus and the fears of the Turkish community there meant it was impossible to restrain Turkish public opinion. On the day before the conference the Prime Minister made a very forthright statement which caused further excitement among the people. At the conference, Zorlu gave a clear and convincing argument stating the historical and geopolitical grounds for Turkey's interest in Cyprus and the country's concern to see the existing status of the island maintained. However, as Bowker put it

“his summary rejection of the British Government's proposals compared unfavourably with the slightly less rigid attitude of the Greek delegation, this juncture, the wholesale looting by Turkish mobs of Greek shops and churches in Istanbul, and of certain Greek property in Izmir, dealt a shattering blow to Turkey's good name abroad and to twenty-five years of patient work in building up of Turco-Greek friendship and for a time even threatened Greece's continued participation in NATO.”⁵⁷

Menderes expressed extreme remorse at and promised compensation to the sufferers. Martial Law decreed that the press were prevented from both criticising the Government on internal matters and also from publishing news about Cyprus or Greece or any other question liable to incense the public. Freedom was only restored to the press once Martial Law had been raised in Istanbul, Ankara and Izmir in December. While the Turkish Government made honourable amends for the attacks on the Greek Consulate and the property of Greek officials attached to the NATO Headquarters at Izmir, and to meet the latter's claim for compensation; at the end of the year the promised bill providing for compensation for riot victims had still not been presented to the Grand National Assembly. In the meantime, replying to a Turkish reminder addressed to them and to the Yugoslav Government that a further meeting of the Council of Foreign Ministers of the Balkan Alliance was due, the Greek government announced that they could not consider attending the meeting until the Turkish Government had fulfilled their promise to provide compensation. Bowker commented that relations between the two countries were damaged further by charges brought against the Turkish Consul-General and Vice-consul at Salonika of having introduced by the diplomatic bag the

---

⁵⁷ FO371/123999/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1955, From James Bowker to Selwyn Lloyd, 16 January 1956.

bomb the explosion of which in the house where Atatürk was born had been responsible, in the Turks' opinion, for touching off the September riots in Istanbul and Izmir.⁵⁸ The United States preserved their status as foremost foreign country in Turkish eyes with its continued contribution to the equipment and expansion of the Turkish armed forces and Turkey's military budget, and the presence in Turkey of thousands of Americans engaged in administering it. However, as Turkey's economic difficulties increased, it tended more and more to exploit her position as the Eastern bastion of NATO in support of her claims for further help. Turkey's continuous warning of the Americans throughout the year along with a rigid refusal to accept United States advice on the measures which the country needed to take to reorganise its economy led to a loss of a good deal of American good will. Zorlu's visit to Washington in early June did not improve matters, nor did the Turkish Government's successive attempts to gain the direct support of the Republican Party for their claims by bypassing the American Administration.⁵⁹

At the end of the year, while anxious to see signs of grace in the new Government's economic programme, the United States were still waiting for some concrete proof of a change of heart. Fielding terms of politics, Turkey complained of what it viewed as a tailing off in United States support for its Middle East policy and was disappointed when the latter did not join Baghdad Pact.⁶⁰ Relations with France were marred by French opposition to the Baghdad Pact and by Turkish distrust of the country's Middle Eastern and North African policy. Although Turkey supported France over Algeria in the United Nations on the grounds that it was an internal affair, Bowker added that there was "no serious political collaboration between the two countries".⁶¹ Turkey participated in the Afro-Asian Conference in Bandung in April at which her delegation, led by the acting Minister of Foreign Affairs, exercised, in Bowker's terms, "a discreetly moderating influence". It then became a member of the Afro-Asian group in the United Nations. Though Turkey hoped to be able to exercise a continuous restraining influence on this group, it also found it necessary to make some concessions to their anti-Western views.⁶² Both economic and political relations with the Federal German Republic were continued, and the Federal German Minister of Defence and the Chief of Staff

---

⁵⁸ FO371/123999/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1955, From James Bowker to Selwyn Lloyd, 16 January 1956. For the Cyprus issue, see Cihat Göktepe, *British Foreign Policy Towards Turkey, 1959-1965*, Frank Cass, London 2003. Fahir Armaoğlu, *Kıbrıs Meselesi, 1954-1959*, SBF Yayını, Ankara 1963.

⁵⁹ FO371/123999/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1955, From James Bowker to Selwyn Lloyd, 16 January 1956.

⁶⁰ FO371/123999/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1955, From James Bowker to Selwyn Lloyd, 16 January 1956.

⁶¹ FO371/123999/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1955, From James Bowker to Selwyn Lloyd, 16 January 1956.

⁶² FO371/123999/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1955, From James Bowker to Selwyn Lloyd, 16 January 1956.

were given particular attention during their visit to Turkey in October.⁶³ There was a change in Turkey's traditional mistrust of Russia. Although on several occasions the Russians suggested through various channels that they would like to develop closer cultural, economic or political relations with Turkey, Bowker commented that the Turks remained firm in their stance that improvement of relations between Russia and Turkey could only be possible through an improvement of relations between Russia and the West as a whole.⁶⁴

Bowker made reference to the comment of the "*Times*" correspondent in Istanbul who, referring to political relations between Turkey and the United Kingdom, wrote that there had probably never been a moment since the Crimean War when there had been so few points of conflict between the two countries. The Turkish Government kept the British Government continuously and closely informed of their policy both in regard to the Balkan alliance and in the Middle East. Menderes on more than one occasion expressed his appreciation of British Government's support of his efforts to consolidate and expand the Baghdad Pact. Similarly, the United Kingdom's adherence to the Pact in April was warmly welcomed in Turkey and it acted to forge a further bond of alliance between the two countries. Menderes repeatedly referred to the importance which he attached to the United Kingdom, the only western power with forces in the area at that time, continuing to play an active role in the defence of the Middle East. The Turkish Government's support of the British Government's position in Cyprus was unfaltering, and they maintained that Britain's occupation of the island was necessary to allow it to carry out its treaty obligations in the Middle East, and that as long as British rule was maintained there was no Cyprus question in Turkey's opinion. By the end of the year, while the lack of certainty about the results of the discussions between the Governor of Cyprus and Archbishop Makarios, and between the British Government and the Greek Government, particularly regarding their effect on the question of self-determination, had made the Turkish Government genuinely apprehensive and the Turkish public increasingly restless, the Foreign Office remarked that the Turkish Government's representations to the British Government on the subject remained "objective and moderately expressed".⁶⁵

---

⁶³ FO371/123999/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1955, From James Bowker to Selwyn Lloyd, 16 January 1956.

⁶⁴ FO371/123999/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1955, From James Bowker to Selwyn Lloyd, 16 January 1956.

⁶⁵ FO371/123999/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1955, From James Bowker to Selwyn Lloyd, 16 January 1956.

1956

International developments were an increasing source of anxiety for Turkey as the year advanced. The country made its voice heard and its influence felt in a variety of international forums. The loss of momentum on the part of NATO, the state of suspended animation the Balkan Alliance was in, and the arrested development of the Baghdad Pact had created a sense of growing isolation for the Turks already in the first part of the year. The deterioration of the situation in the Middle East following on Colonel Nasser's nationalisation of the Suez Canal and later the Israeli attack on Egypt and the Franco-British intervention caused an increase in Turkey's anxieties, particularly as the internal situation in Syria made obvious Soviet penetration of the Middle East area south of its borders.⁶⁶ Bowker noted that there was little that Turkey could do to enliven the Balkan Alliance. Although Yugoslavia, showed signs of renewed interest in the Alliance, the Greeks continued to emphasise that nothing could be done to revive the tripartite alliance while the existing tension continued with Turkey over Cyprus. Following the visit of the Greek Prime Minister to Belgrade in December, the Turkish Government asked the Yugoslav Government to explain their present attitude to the Alliance in view of what seemed to be the aim of the Greek Government to use it as an instrument for strengthening relations between Greece and Yugoslavia while excluding Turkey.⁶⁷

In the Middle East, Turkey played an active role, repeatedly calling the attention of Britain and the US to the pressing necessity of strengthening the Baghdad Pact throughout the year. This was one of the themes developed by the Turkish Prime Minister during the British Foreign Secretary's visit to Ankara in March. The nationalisation of the Suez Canal by Nasser confirmed the views which the Turks had frequently expressed about his dangerous ambitions and Bowker commented that "in private they made little secret of their disappointment that Britain had not intervened with force at that juncture". Turkey accepted promptly the invitation to attend the conference on Suez convened in London in August, when, as at the Second London Conference in September, the Turkish Delegation, headed by the Secretary-General of the Ministry of Foreign Affairs supported the Anglo-French proposals. In a memorandum communicated to the US and Britain in September, the Turkish Government drew attention to the particular threats to Turkey arising from the increasing evidence of

---

⁶⁶ FO371/130174/RK1011/1, Turkey: Annual Review for 1956, From James Bowker to Selwyn Lloyd, 5 February 1957.

⁶⁷ FO371/130174/RK1011/1, Turkey: Annual Review for 1956, From James Bowker to Selwyn Lloyd, 5 February 1957.

Russian aims in Syria and the supposed violation of Turkish air space by Russian military aircraft. The memorandum called for the early accession of the US to the Baghdad Pact as the most effective means of giving it the strength and stability which it urgently needed. After the Anglo-French intervention in the Suez Canal following the Israeli attack on Egypt, Menderes, at the meeting of the Prime Ministers of the four Muslim members of the Baghdad Pact hurriedly gathered at Tehran, effectively supported the Shah of Iran in deprecating any idea of removing Britain from the Alliance. At the subsequent meeting of the Four in Baghdad ten days later, Menderes gave more timely encouragement to Nuri Said. At the same time he thought it pertinent to agree to the insistent request of the other three Muslim members of the Pact that Turkey should withdraw her Minister from Israel.⁶⁸

The Turkish Government played a leading role in bringing to the attention of NATO the situation in the Middle East and its potentially disturbing outcomes for the Western Alliance. The attendance at a NATO Council meeting of the Turkish Acting Foreign Minister at the end of November was followed the next month by Menderes' participation for the first time at the Ministerial meeting of the Council, at which a Turkish memorandum was circulated and the situation in the Middle East accepted as a subject which NATO should keep under continuing scrutiny. The Turkish Government viewed this as a first step towards forging some link between NATO and the Baghdad Pact which would allow regular contacts between the two groupings and some measure of military planning.⁶⁹ On the Cyprus issue, the Turkish Government continued to state that they could not agree to any solution which kept alive the possibility of Enosis. Thus, they rejected the proposals which the British Government put to them in June for a date to be fixed for considering the application of self-determination, in spite of the carefully thought out safeguards for Turkey's interests which the proposals contained.⁷⁰

However, the Turkish Government accepted Lord Radcliffe's report on a Constitution for Cyprus published in December as a basis of discussion, which they did in the framework of the British Government's statement of policy made at the time of the publication of the report, which established the principle of eventual application of self-determination equally to the Turkish and Greek communities in the island and accepted partition as a possible ultimate

---

⁶⁸ FO371/130174/RK1011/1, Turkey: Annual Review for 1956, From James Bowker to Selwyn Lloyd, 5 February 1957.

⁶⁹ FO371/130174/RK1011/1, Turkey: Annual Review for 1956, From James Bowker to Selwyn Lloyd, 5 February 1957.

⁷⁰ FO371/130174/RK1011/1, Turkey: Annual Review for 1956, From James Bowker to Selwyn Lloyd, 5 February 1957.

solution. By this time the Turkish Government had arrived at their own conclusion that partition was the only practical solution of a problem which was continuing to create a dangerous tension in relations between the Turks and the Greeks. Their acceptance of the British Government's proposals as a basis for discussion showed their belief that a Constitution would prove impracticable and expressed the wish that, if this proved to be the case, the British Government would cease their attempts in that direction and proceed immediately to the conception of integral application of the principle of self-determination. Bowker believed that the short visit paid to Turkey by Principal Secretary of State for the Colonies for the purpose of explaining the British Government's proposals to the Turkish Government contributed greatly towards their favourable reception.⁷¹

The official visit of the British Secretary of State for Foreign Affairs to Ankara in March 1956 gave the Turkish Government and Menderes in particular an opportunity to demonstrate their often repeated wish to work in all aspects of foreign policy in close consultation and co-operation with Britain. Bowker commented that the discussions of the Foreign Secretary with Menderes covered a wide range of subjects and the reference in the communiqué, issued at the end of the visit, to an "effective and lively friendship being more than a formal document referred to only in times of crisis", was generally regarded as an appropriate description of Anglo-Turkish relations. As stated earlier, the British position in regard to Egyptian nationalisation of the Suez Canal was supported by Turkey, and after the subsequent Anglo-French intervention the Turkish Government worked actively to mitigate its effects on Britain's relations with the three other Muslim members of the Baghdad Pact, and to preserve her associations with the Pact. As far as Cyprus was concerned, Turkey's attitude continued to be that the problem existed only because of the fact that Britain had accepted the possibility of eventually relinquishing her rule over the island.⁷² Friendly approaches to Turkey from Russia continued through most of the year, hinting of large-scale economic assistance. Turkey maintained her attitude of "cold reserve" and became increasingly disturbed as the year advanced over growing Russian penetration of the Middle East area, particularly in Egypt and Syria. However, the year passed without any of the signatories of the Montreux (Straits) Convention asking for an amendment of any of its provisions.⁷³ The US, with her numerous teams administering military and economic

---

⁷¹ FO371/130174/RK1011/1, Turkey: Annual Review for 1956, From James Bowker to Selwyn Lloyd, 5 February 1957.

⁷² FO371/130174/RK1011/1, Turkey: Annual Review for 1956, From James Bowker to Selwyn Lloyd, 5 February 1957.

⁷³ FO371/130174/RK1011/1, Turkey: Annual Review for 1956, From James Bowker to Selwyn Lloyd, 5 February 1957.

assistance, provided the most material support and enjoyed the closest and the most widespread day-to-day relations with Turkey. The support remained on more or less the same scale as the previous year, despite Turkish hopes of greater favours.⁷⁴

There was evidence during the year, through exchanges of visits of various kinds, of the wish to develop further economic and political relations with Germany, although at the end of the year arrangements for a contract for Turkey to supply a large quantity of small arms and ammunition had not been finalised. Turkey's relations with other European countries were mostly concerned with arrangements for continuing commercial exchanges and liquidating arrears of Turkey's debts.⁷⁵ There were exchanges of formal visits with countries of the Baghdad Pact and Afghanistan, and the King of Libya visited Turkey in July 1956. However, very little happened during the year to emphasise Turkey's membership of the Afro-Asian group of nations.⁷⁶

1957

On the whole, 1957 was a troubled year for Turkey. In foreign affairs the country was directly involved in the continuing effects of the Anglo-French intervention on the Suez Canal on the Middle East and the Baghdad Pact, and later in the critical developments which arose from the Soviet penetration of Syria. The unresolved Cyprus question continued to trouble relations with Greece.⁷⁷ The problem of Cyprus had entered into a critical and, as noted in a minute by C.T. Brant, "possibly explosive" phase. At the close of the year the country was still united in agreement with the Cyprus policy of partition. However, if Menderes failed to satisfy Turkish opinion on the Cyprus question, Bowker believed that the sum of his difficulties may well have led to his being unseated.. On the positive side, Menderes had managed to guide Turkey through some worrying international problems. He still had continued Turkish support for NATO and the Baghdad Pact; he dealt "coolly and steadily" with the propaganda campaign held against Turkey (*inter alia*) by Soviet Russia over Syria, in the early autumn; and he kept up his responsibilities in the exchanges of letters between Soviet and Western leaders.⁷⁸

---

⁷⁴ FO371/130174/RK1011/1, Turkey: Annual Review for 1956, From James Bowker to Selwyn Lloyd, 5 February 1957.

⁷⁵ FO371/130174/RK1011/1, Turkey: Annual Review for 1956, From James Bowker to Selwyn Lloyd, 5 February 1957.

⁷⁶ FO371/130174/RK1011/1, Turkey: Annual Review for 1956, From James Bowker to Selwyn Lloyd, 5 February 1957.

⁷⁷ FO371/136450/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1957, From James Bowker to Selwyn Lloyd, 4 February 1958.

⁷⁸ FO371/136450/RK1011/1, Minute by C. T. Brant, 18 February 1958.

In foreign affairs, Turkey pursued the role as appropriate to its position as a Middle East power on the Eastern flank of NATO with past associations with the Arabs. It continued to base its Middle East policy on the Baghdad Pact, with Britain as a full active member and strengthened by the formal accession of the US. The meeting of the Regional Members of the Pact in Ankara January provided the occasion for the three non-Arab members to overcome Iraq's continuing hesitation to re-admit Britain after the latter's virtual exclusion as the result of the Suez intervention and led the way for a full meeting of the Ministerial Council of the Pact at Karachi in May 1957.⁷⁹ Although Turkey had in the past drawn attention to the dangerous situation which resulted from the steady Russian penetration of Syria, the situation in that part of the region was exacerbated by the replacement in August of General Nazimuddin by General Bizri as Chief of the Syrian General Staff, which was followed by changes in the command of the Police and Security Forces and the dismissal and arrest of Army Officers. After this, the Turkish Government, which had met with warm approval the new political moves of the US in the Middle East as announced in the Eisenhower Doctrine and explained to Richards during his visit to Turkey in March, appealed to the US Government for more active help to redress the situation which they saw as threatening a hostile encirclement of the Eastern flank of NATO. Bowker pointed out that Loy Henderson's hurried visit to Turkey and the Lebanon produced a "confused agreement of the necessity of a firm Arab response to the Syrian danger", but that realisation of this objective was frustrated by Aral's reluctance to adopt an attitude of firmness against other Arabs publicly. This reluctance was strengthened by the fear felt by friendly Arab Governments of their own public opinion resulting from the publicity and public speculation which surrounded Henderson's visit. Turkey seemed to be sceptical of the likelihood of effective action by friendly Arab States and to have considered the possibility of "going it alone" against Syria. However, by the time the Syrian complaint had been brought to the General Assembly of the United Nations in October, the Turkish Government was already completely absorbed in preparations for the General Election.⁸⁰

As events turned out, the Russians gained considerable advantage from an appropriate propaganda designed to present Russia as the friend of a nationalist Syrian regime threatened by "warmongering imperialists and their tools". In the meantime, the Regional Members of

---

⁷⁹ FO371/136450/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1957, From James Bowker to Selwyn Lloyd, 4 February 1958.

⁸⁰ FO371/136450/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1957, From James Bowker to Selwyn Lloyd, 4 February 1958.

the Baghdad Pact, encouraged by Nuri Said, were calling increasingly noisy attention to the necessity of making some progress towards solving the Israel-Arab problem if Russian penetration of the area, so greatly helped as it was by exploiting Arab-Israeli differences, was to be effectively checked. On the initiative of King Faisal of Iraq, a hurried meeting of the four regional representatives was called, in Ankara in early December in which it was agreed that Menderes should explain the views of the group on this issue at the meeting of the Heads of Governments of the NATO Powers in Paris. Menderes did so accordingly, but the publication of his remarks, which Bowker remarked were “outspoken”, on the Syrian situation caused some discomfort in Iraq, and from Syria notes of protest to both Turkey and the NATO countries. At the end of the year, Turkey had not publicly declared support of any particular basis for a settlement over Palestine; although, in an exchange of letters attached to the Turco-Iraqi Pact of 1955, the Turks remained on record as advocating the implementation of the United Nations Resolutions of 1947 and 1948.⁸¹ During the year, the Turkish Government repeatedly indicated their support for Lebanon and Jordan, although a projected gift of arms to the Lebanon was withdrawn in December when Lebanon failed to support Turkey in the United Nations on Cyprus. The action of the Iraqi Delegation at New York in voting for the Greek resolution on Cyprus in the Political Committee and later abstaining in the Assembly caused resentment in Turkey, which was later calmed when the Iraqi Government disavowed their action of Delegation.⁸²

Zorlu’s visit to Riyadh in September gave the Turkish Government reason to believe that King Saud had developed a much clearer understanding of the dangers of Russian penetration of Syria and of the stabilising qualities of the Baghdad Pact. However, King Saud maintained his opinion that Turkey’s continuance of diplomatic relations with Israel constituted a serious hindrance to closer co-operation between Saudi-Arabia and Turkey.⁸³ In the early summer an effort, which Bowker commented on as being seemingly personally directed by Menderes, was made, to improve relations with Egypt. Menderes’s personal attendance at a reception at the Egyptian Embassy on the occasion of the establishment of the Egyptian Republic was followed by a visit to Cairo by the Turkish Minister of Commerce to attend the Cairo Trade Fair, and a return visit by the Egyptian Minister of Commerce to Turkey to visit the Fair at Izmir. The effect of these gestures was dissipated by the Syrian

---

⁸¹ FO371/136450/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1957, From James Bowker to Selwyn Lloyd, 4 February 1958.

⁸² FO371/136450/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1957, From James Bowker to Selwyn Lloyd, 4 February 1958.

⁸³ FO371/136450/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1957, From James Bowker to Selwyn Lloyd, 4 February 1958.

crisis and Menderes informed Bowker in November that Nasser was now “so far committed to Russia there was no longer any ground for hoping that something could still be made of him”.⁸⁴

Turkey continued her attitude of cool reserve towards Russia. Repeated assurances from Russia of its readiness to give economic aid to Turkey resulted in a visit to Moscow by a delegation of the Is Bank (Turkish Bank of Affairs) and the conclusion of an agreement under which Russia was to build a glass, and a caustic soda factory in Turkey. However, the Russian suggestion for talks on political questions received a reply indicating that the Turkish Government did not consider there to be any political questions to be discussed between the two countries. The Syrian crisis produced a letter from Bulganin to Menderes containing “scarcely veiled threats” of the consequences of a Turkish move against Syria, to which Menderes returned a firm reply. Later Menderes was among the Heads of Governments of the NATO Powers to receive a further letter from Bulganin on the day before the meeting of NATO Heads of Government in Paris in December at which he was warned of the dangers to Turkey of “tying herself to America”.⁸⁵

During the successive visits to Turkey of the Prime Minister and Foreign Minister, and the King of Afghanistan, the Turkish Government were able to speak realistically of the dangers of close association with Russia and to help towards an improvement in the relations between Afghanistan and Pakistan. Turco-Afghan relations were slightly marred at the end of the year following the publication of Menderes’s reference to Afghanistan as a country where Russian penetration was a danger in his speech at the NATO Council meeting in Paris in December.⁸⁶ The State visit to Turkey in May 1957 of the President of Federal Germany accompanied by the German Foreign Minister was a sign of a further strengthening of Turco-German relations in the political, economic and cultural fields, though the hopes of widespread German participation in Turkey’s capital development programme were not fully realised. The visit to Turkey in November 1957 of the President of Italy provided an open display of Italy’s increasing desire to play a part in the Middle East as a NATO Power.⁸⁷ The US continued as before to sustain Turkey’s defence and economy, with 45% of all Turkey’s imports were financed by that country). Turkey’s sense of dependence on America was

---

⁸⁴ FO371/136450/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1957, From James Bowker to Selwyn Lloyd, 4 February 1958.

⁸⁵ FO371/136450/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1957, From James Bowker to Selwyn Lloyd, 4 February 1958.

⁸⁶ FO371/136450/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1957, From James Bowker to Selwyn Lloyd, 4 February 1958.

⁸⁷ FO371/136450/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1957, From James Bowker to Selwyn Lloyd, 4 February 1958.

greatly increased by the Syrian crisis and the aforementioned subsequent developments. Gratitude for firm US support during that period, and desire for US accession to the Baghdad Pact as the best and only means, according to the Turks, of effectively strengthening the Baghdad Pact, served to lessen the fairly constant dissatisfaction felt over the amount of American financial aid. The Turkish Government continued to seek the US Government's advice and support on all points connected with their policy in the Middle East throughout the year.⁸⁸

Although the United States was, of all other countries, the most constantly and powerfully in their mind, the Turkish Government continued explicitly to give special importance to Turkey's friendship and close association with Britain, and to Britain's playing a positive role in the Middle East. The visit to Turkey in 1957 of the Commander-in-Chief Mediterranean, the Commander-in-Chief Middle East Land Forces and the Commander-in-Chief Middle East Air forces were taken as occasions by the President Bayar and the Prime Minister Menderes to give expression to such assurances.. During the early part of the year, the Turkish Government continued to work for Britain's resumption of activities as a full member of the Baghdad Pact. Bowker pointed out that they were also particularly helpful in permitting air passage across Turkey to RAF aircraft, to which the Syrian route was closed. The agreement concluded in July 1957 between the BOAC and Turkish Airways, under which the latter obtained a credit for the purchase of five Viscount aeroplanes and the BOAC invested £500,000 in Turkish Airways, and the exchange of letters in August 1957 under which the Turkish Government obtained a credit for the purchase and refit of four destroyers of the British Reserve Fleet represented special efforts made by the British Government in 1957, in spite of the financial shortage in Britain, to meet Turkey's requirements in two important fields.⁸⁹

The only shadow on Turco-British relations during the year arose from developments over Cyprus that revealed the ever latent Turkish fear that Britain, sooner or later, would adopt a solution of the Cyprus issue which took insufficient account Turkey's interests. The release of Archbishop Makarios in March caused the most violent outburst of the year in the press and among the public, which the Turkish Government for some time did little to calm in

---

⁸⁸ FO371/136450/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1957, From James Bowker to Selwyn Lloyd, 4 February 1958.

⁸⁹ FO371/136450/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1957, From James Bowker to Selwyn Lloyd, 4 February 1958.

spite of firm assurances from Her Majesty's Government that the Archbishop's release was not an indication of a change of policy, that there was no question of recognising the Archbishop as the sole representative of the Cypriotes in any future talks, nor of allowing him to return to Cyprus. Ultimately Menderes made a public statement containing friendly references to Britain and confidence in British policy, and eventually he was prepared, although tacitly, to admit that the Archbishop's release was proving more troublesome to Karamanlis than to himself. The British Government's later aborted suggestion of a tripartite conference with Turkey and Greece to discuss all possible solutions of the Cyprus issue was accepted by the Turkish Government when put to them in August, although they stated that they would not be able to attend until after the Turkish General Election in October. The Greek Government indicated that they could attend such a conference only if they believed beforehand that it would adopt a solution acceptable to Greece. In the course of the Election campaign Menderes firmly stated his belief in partition and confirmed this attitude after his party had been reinstated. An attempt by the British Government in November to persuade the Turkish Government to consider form of guaranteed independence to meet the country's essential requirements resulted in a firm restatement of the opinion that any co-operation between Greek and Turkish Cypriots would be bound to be exploited by the former in their own interest. The Turks believed that the only way of permanently stopping the friction between the two communities was to draw another frontier between Turkey and Greece. At the end of the year Greek and Turkish views on Cyprus remained "as irreconcilable as ever".⁹⁰

1958

Burrows commented that he found it "difficult to strike the correct balance between the bad and good features of 1958". While the bad ones, such as the agitation in Cyprus and the increasing violence of the disagreement between the two parties, were "more spectacular"; the steady development of Turkey's bonds with the West in NATO and other manifestations of cooperation in the free world; the "return to reasonableness" in the later stages of the Cyprus question, the initiation of the economic stabilisation programme despite the political disadvantages it entailed for the Turkish Government, and the notable resurgence of Anglo-Turkish friendship at the end of the year, all suggested Turkey's underlying sense and strength as factors on which the Western world, and the United Kingdom in particular, could

---

⁹⁰ FO371/136450/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1957, From James Bowker to Selwyn Lloyd, 4 February 1958.

confidently count..⁹¹ In terms of foreign affairs, 1958 was a year of importance and dramatic developments for Turkey and in Anglo-Turkish relations. The Cyprus issue clouded the latter for the first eight months and became more persistent on the internal scene. The revolution in Iraq and the developments which ensued rocked one of the main columns of Turkish foreign policy and threatened to add yet another Communist or Communist controlled country to Turkey's frontier. The events of the previous summer in Iraq also destroyed the solidly bipartisan foreign policy which had distinguished Turkey for the last seven years.⁹² On Cyprus the year got off to a bad start. At the meeting of the Baghdad Pact Ministerial Council in Ankara in January 1958, Selwyn Lloyd took the opportunity to continue with the Turkish Prime Minister and Foreign Minister the conversations which had already begun through the diplomatic channel on 10 January 1958. Zorlu's conduct revealed what Burrows referred to as "certain basic aspects of the Turkish character", which are:

"first, that the Turks are incapable of conducting any negotiations on the basis of hypothesis, secondly, they will take any hypothetical concession as a concession of substance and thirdly, they will turn sour and dangerous if for any reason these hypotheses subsequently prove to be unrealisable in fact. On their side, the Turks would argue that the British are slippery, or at least deplorably prone to yield to Greek pressure and that the only way to correct these tendencies is to show and if necessary to use force."⁹³

However, the conversations of January in Ankara and then in Athens showed that the British Government's efforts over the previous three years to find a solution for Cyprus acceptable to both the Greeks and the Turks were doomed to failure despite the attempts made by the Foreign Secretary Selwyn Lloyd to find a basis of compromise with Zorlu at the Ministerial Meeting of the North Atlantic Council in Copenhagen in May 1958. The failure of these January conversations also led the Turkish Government for the first time to embark on a policy "of deliberate hostility" to the British Government. The first signs of this were already apparent when while the Copenhagen talks with Zorlu were still under process. The Turkish Cypriote made violent demonstrations in Nicosia and other places on the Island resulting in fatal casualties. Despite the lack of conclusive evidence, the British Embassy believed that they were instigated by the Turkish Government. The four months following the failure of the conversations in Ankara and Athens were characterised by growing suspicion on the Turkish side and a general deterioration in Anglo-Turkish relations. In mid-May Sir James Bowker

---

⁹¹ FO371/144739/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1958, From Bernard Burrows to Selwyn Lloyd, 17 February 1959.

⁹² FO371/144739/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1958, From Bernard Burrow to Selwyn Lloyd, 17 February 1959.

⁹³ FO371/144739/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1958, From Bernard Burrow to Selwyn Lloyd, 17 February 1959.

returned to London for consultations on the Macmillan plan. He explained the British Government's intentions to the Turkish Foreign Minister and subsequently to the Prime Minister. He repeatedly assured Zorlu that there was nothing to cause any concern to the Turkish Government, and was proved by the Turkish Government's subsequent acceptance of a substantially similar plan at the end of August 1958. By the end of May, however, the Turkish Government were convinced that the British Government were planning "some major act of treachery" and, "with no accurate knowledge of the plan", proceeded to try and deter the British Government from their plan. Mass anti-British demonstrations were held for six weeks throughout every part of Turkey, beginning with Istanbul on the 8 June. At the same time and continuing for approximately the same period Turkish Cypriote began to attack Greek Cypriots and the latter to retaliate. The death toll at the end of a month's inter-communal fighting and rioting was over thirty Greek Cypriots and some fifty Turkish Cypriots. There was also considerable material loss on both sides through arson and other means. In Burrows' words, "The Turks seem to have gone into this bloody game with light hearts and officials and deputies and other prominent Turks openly admitted in the early months of summer that a policy of violence, which they argued had been successfully practised by the Greeks, might now serve Turkey's interest better than a policy of cooperation with the British Government". He then added that the Turks began to realise the advantages to Turkey of the British plan as the number of Turkish Cypriot deaths rose. By mid-July, despite the continuance of sporadic incidents in Cyprus, the Turkish Government were looking for an opportunity to put a stop to both the demonstrations and the campaign of violence in Cyprus. The coup in Iraq gave them a first chance, their second opportunity being the Ministerial Meeting of the Baghdad Pact in London at the end of July 1958. Following the latter, Menderes joined Macmillan and Karamanlis in appeals to bring violence on the island to an end. These appeals were followed by Macmillan's visits first to Athens and from there to Ankara on 9 August 1958, for further discussions on the British plan. These discussions lead to certain modifications being made on the Greek point of view; and by way of compensation, a new passage dealing with the creation of separate municipal councils in the main cities of the island was introduced for the Turks.⁹⁴

Burrows' commented that during their talk with Macmillan, the Turks "blustered, bargained and threatened", but added that behind this front they were truly worried about the

---

⁹⁴ FO371/144739/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1958, From Bernard Burrow to Selwyn Lloyd, 17 February 1959.

British Government preparing to abandon the plan. When on 15 August it became clear that they were not going to do so, the situation improved and ten days later the Turkish Government officially informed Sir James Bowker of its intention as a new manifestation of its goodwill to support the British Government in the application of the revised plan and to send its representative to Cyprus. This was accompanied by a public statement by the Turkish Foreign Minister stating first that Turkey's acceptance of the British plan had in no way altered its view that partition was the correct solution; and secondly, that the British conception of partnership on the island was not incompatible with the Turkish demand for partition. Burrows commented that no responsible Turkish official was prepared, for what he referred to as "sound tactical reasons", to explain exactly what was meant by this statement, but that this was not as important as the practical evidence of renewed cooperation and confidence in Anglo-Turkish relations which ensued. He noted that the Turkish attitude was still "laced with doubt and suspicion and subject to instant and drastic review" for the two months following the acceptance of the plan. It was not until the end of October when the talks on Cyprus in the North Atlantic Council were over that the Turks really began to believe that they could trust the British again. The discussions in the North Atlantic Council on Cyprus began badly for the Turks. Having a deeper knowledge of the Greek character from centuries of experience than that of some other members of NATO, they simply did not believe the Greek Government when they spoke of leaving the Alliance failing satisfaction of their claims in Cyprus. They also deeply resented Spaak's visit to Athens at the end of September 1958 and his subsequent action in presenting to the North Atlantic Council a version of the Macmillan plan revised to omit the features which were advantageous to the Turks. Burrows remarked that their initial reaction in the Council was both violent and unskilful. He attributed the fact that they emerged from these discussions with their position in the Council and on the international scene strongly reinforced to three factors: the incompetence of the Greek Government in handling their own case and to Archbishop Makarios's final act of sabotage; secondly, to the Turkish Government's growing confidence, in the British Government's support and intentions; and thirdly, in Zorlu's skill in making an ally of Spaak who had finished the month with a better understanding of the Turkish position and "heartily tired of the Greeks".⁹⁵

---

⁹⁵ FO371/144739/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1958, From Bernard Burrow to Selwyn Lloyd, 17 February 1959.

The aim of the discussions in the North Atlantic Council was to bring about a conference between the three Governments directly concerned, with the participation of the representatives of the two main communities in Cyprus and of the secretary-General of NATO and representatives of the United States and another Government. On the eve of the debate in the United Nations, the British and Turkish governments also aimed for such a conference. This aim was embodied in a resolution put forward by the Iranian Delegation and endorsed by a simple majority in the first stages of the debate in the Political Committee. Burrows doubted whether the Greek Government would have ever come to a conference even had the Iranian resolution secured the necessary majority of two-thirds in the General Assembly and, if so, whether, the conference could have ever reached agreement. However, he continued, the combination of first the simple majority for the Iranian resolution and secondly, the anodyne resolution calling for continued efforts by the parties to reach a peaceful solution which actually received the unanimous approval of the General Assembly, represented the best outcome to the debate which the British Government and the Turkish Government could have hoped for. This was because, while the passage of the Iranian resolution constituted a necessary warning for the Greeks, the final resolution saved them from a humiliating defeat which might have deprived them of any freedom of manoeuvre for many months. Zorlu, who, in Burrows expression, was “as wise and skilful in the last months of the year as he had been stupid and irresponsible during the first half”, was clever enough to accept this combination of circumstances at once and within a few hours of the end of the debate had begun talks with his Greek colleague with the aim of finding a final solution to the problem of Cyprus in the context of renewed Turco-Greek friendship. These talks were continued at the Ministerial Meeting of the North Atlantic Council in Paris in mid-December with the approval of the British Government. By the end of the year the Cyprus issue had already been transformed; violence had virtually ceased on the island, and for the first time since the London conference in 1955 and the anti-Greek riots in Istanbul and Izmir of the September of the same year, the Greeks and Turks were communicating in a language which was” intended to be constructive and carried some message of hope”.⁹⁶ Turkey’s geographical position and in particular its membership of the Baghdad Pact, the active Middle Eastern policy which the Turkish Government has pursued since the signature of this instrument, guaranteed that any major developments in the Middle East would have their effect both on Turkey’s domestic and foreign policies. Burrows remarked that Turkey had had in previous

---

⁹⁶ FO371/144739/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1958, From Bernard Burrow to Selwyn Lloyd, 17 February 1959.

twelve months its “full share of the social and political upheavals which characterised the Middle East in 1950”.⁹⁷

Burrows considered the Fourth Meeting of the Baghdad Pact Ministerial Council held at Ankara at the beginning of the year to beneficial, and that for the regional members at least Dulles’s presence for the first time had a calming effect,; but, when compared with the Turco-Syrian crisis of the previous year culminating in the formation of the United Arab Republic and the general pace of events in the Middle East at that time, , the proceedings of the Committees and Councils had “a certain air of unreality”, enhanced by the fact that, for the Turks and the British, the Council Meeting became the background to the first major Anglo-Turkish clash over Cyprus. Burrows remarked that, in retrospect, the January meeting of the Council was very poignant,, since it was the last time that Nuri Said, appeared in the Council and, with Tawfik Suwaidi and Fadhil Jamali, spoke for Iraq. He continued that while Nuri Said misgivings about the future of Iraq and Iraq’s relations with the West which he expressed at that time were inaccurate in detail, they were in the general sense only too true and that the Turks, who regarded him as practically “one of themselves”, were deeply upset by his murder six months later.⁹⁸ The news of the establishment of the United Arab Republic was announced on the first of February, very soon after the dispersal of the Ankara Meeting. The Turkish Government did not want to see Syria go Communist; neither were they pleased with any increase in Colonel Nasser’s authority and prestige. For the following two weeks, therefore, it maintained an attitude of reserve towards the new state and poured its energies on fostering the Hashemite union of Iraq and Jordan in any way it could. With the conclusion of the negotiations for this, the Turkish Government promptly recognised it and then, after allowing a respectable amount of time to elapse, “quietly and unobtrusively” recognised the new Egypt-Syrian state on 12 March. According to Burrows, even in a world “accustomed to dramatic and violent developments”, the sudden and brutal nature of the Iraqi revolution of 14 July was “profoundly shocking”. Like the other members of the Pact, the Turks were probably accustomed to asking themselves whether Nuri Said’s personal regime, and even the Hashemite dynasty, in Iraq could last forever. Yet the circumstances of their downfall were particularly distressing to the leaders of Turkey at that time. First, King Faisal, the Crown prince and Nuri Said had visited Turkey frequently since the signature of the Baghdad Pact

---

⁹⁷ FO371/144739/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1958, From Bernard Burrow to Selwyn Lloyd, 17 February 1959.

⁹⁸ FO371/144739/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1958, From Bernard Burrow to Selwyn Lloyd, 17 February 1959.

and were on terms of personal friendship with President Bayar and his principal Ministers; second, centuries of imperial rule had given the Turks an emotional and traditional respect for royalty which they found compatible with the republicanism they had inherited from Atatürk, and they were greatly shocked by the murder of the young King in particular. Third, there was the simple fact that President Bayar, together with the Shah, and the President of Pakistan, were actually awaiting the arrival of King Faisal at the airport at Istanbul when they were told of his and his uncle's murder. In addition to the shock of this news, there was the immediate anxiety about what would now happen in Jordan and in the Lebanon.⁹⁹

Given these events, Burrows commented that it could be said that the three rulers and their advisers made much sense of the first two days of their meetings and to the joint messages which they addressed to the United States Government, and to the British Government, the Turks added some what Burrows regarded as "highly unrealistic" suggestions for military action. However, he continued, the Turkish Government's assurances to support King Hussein of Jordan might have been "of some moral value" and the news of the British and United States troop landings in Amman and the Lebanon had calming and encouraging effects before the three heads of state dispersed.¹⁰⁰ For some weeks of following the coup the Turkish Foreign Minister continued to call for Turkish or British military action against Iraq, and said so more or less publicly in what Burrows considered as an ill judged interview with the correspondent of the *Daily Mail* shortly before departing with the Turkish prime minister for the Ministerial Council Meeting of the Baghdad pact on 26 July in London. While admitting that this incident hardly fell within the review of Turkey's foreign relations, Burrows considered it worth recording at this point that Zorlu's indiscretion prompted the opposition to ask for a debate on foreign affairs in the Grand National Assembly. This request was refused and the opposition was palmed off with a general and partially dishonest statement by the Acting Minister for Foreign Affairs. Burrows believed that İnönü's request was almost certainly prompted as much by concern for Turkey's national interest as for any party gain, and the Government's action in refusing it led the opposition for the first time into open criticism of the Government's Middle Eastern policy since the signature of the Baghdad Pact, and into some fairly outspoken criticism of the character of the former Iraqi regime and other monarchical regimes in the Middle East. For Burrows, this had more than a domestic

---

⁹⁹ FO371/144739/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1958, From Bernard Burrow to Selwyn Lloyd, 17 February 1959.

¹⁰⁰ FO371/144739/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1958, From Bernard Burrow to Selwyn Lloyd, 17 February 1959.

significance, because, in his opinion, there had always been a strong trend of neutrality in İnönü's out-looks on foreign affairs. He predicted that should the Republican Party be reinstated after the next general elections in this country, the new Turkish Government would be less enthusiastic than the Menderes administration in its support of the Baghdad Pact and other manifestations Menderes's and Zorlu's Middle Eastern Policy.¹⁰¹

The London Meeting of the Baghdad Pact Ministerial Council ended with general agreement amongst the attending members of the Pact and the United States Government on the attitude to be adopted towards the new Iraqi regime, and with the United States's offer to sign bilateral agreements as provided for in Article 1 of the Pact. On 31 July, the Turkish Government announced its recognition of the new Iraqi Republic, and continued as far as Brigadier Qasim's Government made it possible, to follow a consistent policy of friendship and support of the new country. It was possible to judge the importance with which the Turkish Government attached to this policy despite the discouraging turn of events in Iraq itself towards the end of the year from the trouble it took to control any serious manifestation of public excitement in Turkey at the time of rioting between the Turks and Kurds in Kirkuk and nearby districts in mid-November 1957, though there were other and graver foreign and internal political reasons for its attitude than the desire to give Brigadier Qasim the best possible chance against Colonel Nasser.¹⁰² At this point, Burrows commented that there was little else to record in the field of Middle Eastern Affairs. The decision in principle to move the Baghdad Pact Headquarters to Ankara was taken at the London-Meeting in July 1958 and the first informal and private meetings of the Council of Deputies, without Iraq, were held early in October with the first formal meeting taking place on the 23 October. The Military Committee of the Pact held an extraordinary meeting for three days beginning on 5 November during which the Iranian Delegation on one side and the United States on the other first showed the form which would threaten to lead the Pact into a serious predicament less than three months later.¹⁰³

---

¹⁰¹ FO371/144739/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1958, From Bernard Burrow to Selwyn Lloyd, 17 February 1959.

¹⁰² FO371/144739/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1958, From Bernard Burrow to Selwyn Lloyd, 17 February 1959.

¹⁰³ FO371/144739/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1958, From Bernard Burrow to Selwyn Lloyd, 17 February 1959.

Generally, in the field of foreign affairs Burrows remarked that Turkey had remained a “faithful and on the whole responsible” member of the Western Alliance. Moreover, in the specific context of Anglo-Turkish relations, the British Ambassador was pleased to note the serious efforts made by the Turkish Government to restore the traditional friendship between the two countries after the resolution of the disagreement over Cyprus in the first half of the year. He noted that British official visitors to Turkey in the autumn, such as the Labour Attaché from Tehran, the Deputy Under-Secretary of the Ministry of Pensions and National Insurance and the secretary of the Royal Institute of Public Administration, were “warmly welcomed” by their Turkish colleagues. Relations between the ambassador’s Service Attaches and the Turkish Armed Forces rapidly improved and a great deal of inter-Service co-operation was resumed. Landmarks in this field were provided by the Fleet visit to Istanbul in October, which Burrows commented was a great success; and the demonstration visit to Ankara by a Vulcan V-bomber of the Royal Air Force in November. In the final weeks of the year a welcome demonstration of the Turkish Government’s desire to restore friendly relations fully was given by the President of the Grand National Assembly who agreed to conduct the opening ceremony at the new British Council premises in Ankara and included in his speech “glowing references” to the importance he attached to the development and strengthening of Anglo-Turkish relations. The first meetings in December of the Mixed Commission envisaged in the Anglo-Turkish Cultural Agreement took place in an atmosphere of great friendship and at the same time Burrows received a request from the Minister of Construction and the Secretary-General of the prime Ministry for official assistance over the recruitment of British teachers for Turkish schools. According to the British Ambassador, all these manifestations, combined with the marked friendliness of his reception by Turkish Ministers and officials at his initial calls, indicated that Turkish confidence in Britain had revived by the end of the year and that the Turkish Government was anxious to restore their relations with the British Government to their old footing and also to develop them further.¹⁰⁴

1959

Burrows began his report for 1959 by commenting that the main points of interest in foreign affairs for that year were Turkey’s policy towards its Middle East neighbours and its attitude towards the detente between East and West. The Russian threat was a common factor

---

¹⁰⁴ FO371/144739/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1958, From Bernard Burrow to Selwyn Lloyd, 17 February 1959.

and was overshadowing everything else in Turkish thinking. However, while seeking to protect itself against this by strengthening CENTO and encouraging Iranian resistance to Russian overtures, Turkey showed restraint in its dealings with Iraq and in its attitude towards the Arab world, in spite of deep suspicion of Egyptian ambitions. The ambassador believed that by maintaining this policy Turkey would be able to make valuable contributions to Middle East stability.¹⁰⁵ This close identity of views with the West was not reflected in the Turkish attitude towards a *détente*. While anxious not to be left alone should the West come to an arrangement with the Soviet Union; the Turks still found it difficult to overcome their traditional suspicions of Russia. In view of their geographical position, Burrows saw it as natural enough for the Turks to take a parochial view of the Russian threat and a rapprochement would have been against all their best instincts. Nevertheless, he thought it best that the British did not lose sight of the possibility of a re-alignment of Turkey's westward-looking policy; though he thought it unlikely, if a *détente* was to lessen the rewards of friendship with the West. However, he continued, the Turks were essentially realists and it was difficult for him to believe that they would risk going very far towards "hitching their wagon to the Soviet star" whatever the incentives may have been.¹⁰⁶ On the whole, commented Burrows, 1959 was "a good deal pleasanter than its predecessor" in Turkey, but "hardly less interesting". It began with the miraculous Turkish-Greek understanding on Cyprus, culminating in the London Agreement in February. The implementation of this Agreement involved much hard work for all concerned, but did not impose any particular strain on Anglo-Turkish relations except for some temporary excitement following on the arrest of Turkish arms smugglers in October. He remarked that "remarkable firmness of purpose" was displayed by the Greek and Turkish Governments in holding to their new found friendship and in overcoming most of the practical obstacles to the execution of the Agreements which might have otherwise led to much greater difficulties.¹⁰⁷

In the Middle East, the Turkish Government continued their success in foreign policy by maintaining reasonable relations with the new Iraqi regime in the face of provocation and initial lack of response. Turkish policy towards the rest of the Middle East was remarkably cautious and hard-headed. Deep suspicion of Egyptian ambitions continued to constitute a fixed point in Turkish thinking; as did the conviction that the Arab world would and should

---

¹⁰⁵ FO371/153030/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1959, From Bernard Burrow to Selwyn Lloyd, 26 January 1960.

¹⁰⁶ FO371/153030/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1959, From Bernard Burrow to Selwyn Lloyd, 26 January 1960.

¹⁰⁷ FO371/153030/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1959, From Bernard Burrow to Selwyn Lloyd, 26 January 1960.

remain divided. Preoccupation with Syrian affairs, however, was a good deal less. Turkey would have liked Syria to be independent of Egypt again and would not have minded if it became part of Iraq. The Turkish Government did not appear seriously to believe that any part of the Middle East would be likely to go fully Communist, owing to the nature and character of the people. In Burrows' opinion, they believed that the greater danger of Soviet penetration came from the weakness and folly of leaders such as Nasser, who believed that they could let the Russians in to help militarily and economically and then get rid of them without damage to themselves. The worst thing in their view would be a unified Arab world exposed to Soviet influence of the kind visible in Egypt at that time. It seemed to them much less dangerous to have even a near Communist Iraq as a separate entity, because this would automatically provoke resistance to Communism in Egypt. The ambassador believed this to be a subtle policy which had been pursued with "typical Turkish tenacity".¹⁰⁸

The Turkish achievement in stabilising their relations with post-revolutionary Iraq was, in Burrows' opinion, the more remarkable because it was accompanied by noteworthy efforts to consolidate CENTO, as the Baghdad Pact became known during the course of the year. In this context, Turkey's chief preoccupation was to find ways of keeping Iran in the Western Alliance. Iran's position came to be recognised more and more clearly as vital to Turkey's strategic and, even to some extent, political resistance against the Soviet-threat. The Turks emphasised from the beginning that this was largely a matter of maintaining the morale of the Shah and the Iranian people, and often expressed with forcibly the view that the British Government, and even more the US Government, did not pay sufficient attention to this factor in their attitude towards assistance to Iran and the organisation of CENTO. They were appreciative of the important part of the British in dissuading the Shah from pursuing his talks with the Soviet Union during and just after the Karachi meeting of CENTO in January, and they felt that the position was further consolidated by the conclusion of the bilateral agreements between the US and the regional CENTO countries in March. Apart from what he saw as their "perhaps sometimes almost excessive pressure" in this direction, Burrows wrote that the Turks played a useful part in interpreting and moderating the demands of Iran and Pakistan for more rapid progress in the building up of CENTO into something more like NATO, the most noteworthy feature of which was the acceptance of the Turkish proposal for

---

¹⁰⁸ FO371/153030/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1959, From Bernard Burrow to Selwyn Lloyd, 26 January 1960.

a Permanent Military Deputies Group, which was to begin operations on January 1 and to consider amongst other things the question of a command structure for the Organisation.¹⁰⁹

On the Cyprus issue, the opening of a new phase in which British and Turkish interests were usually the same, the close coincidence of British and Turkish views about the Middle East and the “unlimited appetite of the Turks for the cultural and economic benefits deriving from knowledge of the English language” provided extraordinarily favourable opportunities for the consolidation of relations between the two countries. These feelings were only slightly damaged, and perhaps mainly among certain members of the Government and the Foreign Ministry, by the unwillingness of the British Government to supply the further economic aid which the Turks felt they deserved, and by lingering suspicions that the British are less sound on East-West relations than the Germans, the French and the Americans. Burrows thought it only a pity that, “with the gates so wide open”, it had not been possible for the British to do anything to expand their economic interests or their cultural stake in the country. He considered it puzzling why they devoted so much effort and money to pushing themselves forward in places where they are not particularly welcome, or where the political atmosphere was much less propitious; whereas in Turkey they spent their time turning down “the most whole-hearted offers” of economic co-operation and cultural expansion.¹¹⁰

The Americans had a very difficult year in Turkey in 1959, which Burrows considered to be probably no more than must be expected from “so blatantly unequal a relationship”. They inevitably suffer from being “the people on the spot”, constantly visible in very large numbers, said the ambassador estimated there to be some 13,000 American civil and military personnel in Turkey at that time. Comparatively small incidents were magnified to absurd proportions. Requests for further aid were more noticeable than thanks for aid received. In so far as US aid was welcomed, it was on the implicit condition that US civilisation did make an entry at the same time, and there was little attempt to conceal the Turkish preference for European powers and particularly Britain as interpreters of the Western tradition. However, Burrows added that the effect of all this did not need to be exaggerated. The Soviets were near enough geographically and near enough to the historical consciousness of the Turkish people to provide a fully adequate balancing factor. Burrows believed that the Turks could afford to

---

¹⁰⁹ FO371/153030/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1959, From Bernard Burrow to Selwyn Lloyd, 26 January 1960.

¹¹⁰ FO371/153030/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1959, From Bernard Burrow to Selwyn Lloyd, 26 January 1960.

be a little anti-American because they were much more anti-Russian, and because they were confident of US material and military support in recognition of their geographical position and of their political steadfastness.¹¹¹ As the year advanced, Turkey came face to face with a new and exacting test of political skill and steadiness resulting from the beginnings of detente between the West and the Soviet Union. Turkey's position at the extreme right of the NATO spectrum was consistent with the history, traditions and natural feelings of the people; and, moreover, they were getting handsomely paid for it. There were signs of criticism of this basic attitude only on the intellectual fringe of the opposition party, and even here the dominant feeling seemed to be that Turkey should somehow be able to find a way of maintaining its general NATO policy while being at the same time more flexible in the Middle East. In these circumstances, the new developments in the high level international scene which appeared during the course of 1959 were bound to prove deeply disturbing. The idea of a thaw in the cold war came to be regarded with suspicion by the Turks, which Burrows saw as partly because they believed that they knew best how to deal with the Soviets and they did not altogether approve of the British ways of doing this; partly because they had in characteristic Turkish fashion committed themselves entirely to an extreme anti-Soviet position and feared some loss of face in abandoning it; and partly because in a general détente, their geographical and ideological position might not have commanded so high a reward as it did at that time. Turkish feelings of concern on these subjects manifested themselves in two ways. First was an increasingly impatient series of remarks to the British and the Americans and, occasionally, to some of the other NATO Governments, to the effect that the US, the UK and France were in danger of setting up a kind of world directorate, to which the Soviets would be invited to join, and that the interests of the smaller Western Powers were being overlooked because they were not given an adequate say in the formulation of policy and because the agenda for the summit talks was so wide that questions affecting countries other than the participants would inevitably be discussed in their absence. Second, Turkey had been subjected to what Burrows regarded as the usual Soviet inducements "of the stick and carrot variety", with notes of protest about rocket bases followed rapidly by offers of economic aid and invitations to the exchange of high-level visits. The Turkish Government rebuffed the former with no more difficulty than on many more serious occasions in the past, but they felt it necessary to make some show of response to the more friendly aspects of the Soviet offensive. They accepted some individual items of

---

¹¹¹ FO371/153030/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1959, From Bernard Burrow to Selwyn Lloyd, 26 January 1960.

economic aid, such as a number of factories; they sent the ageing Minister of Health on a visit to Moscow, which, commented Burrows, “proved such a shock to the old gentleman that he developed a heart attack on arrival”; the Turkish foreign Minister and the Soviet Ambassador exchanged dinners; the latter said some words of warning to the effect that Turkey should not risk missing the co-existence band-wagon; the Turks responded with some guarded expressions of satisfaction at the possibility of a lowering of tension, but with clear statements that they did not intend to consider coming to any separate agreement and so weakening the Western front.¹¹²

Burrows thought it would have been “most repugnant” to the Turkish government at that time to go much further than this in the direction of really making friends with the Soviet Union, and he added that if the international climate were to improve genuinely, they would be faced with painful decisions. He thought that they would make their decisions like statesmen in most other countries on the basis of their view of the country’s interests. In attempting to analyse what this view might have been, Burrows remarked that his guesses that Menderes’s thoughts were as follows: the belief that he should remain in power because he was best able to manage the revival of Turkey and its growth into a more fully developed power; the belief that a future for Turkey of the kind that he wanted depended largely on fairly rapid economic development; his belief in the Western alignment of Turkey as providing the only possible defence from the Soviet Union and at the same time a just acceptable level of economic aid to make industrial development possible; the belief that Turkey’s future should be Turkish and not merely an inferior copy of the West. If this view proved correct, Burrows believed that it would be seen that the continuation of Turkey’s alignment at that time was not to be taken for granted in all circumstances, but was determined by a number of factors which might not always remain the same. These factors which could bring about a change in Turkey’s outlook were as follows: if because of international detente defence against the Soviet Union no longer appeared to be such an important necessity; if for the same reason the Western powers no longer seemed likely to provide it in so satisfactory a form as at that time; if the West appeared too seriously to disregard Turkey’s claim to equality of treatment in consultation about summit meetings or other large-scale international developments; if it began to be felt that Turkey’s economic development could no longer be achieved at a satisfactory rate with the help of the West alone

---

¹¹² FO371/153030/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1959, From Bernard Burrow to Selwyn Lloyd, 26 January 1960.

and that a useful contribution to it could be obtained without too much danger from the East; if the growth of Turkishness in certain aspects of the Turkish state caused serious lack of harmony between Turkey and the Western democracies..¹¹³

1960

Burrows saw it as one of the many paradoxes of 1960 how the Democrat Party Government could embark on so dangerous and ill-judged a course in internal affairs, while in its foreign policy it showed such steadfastness as a member of the Western alliance, one of whose major elements was a common belief in the virtues of democracy, and gave proof of remarkable statesmanship in devising and pushing through the Cyprus settlement, with regard to which their political wisdom was, in the ambassador's opinion, much greater than that of the opposition. In part, foreign policy was calculated to bring the greatest advantage in terms of US aid with which to finance economic development and so indirectly to give political benefit to the Government. Burrows commented that part of the credit was accredited to Zorlu's integrity as a technician of foreign policy and to the wide discretion given him by Menderes, particularly with regard to Cyprus and the Middle East. However, there were signs towards the end that even in foreign policy the strain was beginning to show. Menderes had been heard to mention rather enviously on more than one occasion how much easier it was for a totalitarian system like the Soviet Union to carry out measure a of economic development in a short time; and his agreement to exchange visits with Khrushchev might have been regarded not only as a prudent withdrawal from Turkey's previously extreme anti-Soviet position, but also as a hope of distraction from the internal crisis.¹¹⁴

The impact of the Revolution on Turkey's foreign relations was, in Burrows' opinion, remarkably small. As mentioned before, the Government of Menderes had decided shortly before their fall to try and break the ice with the Soviet Union, but nothing had come of this. Almost the first statements of the Revolutionary Government were to the effect that they remained faithful to their alliances with the West (NATO and CENTO) but that there might be slight differences in the application of their foreign policy. The understanding was that these might be materialised as a greater suppleness in the handling of relations with neighbouring states, i.e. the Soviet Union and the Arab world. However, Burrows noted, it

---

¹¹³ FO371/153030/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1959, From Bernard Burrow to Selwyn Lloyd, 26 January 1960.

¹¹⁴ FO371/160212/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1960, From Bernard Burrow to Foreign Office, 6 January 1961.

was hard to detect any changes at all. The Soviets thought they had an opportunity to improve their position and pressed very hard, probably too much so, to persuade Turkey to accept large scale economic aid and an exchange of top level visits. Both were refused and Turkey's policy of maintaining its Western connection unimpaired, but as far as this allowed of normalizing trans-frontier relations with the Soviet Union was ably and firmly stated in a letter from General Gürsel to Khrushchev. Some rather half-hearted attempts were made by the Turkish Government to remove the previous acidity of their relations with the United Arab Republic, but any hopes of improvement in this direction were soon clashed by the revival in Syria and latterly in Egypt also of the Arab claim to the province of Hatay.¹¹⁵

---

¹¹⁵ FO371/160212/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1960, From Bernard Burrow to Foreign Office, 6 January 1961.

END NOTES

* Prof. Dr., Abant İzzet Baysal University, Department of History, Bolu.

BIBLIOGRAPHY

Archival sources

All references to sources prefixed by FO and FCO refer to materials held at the UK National Archives, Kew, Richmond, Surrey, formerly, the Public Record Office. The Following files have been consulted:

FO371/95267/RK1011/1, Turkey: Annual Review for 1950, From Noel Charles to Bevin, 13 January 1951.

FO371/101848/WK1011/1, Annual Report on Turkey for 1951, From Knox Helm to Anthony Eden, 2 January 1952.

FO371/107547/WK1011/1, Annual Report on Turkey for 1952, From Knox Helm to Anthony Eden, 9 January 1953.

FO371/112921/WK1011/1, Annual Report on Turkey for 1953, From Knox Helm to Anthony Eden, 1 January 1954.

FCO9/RK1011/1, Turkey: Annual Review for 1954, From James Bowker to Anthony Eden, 7 January 1955.

FO371/123999/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1955, From James Bowker to Selwyn Lloyd, 16 January 1956.

FO371/130174/RK1011/1, Turkey: Annual Review for 1956, From James Bowker to Selwyn Lloyd, 5 February 1957.

FO371/136450/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1957, From James Bowker to Selwyn Lloyd, 4 February 1958.

FO371/144739/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1958, From Bernard Burrow to Selwyn Lloyd, 17 February 1959.

FO371/153030/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1959, From Bernard Burrow to Selwyn Lloyd, 26 January 1960.

FO371/160212/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1960, From Bernard Burrows to Foreign Office, 6 January 1961.

Books & Articles

ARMAOĞLU, F. (1994), 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980), Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları.

ARMAOĞLU, F. (1963), Kıbrıs Meselesi (1954-1959), Ankara: SBF Yayını.

BAĞCI, H. (1990), Demokrat Parti Dönemi Dış Politikası, Ankara: İmge Yayınları.

BEHRAMOĞLU, N. (1973), Türkiye - Amerika İlişkileri, Demokrat Parti Dönemi, İstanbul: Yar Yayınları.

ÇAKMAK, H. (2008), Türk Dış Politikası: 1919-2008, Ankara: Barış Platin Kitap Ltd. Şti.

DOĞANER, Y. (2006), "İngiliz Büyükelçiliği Yıllık Raporlarında Demokrat Parti Dönemi Türkiye'sinde Dış İlişkiler", Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi (CTAD), 2 (4), pp. 227-248.

GÖKTEPE, C. (2003), British Foreign Policy Towards Turkey (1959-1965), London: Frank Cass.

GÜRÜN, K. (1983), Dış İlişkiler ve Türk Politikası (1939'dan Günümüze Kadar), Ankara: SBF Yayınları.

HALE, W. (2003), Türk Dış Politikası (1774-2000), (Çev. Petek Demir), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

KÖNİ, H. (1994), "1950-1955 Yılları Arasında Amerikan Belgeleriyle Türk-Amerikan İlişkileri", Avrasya Dosyası, 1 (4), pp. 21-29.

MCGHEE, G. (1992), ABD-Türkiye-NATO-Ortadoğu, (Çev. Belkıs Çorakçı), Ankara: Bilgi Yayınevi.

SANDER, O. (1979), Türk-Amerikan İlişkileri: 1947-1964, Ankara: SBF Yayınları.

SARINAY, Y. (1988), Türkiye'nin Batı İttifakına Yönelişi ve NATO'ya Girişi, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını.

YEŞİLBURSA, B. K. (2001), "The American Concept of the Northern Tier Defence Project and the Signing of the Turco-Pakistani Agreement: 1953-54", Middle Eastern Studies, 37 (3), pp. 59-110.

YEŞİLBURSA, B. K. (2007), Ortadoğu'da Soğuk Savaş ve Emperyalizm, İstanbul: IQ Yayınları.

YEŞİLBURSA, B. K. (2005), The Baghdad Pact: Anglo-American Defence Policies in the Middle East: 1950-1959, London: Frank Cass.

YEŞİLBURSA, B. K. (1999), "Turkey's Participation in the Middle East Command and its Admission to NATO, 1950-52", Middle Eastern Studies, 35 (4), pp. 70-102.

BİR SOSYAL POLİTİKA PROJESİ OLARAK KÖY ENSTİTÜLERİ

Ali BABAHAN*

ÖZET

Bu çalışma, temel olarak, erken Cumhuriyet döneminde hayata geçirilen Köy Enstitüleri projesinin bir sosyal politika uygulaması olarak değerlendirilmesini amaçlamaktadır. Temelleri önceki yıllarda atılmakla birlikte resmi olarak 1940-1954 yılları arasında eğitim veren enstitüler, rejimin yaygınlaştırılmasıyla ilgili ideolojik hedeflerin yanı sıra, belirli toplumsal, iktisadi ve kültürel niyetlerle geliştirilmiş bir projedir. Bugüne kadar, daha ziyade ideolojik ve siyasi boyutlarıyla ele alınan bu okulların, pek nadir olarak ortaya koydukları sosyal hizmete referansla incelendiği görülmektedir. Gerçekten de, kurucuları tarafından çeşitli ifadelerle beyan edildiği üzere, proje, ideolojik veçhelerinin yanı sıra, ülke çapındaki çeşitli eşitsizlikleri ortadan kaldırmak ve özellikle kır/kent arasındaki sosyo-ekonomik uçurumu giderebilmek amacıyla hayata geçirilmiştir. Bu doğrultuda, okulların, uygulama safhasında da, erken Cumhuriyet dönemine hakim olan refah devleti anlayışıyla uyumlu olarak, herhangi bir dil, etnik köken, din, mezhep, bölge, sınıf ya da cinsiyet farkı gözetmeksizin, bilhassa eğitim hizmetine ulaşabilmek açısından o güne kadar dezavantajlı olan kesimlerin ihtiyacını karşılayabilecek bir nitelik arz ettiği görülmektedir. Köy Enstitüleri politika uygulaması bu nitelikleri dolayısıyla, bu çalışmada, bir sosyal politika projesi olarak ele alınacak ve bu açıdan değerlendirilecektir. Bu değerlendirmeye bağlı olarak, geliştirilen temel iddia, Köy Enstitüleri projesinin gerek dayandığı vizyon gerekse de içeriğini oluşturan farklı karakteristik özellikleri dolayısıyla sosyal demokratik nitelikleriyle öne çıkan bir sosyal politika projesi özelliği gösterdiğidir. Bu doğrultuda, üzerinde çok tartışılmış bir uygulama olarak eleştirilebilecek çeşitli yönleri bulunmasına rağmen, bu okul modelinin, bilhassa döneminin sosyo-ekonomik koşulları göz önünde bulundurulduğunda hayli eşitlikçi bir politika uygulaması olarak değerlendirilebileceği ve dolayısıyla Türkiye Cumhuriyeti tarihi boyunca uygulanan farklı eğitim politikası uygulamaları içerisinde hayli özel bir yer işgal ettiği düşünülmektedir.

Anahtar kelimeler: Sosyal Politika, Refah Devleti, Eğitim Politikası, Erken Cumhuriyet Dönemi, Köy Enstitüleri, Eşitlikçilik

VILLAGE INSTITUTES AS A SOCIAL POLICY PROJECT**ABSTRACT**

This study mainly aims to evaluate the Village Institutes of Early Turkish Republic as a social policy project. The Institutes, which existed between 1940 and 1954, were mainly established upon some political, social, economic and cultural objectives. However those schools have mostly been evaluated with reference to their ideological dimensions rather than being analyzed as a social policy implementation. Indeed, this project was developed in order to eliminate the relative deprivation of some disadvantaged population in reaching to education, besides serving as an ideological apparatus. Thus, although the project certainly had political implications; early Republican administration implemented this social policy project without considering any linguistic, ethnic, racial, religious, sectarian, regional, or sexual discrimination like an ideal welfare state had to do. In this context, the claim of this research is that the Village Institutes of the Early Turkish Republic, which occupied a noticeable position in the whole history of Turkish political and educational history, should be considered as a social democratic social policy implementation. As organized by a group of people, who were aware of the importance of the “education” in human development, the project mainly aimed to eradicate various dimensions of the inequalities among the citizens of the state, especially inequalities between the individuals of urban and rural settlements. At this regard, the project Village is analyzed in detail as a social policy implementation in this study, mainly emphasizing the dimensions that make this model as social democratic.

Key words: Social Policy, Welfare State, Education Policy, Early Turkish Republic, Village Institutes, Egalitarianism

Giriş

Türkiye'nin erken Cumhuriyet döneminde büyük beklentilerle hayata geçirilen eğitim projelerinden biri olan Köy Enstitüleri, bugüne kadar gerek ulusal gerekse de uluslararası literatürde farklı teorik perspektiflerle incelenen ve çokça tartışılan bir konu olmuştur. Bu okullar, bu çalışmaların çoğunda daha ziyade siyasi nitelikleri ve ideolojik işlevleri açısından ele alınırken; pek azında bu okulların dönemin kırsal Türkiye'sindeki toplumsal sorun ve ihtiyaçların karşılanabilmesi hususundaki vizyonu ve hedefleri üzerinde durulmuştur. Gerçekten de, bu proje, siyasi ve ideolojik işlevlerinin yanı sıra, temel nitelikleri itibarıyla devletin öncelikli görevlerinden biri olan eğitim hizmetinin nüfusun farklı kesimlerine eşit

biçimde ulaştırılması anlamında bir sosyal politika uygulaması olarak hayata geçirilmiş bir projedir. Bu bağlamda, konuya bugüne kadar yaklaşılmayan bir perspektiften bakılarak özgün bir çalışma ortaya koyabilmek kaygısıyla, makalede konuya bu açıdan yaklaşılacak ve bu projenin ideal bir sosyal politika uygulamasından beklentileri ne ölçüde karşılayabildiğinin araştırılmasına girişilecektir. Bu çalışmaya hakim olan iddia, projenin mimarları tarafından bu şekilde tanımlanmış olmasa da, Köy Enstitüleri'nin çeşitli nitelikleri itibarıyla sosyal demokratik bir politika uygulaması olarak değerlendirilebileceği yönündedir. Bu doğrultuda, bu eğitim uygulaması, tarihsel ve sosyo-ekonomik şartlar çerçevesinde, farklı niteliklerine göndermelerde bulunarak değerlendirilecektir. Bunun için, öncelikle, konunun bir sosyal politika alanı olarak kapsamına dair kısa bir kavramsallaştırma aşamasına yer verilecek, ardından ise dönemin kır yerleşmelerindeki toplumsal sorun ve ihtiyaçların çözümü bağlamında, Köy Enstitüleri'nin bir sosyal politika uygulaması olarak analizi tarihsel bir perspektif takip edilerek yapılmaya çalışılacaktır.

Eğitim Politikası

“Eğitim politikası” konusu sosyal politika alanının öncelikli başlıklarından biri olduğundan, öncelikle “sosyal politika”nın bir kavram olarak ne ifade ettiğini ortaya koymak gerekmektedir. Kavram, klasik anlamda “devletlerin toplumsal yaşamın farklı alanlarını kapsamak üzere, kaynakların eşit dağılımını ve vatandaşların temel ihtiyaçlarının karşılanmasını sağlamak maksadıyla gerçekleştirdiği çeşitli politika girişim ve hizmetleri”ne karşılık gelmektedir (Alcock, 2003: 3). Bu politika girişimleri sağlık, barınma, gıda yardımı ve sosyal sigorta gibi temel yaşamsal hizmetlerin yerine getirilmesiyle sınırlanmamakta; bireylerin kendilerini gerçekleştirebilmelerini sağlayacak eğitim başta olmak üzere çeşitli güçlendirici sosyal ve kültürel hizmetlerin yürütülmesini de ihtiva etmektedir (Koray, 2000: 9-10). Bu bağlamda, ideal bir eğitim politikası uygulamasından beklentiler, devletlerce benimsenen farklı sosyal politika yaklaşımlarına göre çeşitlenebilmektedir. Dolayısıyla, bu aşamada, Köy Enstitüleri eğitim modelinin değerlendirilebilmesini sağlayabilecek kavramsal bir çerçeve sunabilmesi açısından, öncelikle sosyal politika anlayışları kapsamında eğitim hizmetini tanımlamaya girişen farklı teorileri değerlendirmek gerekmektedir.

İşlevselci Teoriler

Eğitim politikalarını sosyolojik bir perspektiften ele alan ilk yaklaşım işlevselci teorilerden oluşmaktadır. Bunlar, esas olarak Emile Durkheim'in çalışmalarına dayanmaktadır. Böyle bir perspektif üzerinde gelişen teoriler, eğitimin temel olarak iki başat

işlevi üzerinde durmaktadırlar: toplumsal düzenin ve toplumsal yapının sürekliliğinin sağlanması; ve toplumsal norm ve değerlerin aktarılması yoluyla genç nesillerin toplumsallaştırması (İnal, 2004: 62). Bu bağlamda, eğitimden beklenen, bir toplumda çocuğun kollektif yaşamdaki temel benzerlikleri edinmesini sağlayarak onu topluma bağlaması; böylece var olan toplumsal norm ve değerlerin sürekliliğine hizmet etmesidir (Haralambos ve Holborn, 2004: 692).

Bu yönüyle eğitim politikaları, hemen her toplumda bu mekanizmayı kontrol eden kurum ya da gruplarca, iktidarı meşrulaştırmak, mevcut toplumsal yapı ve ilişkilerin yeniden üretimini sağlamak, ve toplumsal denetim ve bütünleşmeyi gerçekleştirmek üzere yararlanılan ideolojik ve kurumsal bir araç olarak önemli bir işlev görmektedir (İnal, 2004: 49-61). Eğitim politikaları, böyle bir bağlamda, yönetici bir azınlık grubunun iktidarını meşrulaştırmak ve sürdürmek anlamında ‘despotik’ bir nitelik arz edebileceği gibi (Kaplan, 1999: 21-22); esas olarak burjuvazinin diğer sınıflar üzerindeki tahakkümünün ve kapitalist mülkiyet ilişkilerinin meşruiyetini ve yeniden üretimini sağlayabilmek anlamında “liberal” bir model üzerinde de yapılandırılmış olabilir (Kaplan, 1999: 33-35). Eğitim politikaları, aynı bağlamda, toplumun tüm kesimlerinin belli bir kalitedeki eğitim hizmetine eşit bir şekilde ulaşabildiği, ve “bir toplumdaki bütün bireylerin kendi insani potansiyellerini tamamen gerçekleştirmelerine yardımcı olmayı ve bu amaçla mevcut toplumu köklü biçimde dönüştürerek, her bireyin özgür gelişiminin herkesin özgür gelişiminin koşulu olduğu bir birlik durumuna getirmeyi” amaçlayan ‘eşitlikçi’ bir yapı da arz edebilir (Kaplan, 1999: 67). Parlak (2005: 91)’a göre, eğitimin tüm bu işlevlerinin bilhassa modern dönemde ulus-devletlerin ve milliyetçiliğin ortaya çıkışıyla birlikte şekillendiği görülmektedir. Böylelikle, eğitimin despotik, liberal ya da eşitlikçi niteliklerini dışlamadan, “ulus-devletlerin ve milliyetçiliğin ortaya çıkışıyla birlikte, ulusal devletin ideolojik söylemini kurgulama ve aktarma işlevi, yani ‘ulusal bir birlik ve bütünlük’ oluşturma işlevi, geleneksel eğitim öğretim işlevine ilave olarak okulların sorumluluğuna” yüklenmiştir (Parlak, 2005: 92).

Öte yandan, işlevselci yaklaşımın önde gelen ismi Talcott Parsons ise, genç bireylerin gelecekteki yetişkin rollerini en iyi şekilde yerine getirmek üzere küçükken seçilmesi ve yetiştirilmesi amacına dayanan eğitim sisteminin, bu açıdan bir toplum için en önemli “rol dağıtım mekanizması” olduğu üzerinde durmaktadır (Haralambos ve Holborn, 2004: 693). Bu kapsamda, bir devletin eğitim programları, öz-disipline sahip, toplumsal normlarla uyumlu ve belli bir meslekî alanda beceri sahibi olan yeni nesiller yetiştirecek şekilde düzenlenmeli ve

organize edilmelidir (Haralambos ve Holborn, 2004: 693). Parsons'un bu ifadesi "her vatandaşın yaşama eşit bir noktadan başlaması, ya da eşit yaşam fırsatlarına sahip olması" (Heywood, 1997: 396) anlamındaki fırsat eşitliğini savunuyor görünmekle birlikte; işlevselci eğitim anlayışı, bilhassa kapitalizmin geçerli olduğu bir toplumsal bağlamda eşitsizliklerin yeniden üretilmesine neden olduğu gerekçesiyle Marksist yazarlarca eleştirilmektedir. Onlara göre, kapitalist toplumlarda, bu sistemin bir gereği ve getirisi olarak, üst sınıflardan gelen bireyler sahip oldukları maddi imkânların avantajıyla çoğunlukla daha yüksek konumlara ulaşabilirken; alt sınıftan ailelerin çocukları pek nadir durumda yüksek gelir ve statü getiren mesleklere yönlendirilmektedirler. (İnal, 2004: 65-66). Dolayısıyla, işlevselci bir yaklaşımın öngördüğü eğitim anlayışı, onlara göre, eşitsiz bir toplum organizasyonunu beraberinde getirmektedir.

Liberal Teoriler

Eğitim konusunu açıklamaya yönelik sosyolojik yaklaşımlardan bir diğeri liberal teorilerden oluşmaktadır. Temellerini Adam Smith başta olmak üzere çeşitli aydınlanmacı düşünürlerden alan bu teorilerin çıkış noktası "burjuva anlamda bireydir" (Kaplan, 1999: 33). Bahsi geçen bu birey, Locke'çu bir bakış açısıyla, "özünde toplumsal kaygıları olan bir kişilik değil, kendi çıkarlarının peşinden koşan ve yeteneklerini başkalarının zararına azamileştirmek isteyen...mülk sahibi biridir" (Kaplan, 1999: 33). Bu perspektife göre, toplum, "böylesi bireyler arasındaki, bir başka deyişle, mülk sahipleri arasındaki piyasa ilişkilerinin toplamı olarak" görülmektedir (Kaplan, 1999: 33).

Bu noktada, liberallerin ve günümüzde bu düşüncenin yeni bir yorumu olarak lanse edilen yeni-sağcı düşüncenin piyasa anlayışını kısaca özetlemekte fayda bulunmaktadır. Onlara göre, piyasa sistemi, arz ve talep ilişkilerine dayandığından bireylerin özgür seçimleri neyin ne ölçüde üretileceğini belirlemektedir. Bu mekanizma ise, üretilenlerin kalitesini ve etkinliğini artırmaktadır. Zira, piyasanın beklentilerini karşılayamayan üreticiler işlerini terk etmek durumunda kalmaktadırlar. Bu bakış açısına göre, devlet tarafından düzenlenen ve yerine getirilen eğitim hizmeti bu mekanizmaya tabi olmadığından, yeterince kaliteli ve verimli bir nitelik arz etmemektedir. Bu da, liberal düşünürlerin, toplumun kaynaklarının kötü bir şekilde sarf edildiği eleştirilerine zemin hazırlamaktadır (Haralambos ve Holborn, 2004: 706-707). Buna ek olarak, bu perspektifi benimseyen araştırmacıların çoğu, eğitim politikalarının belirlenmesinde ve uygulanmasında esas olarak bürokratların aktif bir görev alması dolayısıyla, eğitim programının öğrenci ve velilerden oluşan tüketici kitlenin ihtiyaç ve

beklentilerini karşılamaktan ziyade, bu grubun çıkarlarını yansıttığı görüşünde birleşmektedirler (Haralambos ve Holborn, 2004: 706-707).

Bu bağlamda, temel olarak kapitalist ilişkilerin meşrulaştırılması ve burjuva sınıfının diğer sınıf(lar) üzerinde tahakküm kurmasını sağlamak amacıyla yapılan kapitalist devlet organizasyonu içerisinde, liberaller tarafından beklenen, sosyal hizmetlerin sunumu noktasında devletin serbest piyasa karşısında pasif bir tutum takınmasıdır. Buna göre, eğitim hizmeti tamamıyla özgür seçime dayanan piyasa sistemine bırakılmalı ve devlet bu alandan elini çekmelidir. Ancak, “piyasa ekonomisi, zorunlu olarak sınıf ayrımlarına yol açtığı için, bireylerin özellikleri, hakları ve özgürlükleri de sınıfsal konumlarına uygun olarak ayrışmaya uğrar” (Kaplan, 1999: 34). Dolayısıyla, liberalizm, teoride fırsat eşitliğinden yanaymış gibi görünse de, uygulamada aynı yapı içerisinde iki farklı eğitim uygulamasından taraf çıkmaktadır. Buna göre, “akılcılığın ve bireyselliğin geliştirilmesi, aydınlanma ve eleştirelilik (tabii ki sınıf egemenliğinin gerektirdiği siyasal koşullandırmayla lekelenmiş ve sakatlanmış olarak) hakim sınıf eğitiminin bileşenleri arasında yer alırken”; “sıkı sıkıya mesleki öğretim veya eğitim (egemen güçlere itaat edilmesini sağlama amacını güden bir siyasal öğretilenlikle bütünleştirilmiş olarak), egemenlik altında tutulan işçi sınıfının payına düşer” (Kaplan, 1999: 35).

Sosyal Demokratik Teoriler

Sosyal demokratik bir perspektif benimseyen araştırmacı ve akademisyenlerce geliştirilen bu yaklaşımda, mevcut eğitim sistemleri, toplumun farklı tabakalarından vatandaşlara yönelik eşit hizmet ilkesini layıkıyla yerine getirememeleri dolayısıyla eleştirilmektedirler. Gerçekten de, dünyanın farklı ülkelerinden istatistikler de göstermektedir ki, alt sınıflardan insanlar, kırsal nüfus, azınlık grupları ve kadınlar başta olmak üzere, bütün toplumlarda nüfusun belli başlı kesimleri yüksek kalitede eğitim hizmetinden yararlanamamakta; hatta bu gruplar arasından bazıları eğitim hizmetinden tamamıyla yoksun kalabilmektedirler. Bundan dolayı, bu gruplar, belli başlı kaynaklara erişme ve bunlardan yararlanma hususunda nüfusun eğitimli ve belli beceriler edinmiş kesimleriyle kıyaslandığında dezavantajlı duruma düşmektedirler (Haralambos ve Holborn, 2004: 695). Bu noktada, kimi Marksist yazarlarca liberal bir teori olarak değerlendirilmekle birlikte, sunduğu perspektif ve sosyal adalet ilkesiyle örtüşmesi bakımından sosyal demokrat yaklaşımı benimseyenlerce de savunulan “bireysel yeteneklerin geliştirilmesi” (*capabilities approach*) yaklaşımını bu kapsamdaki teoriler içinde örnek gösterebilmek mümkündür.

Kalkınma konusunu ekonomik zenginlikle sınırlamak yerine, beşeri yaşamın farklı boyutlarını kapsayacak şekilde bütüncül düzeyde refaha ulaşılması olarak değerlendiren bu yaklaşıma göre, bireylerin kendilerini gerçekleştirmelerini sağlayacak çeşitli beceri ve yapabilirliklerin eğitim yoluyla geliştirilmesi, aynı zamanda toplumun genel olarak kalkınması sonucunu beraberinde getirebilecek önemli bir araçtır (Saito, 2003). Ancak, sosyal demokratlar, kapitalist devletin bunu eşit biçimde sağlayamadığı konusundaki eleştirilerinin altını çizmektedirler (Haralambos ve Holborn, 2004: 695-696). Bu doğrultuda, sosyal demokrat bir perspektif benimseyen araştırmacı ve akademisyenler, parlamenter demokrasi yanlısı olsalar da, çoğunlukla, kapitalist sistemin yarattığı eşitsizlikleri gidermek maksadıyla devlet aygıtının ekonomiye etkin müdahalesini destekleyen bir pozisyon benimsemektedirler (Gül, 2006: 174-176). Onlara göre, eğitim alanı, devlet müdahalesinin ve kontrolünün vazgeçilmez alanlarından biri olarak ele alınmalı ve hükümetler tarafından toplumun tüm kesimlerini eşit bir şekilde kapsayacak ve bireylerin potansiyellerini geliştirebilecek bir eğitim politikası uygulanmalıdır (Haralambos ve Holborn, 2004: 694-695). Onlara göre, “tüm hukuki ve siyasal hakların eşit olarak dağılımı” (Heywood, 1997: 396) karşılığında gelen “yasal eşitlik”; ve “her vatandaşın yaşama eşit bir noktadan başlaması” (Heywood, 1997: 396) anlamında “fırsat eşitliği” ancak bu şekilde sağlanabilecektir.

Marksist Teoriler

Esasen Karl Marx’ın yazıları üzerinde gelişen bir diğer perspektif olan Marksist yaklaşım, temel olarak, toplumda istek ve beklentileri çatışan farklı çıkar gruplarının olduğu varsayımından hareket ederek, bu gruplar içerisinde üretim araçlarına sahip olan ve bunları kontrol eden tarafın devletin ideolojik aygıtlarını da kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirdiğini iddia etmektedir. Bundan dolayı, Marksistlere göre, kapitalist bir toplumda iktidarı burjuva sınıfı kontrol ettiğinden, eğitim politikaları onların çıkarlarına hizmet edecek şekilde düzenlenmektedir. Bu amaçla, yine Marx’tan hareketle, eğitim sisteminin kapitalist sınıfın gizli ajandasını yansıttığı ve işçi sınıfının gelecek nesillerinin de bu ideoloji çerçevesinde şekillendirildiği kabul edilmektedir (Haralambos ve Holborn, 2004: 698-699). Bu bağlamda, kimi Marksist yazarlar, kapitalist sistemin gizli ajandasının “her daim hizmete amade, mevcut sosyal hiyerarşiyi benimsemiş, dışsal mükâfatlar eşliğinde iş gören, bilginin katmanlara ayrılmışlığına ve bölünmüşlüğüne, dolayısıyla işgücünün de bölünmüşlüğüne inanan, kapitalist ideolojiyi içselleştirmiş yeni kuşaklar yetiştirmeyi amaçladığını” iddia etmektedirler (Haralambos ve Holborn, 2004: 698-699). Böylece, eğitim sistemi, onlara göre, toplum içindeki eşitsizlikleri meşrulaştırmanın önde gelen araçlarından biri olarak iş

görmektedir. Bundan dolayı, eğitim sisteminde belirgin bir iyileştirme ve toplum nezdinde nihai eşitlik, ancak toplumsal yapının tamamıyla değiştirilmesi durumunda gerçekleştirilebilecektir. Dolayısıyla, bu yaklaşımı benimseyenler, kapitalist sistem içerisinde eğitim politikalarının, toplumun genel çıkarlarına hizmet edebileceğine ya da nihai anlamda eşitliği getirebileceğine inanmamaktadırlar (Haralambos ve Holborn, 2004: 698-699).

Kırsal Alanlara Yönelik Eğitim Politikaları

Yukarıda bahsi geçen yaklaşımların her biri, görüldüğü üzere, eğitim konusunu farklı perspektiflerden ele almakta ve eğitimin bilhassa kendince önemli gördüğü fonksiyonları üzerinde durmaktadır. Ancak, kırsal yerleşmeler ve kırsal nüfus mevzu bahis olduğunda, konunun bu perspektiflerce fazla tartışılmayan farklı boyutları da önem kazanmaktadır. Gerçekten de, kırsal alanlarda eğitim konusu göz önünde bulundurulduğunda, kırsal kendine has koşullarına bağlı olarak, ya bir önceki bölümde ele alınan yaklaşımlarca tespit edilen çeşitli işlevlerden bazıları öne çıkmakta, ya da bu çalışmada henüz bahsi geçmemiş çeşitli işlevlerden de bahsetmek gerekmektedir. Kırsalın bu özel koşulları, her şeyden önce, sosyo-ekonomik karakter ve fonksiyonları bakımından kırsal alanların, dünyanın her yerinde kentsel yerleşmelerden belirgin farklılıklar göstermesinden kaynaklanmaktadır. Buna, günümüzde birçok gelişmemiş ve hatta gelişmekte olan ülkede bile kırsal kent arasındaki büyük sosyo-ekonomik uçurumun varlığını koruduğu gerçeği de eklenince, eğitim dahil her türlü politika arayışında kırsalın beklenti ve ihtiyaçlarını karşılayabilecek spesifik yaklaşımlara ihtiyaç duyulmaktadır. Bu kapsamda, kırsal yerleşmelere dönük eğitim politikaları tartışmalarında, bilhassa temel eğitim müfredatı açısından basitçe iki farklı görüşün geliştirildiği görülmektedir. Bir taraf, kırsalın kentlerden farklı nitelikleri ve özel ihtiyaçları dolayısıyla bu nüfusa özgü bir temel eğitim programının oluşturulmasını savunurken; buna karşı çıkanlar, eğitimin “kırsallaştırılmasının” kırsal kent arasında var olan sosyo-ekonomik ve kültürel uçurumları derinleştireceği iddiasını taşımaktadırlar. Bu kısımda, kısaca bu tartışmalarda savunulan argümanlar üzerinde durmak isterim.

Bu bağlamda, kırsal nüfusa yönelik temel eğitimin öznel bir karakter arz etmesi düşüncesini savunan kesimlere göre, müfredat, kırsal yerleşmelerde yaşayan bireylerin temel eğitimlerini sağlarken, bunun yanında özellikle tarımsal üretim için gereken bilgi ve becerilerini geliştirmeyi de amaçlamalıdır. Buna göre, böyle bir program, kırsal/kent ekonomik uçurumunu kapatmaya yarar; aynı zamanda bütün ülkenin ekonomik kalkınmasına da önemli bir katkıda bulunacaktır. Ayrıca, eğitimin bu insanların hayatları açısından pratik yarar

sağlayacak olması da, köylü nüfusun eğitime karşı geleneksel hoşnutsuzluğunun ortadan kalkması sonucunu beraberinde getirebilecek; ekonomik durumlarını iyileştirmelerine yardım edebileceği için köylüler de çocuklarını eğitim kurumlarına gönüllü olarak göndereceklerdir (Balamir, 1982: 9). Bunun karşısında ise, bu bölgelerde sunulacak temel eğitim hizmetine dair müfredatın kıra özgü hale getirilmesine karşı çıkan bir kesim bulunmaktadır. Bu düşünceye göre, kırsallaştırılmış bir eğitim kırsal gerekliliklere yoğunlaştığından ve yaşamın diğer alanlarına dair bilgileri ve daha da önemlisi evrensel kültüre dair enformasyonu es geçeceğinden, kırsal nüfusu kaçınılmaz olarak köylere hapsedecek ve dünyadan soyutlayacaktır. Bu bakımdan, böyle bir müfredat kırsal nüfusun kentlilerle karşılaştırıldığında sahip olduğu fırsat eşitsizliğini artırmaktan başka bir işe yaramayacaktır. Bu düşünceyi savunanlara göre, şayet böyle bir özel müfredat belirlenecekse, bu, ancak tarımla veya hayvancılıkla uğraşmayı meslek olarak seçmiş yetişkin bireylerle sınırlandırılmalıdır. Son olarak, bu bakış açısı, toplumun tüm farklı kesimlerini bir araya getirebilecek, ülke genelinde tek ve modern bir müfredatın benimsenmesi ve bu yolla tüm kesimlerin eşit rekabet şartlarına kavuşması yanlısıdır (Balamir, 1982: 10).

Bu aşamada, takip eden bölümde, bir sosyal politika projesi olarak Köy Enstitüleri'nin nasıl bir tarihsel ve sosyo-ekonomik bağlamda hayata geçirildiğini ortaya koyabilmek kaygısıyla, erken Türkiye Cumhuriyeti'nde kırsal yerleşmelerin genel sosyo-ekonomik durumu üzerinde durulması gerekmektedir.

Erken Cumhuriyet Döneminde Kırsal Yerleşimlerin Sosyo-Ekonomik Durumu

Türkiye Cumhuriyeti'nin erken döneminde, 1927 nüfus sayımının verilerine göre, nüfusun %75.8'inin köy olarak tanımlanan kırsal kesimlerde yaşadığı belirlenirken; geriye kalan %24.2 ise kentlerde yaşamaktadır (Belgenet, 2002). Yine aynı nüfus sayımı verileri, o dönemde Türkiye'de resmi olarak kaydedilmiş 40.991 köyün bulunduğunu belirtirken, bunların çoğunun yüksek dağ yamaçlarında, tepelerde ve dağlık ovalarda kurulduğu tespiti yapılmıştır (Arayıcı, 2002: 48). Öte yandan, kırsal nüfusa dair istatistiklerdeki değişimin zaman içinde yavaş bir seyir gösterdiği görülmektedir. 1935 sayımının verilerine göre, kırsal nüfus %76,47'ye yükselmiş; 1940 sayımlarında ise, önce %75,61'e, 1945 sayımlarında da %75,06'ya düşmüştür (Belgenet, 2002). Bu rakamlar günümüz koşullarıyla kıyaslandığında, günümüzde Türkiye'de yaşayan kırsal nüfusun oranının %40'ın altında olduğu söylenmelidir (Belgenet, 2002). Bütün bu istatistikler göstermektedir ki, yakın zamanlara kadar Türkiye'de nüfusun büyük bir çoğunluğu kırsal yerleşmelerde toplanmıştır.

Bu koşullar altında, köy nüfusunun cumhuriyetin bilhassa erken dönemlerinde yaşadığı sorunların, öncelikle, temeli Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerine dayanan ekonomik ve teknik zorluklar ve sınırlılıklardan kaynaklandığı tespit edilmiştir. Buna göre, verimsiz alanlarda konaklamaları dolayısıyla sınırlı tarımsal üretim imkanına sahip olmaları; üretim araçlarının yetersizliği; devlet desteğinin azlığı; kullanılan üretim tekniklerinin ilköllüğü; ve tarımsal üretim konusunda nüfusun çoğunun yeteri kadar bilgisinin olmaması, köylüleri en çok uğraştıran problemler olmuştur (Arayıcı, 2002: 59). Köylüleri zorlayan ekonomik sorunlardan bahsederken, bilhassa ülkenin Doğu ve Güney Doğu'sunda kırsala hakim olan “ağalık sistemi”ne de değinmek gerekmektedir. Bir çeşit feodal ilişki ağı olarak tanımlanan ağalık sistemi, esasen, yerel bir tabakalaşma sistemi yoluyla, köylülerin “ağa” adı verilen, üretim araçları ve toprakların sahibi olan aşiret reislerine tabi olması durumunu yaratmıştır. Ekonomik tabanlı bu sorunlara ek olarak, okur-yazar oranının düşük olması; ve sınırlı iletişim/ulaşım imkânları da, kırsal nüfusun, o dönemlerde, çeşitli sosyal ve kültürel sorunlar yaşaması sonucunu beraberinde getirmiştir (Arayıcı, 2002: 52). Tütengil (1975: 64) tarafından aktarıldığı üzere, Amerikalı ekonomist Max Weston Thornburg'un liderliğinde hazırlanan ve çeşitli Türk köylerinde yürütülmüş bir araştırma olan 1949 yılında “*Turkey: An Economic Appraisal*” (Türkiye: Ekonomik Bir Değerlendirme) adıyla yayınlanmış çalışma, Türkiye’de kırsal alanların o dönemlerdeki sosyo-ekonomik şartlarını gerçekçi bir şekilde yansıtmaktadır:

“...Şehir içindeki hiçbir tezat şehirlerle taşra arasındakiler kadar bariz değildir. Türk’lerin beşte dördü köylerde yaşar ve ziraatle meşgul olur. 40.000 köy bin seneden beri hemen hemen hiç değişmemiştir. Bu köylerde insan [halâ] M.Ö. 3000 senesinde Sümerlilerin resimlerini yapmış oldukları parmaklıksız tekerlekli kağnyı, kadim kara sabanı görür...İşe yarar köy yolları olmadığı ve yol adı verilenlerin çoğu da düpedüz birer patika oldukları için, köylüleri veya mahsullerini taşımak hususunda öküz arabası veya merkepten başka pek az şey işe yarar...Köy sekencesinin (sakinlerinin) çoğunluğu için hela ve yıkanma kolaylıklarının yokluğu o derecededir ki, umumun sıhhatine tesir eden hal ve şartların bunda daha kötü ve aşağı seviyede olması mümkün değildir...”

Thornburg'un Türk köylerinin o dönemdeki sosyal ve ekonomik durumuna dair bu tespiti, abartılı görünen projeksiyonuyla kimine göre, Oryantalist bakış açısının ürünü olarak değerlendirilebilecek olsa da, durum, kırsal alanlarda 1960'lara kadar yürütülmüş yerli ve yabancı araştırmaların çoğunda benzer bir şekilde sunulmuştur. Dolayısıyla, bahsi geçen dönemde kırsal alanlardaki mevcut sorunların çok çeşitli boyutlarının olduğu ve hayli kapsamlı ve uzun vadeli politikaları gerektirdiği görülmektedir.

Erken Cumhuriyet Döneminde Kırsal Yerleşimlerin Eğitim Sorunları

Cumhuriyetin kuruluşu sürecinde kırsal alanlarda yaşanan tüm sorunlar gibi eğitimle ilgili sıkıntılar da, esas olarak Osmanlı İmparatorluğu'ndan miras kalmıştır. Gerçekten de, İmparatorluğun özellikle son dönemlerinde yaşanan ekonomik ve idari sıkıntılar nedeniyle kırsal nüfusun büyük bir oranda eğitim hizmetinden yoksun olduğu görülmektedir. Bunun sebepleri arasında en önde gelenleri, kırsal alanlar genelinde okullaşma oranının düşük olması; kırsal alanlarda mevcut olan okulların eğitim kalitesinin zayıflığı; kent alanlarından gelen öğretmenlerle kırsal yerleşmelerdeki öğrenciler arasındaki iletişim güçlükleri; kısıtlı ulaşım imkanları; ve çoğu ailenin çocuğunu okula göndermek yerine tarlada çalıştırmayı yeğlemesi, gibi nedenlerdir (Arayıcı, 2002: 101-103). Bu sorunların bir göstergesi olarak, 1927 yılında yapılan nüfus sayımına göre, o dönemde Türkiye nüfusunun büyük bir çoğunluğunu oluşturan kırsal nüfusun ancak %6,51'inin okuma-yazma bildiği tespit edilmiştir (Arayıcı, 2002: 102). Ayrıca, 1935 sayımına göre ise, 1.240.095 çocuğun (kırsal nüfusu oluşturan 12.400.952 kişiden %10'unun) ilköğretim çağına geldiği (hatta birçoğunun bu yaşı da geçtiği) belirtilmiştir (Tonguç, 1997: 115). Ancak, bunlar arasında erkeklerin %31.3'i, kızların ise sadece %18.6'i okuma-yazma bilmektedir (Tonguç, 1997: 115). Başka bir ifadeyle, o dönemde ilköğretim çağına gelmiş olan kırsal yerleşmelerdeki bu 1.240.095 çocuğun ancak %25.3'ü eğitim hizmetinden yararlanabilmektedir.

Bu alandaki başka bir gösterge ise, kırsal yerleşmelerdeki okullaşma oranlarına dair olan rakamlardır. Devlet Planlama Enstitüsü'nün istatistiklerine göre, 1927-28 eğitim döneminde kırsal alanlarda, hepsi ilköğretim okulu olmak üzere, sadece 4.707 okul bulunmaktadır (Arayıcı, 2002: 104). Öte yandan, İstatistik Genel Müdürlüğü'nün 1940 yılında yürüttüğü bir araştırmaya göre ise, bu tarihlerde sayısı yaklaşık 40.000 olan köyler içinde yine yaklaşık olarak 31.000'inde hiçbir şekilde okul bulunmadığı tespit edilmiştir (Arayıcı, 2002: 102). Buna ek olarak, bu araştırmada, mevcut olan okulların da esas olarak merkezî kasabalarda toplandığı ve dolayısıyla çeşitli zorluklar sebebiyle köylerde yaşayan çocukların burada verilen eğitimi sürekli olarak takip etmesinin mümkün olmadığı belirtilmektedir (Arayıcı, 2002: 105). Son olarak, yine mevcut olan bu okulların çoğunda öğretmen açıkları bulunduğu, dolayısıyla birçok yerde eğitimin okutmanlar tarafından verildiği ifade edilmiştir (Tonguç, 1997: 90-91). Bu tablo ışığında, cumhuriyetin kuruluş yıllarında kırsal alanlardaki eğitim kuruluşlarının sayısal ve fiziksel yetersizliği bir yana; aynı zamanda, bu okullarda profesyonel olarak eğitim verecek kapasiteye sahip insan kaynaklarının da hayli sınırlı olduğu görülmektedir.

Son olarak, bahsi geçen dönemde kırsal yerleşmelerde verilen eğitim hizmetinden nüfusun yararlanma oranlarına bakıldığında ise, bilhassa iki sosyal kategorinin büyük ölçüde dezavantajlı durumda olduğu görülmektedir. Yine istatistiklere göre, birinci dezavantajlı kategori kız çocuklarıdır. Gerçekten de, okula giden erkek çocuklarının sayılarıyla karşılaştırıldığında, kız çocuklarının çok azının okula gönderildiği görülmektedir. Bunun en önemli nedeni, kuşkusuz, kökleşmiş sosyal yargılar ve temel olarak dinî sebeplere dayanan inanç ve beklentilerdir. Bundan dolayı, kırsal alanlarda ailelerin çoğu kız çocukları yerine erkek çocuklarını okula göndermeyi tercih etmişlerdir. Cinsiyetler açısından oran farklılığı bir tek Alevi köylerinde gözle görülür derecede azalmaktadır (Arayıcı, 2002: 114-117). Eğitim hizmetinden yararlanma hususunda dezavantajlı konumda bulunan bir diğer sosyal kategori ise, Doğu bölgelerinde yaşayan genç nüfus olmuştur. Bunda da, Osmanlı İmparatorluğu döneminde okulların çoğunun Batı vilayetlerinde yapılmış olmasının etkisi büyüktür. Bunun sonucunda da, bilhassa cumhuriyetin ilk dönemlerinde, Batı bölgeleriyle Doğu bölgeleri arasında okuma-yazma oranı açısından büyük farklılıklar ortaya çıkmıştır (Arayıcı, 2002: 118-120).

Erken Cumhuriyet Döneminde Kırsal Alanlara Yönelik Eğitim Politikası Uygulamalarının Ekonomik, İdeolojik, Siyasal ve Hukuki Çerçevesi

Kırsal alanlarda bahsi geçen sorunların çözümü bağlamında, kırsal nüfusu geliştirebilmek; kır/kent uçurumunu azaltabilmek; kapsamlı anlamda ülke kalkınmasını kısa sürede gerçekleştirebilmek; ve Kemalist modernleşme projesinin ideolojik veçhesi gereğince kırsal nüfusun dinsel temelli tebaadan vatandaşlık temelinde laik bir ulusa dönüşümünü sağlayabilmek üzere, Cumhuriyet'in kurucu kadroları tarafından modernleşme projesi çerçevesinde yürütülen çeşitli sosyal politika uygulamalarına başvurma yoluna gidilmiştir. Bu kapsamda 1924'de kabul edilen Köy Kanunu; buna ek olarak ise, yeni demiryolu sistemlerinin kurularak birçok köyün kentlerle bağlantısının sağlanması; tarımsal üretimde mekanizasyona geçişi teşvik amacıyla banka kredisi olarak çiftçilere yönelik maddi destek programlarının hayata geçirilmesi; ve ülke çapında modern ve laik eğitim politikalarının uygulanması gibi politika girişimleri büyük bir önem arz etmiştir (Arayıcı, 2002: 60-64). Bu aşamada, bu dönemde hayata geçirilen kırsal alanlara yönelik çeşitli politika uygulamalarının çerçevesini belirleyen çeşitli ekonomik, ideolojik, siyasal ve hukuki unsurlar üzerinde durulacaktır. Bu çalışma Köy Enstitülerini bir sosyal politika projesi olarak incelemeyi amaçladığından, öncelikle, erken Cumhuriyet yönetiminin ekonomi anlayışı ve çeşitli toplumsal faaliyetlerin yerine getirilmesi hususunda devletin görev ve sorumluluklarına dair

bakış açısından bahsetmek gerekmektedir. Kemalizmin 6 okundan biri olarak kabul edilen “devletçilik” ilkesi, bu düşüncenin ideologları tarafından tanımlandığı üzere, bu dönemin iktisadi politikalarını belirleyen temel ilke olmuştur. Buna göre, erken Cumhuriyet döneminde devletin iktisadi politikalarındaki temel yaklaşımını sergileyen devletçilik ilkesi, öncelikle, hususi teşebbüsleri serbest bırakmakla birlikte, devletin de ekonomik alanda istediği işleri yerine getirebileceğini ortaya koymaktadır. Bu ilke, CHP’nin parti programına 1935 yılında getirilen “[i]ktisad işlerinde devletin alâkası fiilen yapıcılık olduğu kadar hususî teşebbüsleri teşvik ve yapılanları tanzim ve murakabe de etmektir. Devletin hangi iktisadi işleri fiilen yapacağıınin takdiri, milletin umumi ve yüksek menfaatlerinin icabına bağlıdır” şeklindeki eklemeyeyle geliştirilmiştir (Köker, 2000: 177-179). Burada belirtilen, “devletin, milletin umumi ve yüksek menfaatlerinin icabına bağlı olarak yerine getireceği işler”, Mustafa Kemal tarafından Eylül 1920’de Büyük Millet Meclisi’ne sunulan “halkçılık” programının 4. maddesinde şu şekilde öngörülmektedir: “T.B.M.M... toprak, maarif, adliye, maliye, iktisat ve alelumum içtimai mesailde asrın icabına ve halkın hakiki ihtiyacına göre muktazi teceddüdat ve tesisatı vücuda getirmeği başlıca vazife addeder” (Köker, 2000: 182). Böylece, eğitim hizmetinin de içinde olduğu birçok sosyal hizmetin, erken Cumhuriyet döneminde öncelikle ve esas olarak devlet tarafından yerine getirileceğinin altının çizildiğini görmekteyiz. Köker (2000: 180), hem bu ifadelerden hem de bu konudaki diğer yazından yola çıkılarak, bu dönemin devletçilik anlayışının, “liberalizmden de, sosyalizmden de farklı bir ilke olarak” anlaşıldığını; ve çoğu yazarın, bunu “Türkiye’ye özgü bir “üçüncü yol” olarak değerlendirildiğini” ortaya koymaktadır. Bu kapsamda, yazar, çoğunlukla “karma ekonomi sistemi” olarak yorumlanan bu devletçilik anlayışının, daha ziyade Batı’nın iktisadi gelişme modelini esas alan ve kalkınma politikalarının belirlenmesinde, ve çeşitli üretim ve sosyal hizmetlerin yerine getirilmesinde esas olarak devletin öncelik sahibi olduğu, “refah devleti” anlayışına dayandığını ifade etmektedir. (Köker, 2000: 202). Böylece, dönemin sosyal politikalarının gerçekleştiği ekonomik bağlamın, bir yandan “hızlı iktisadi kalkınma”yı; diğer yandan ise “sosyal adaleti gerçekleştirme”yi amaçlayan (Köker, 2000: 201), sosyal demokrat olarak tanımlanabilecek bir iktisat modeline dayandığını iddia etmek yanlış olmayacaktır. İktisadi alana dair son bir saptama, refah devleti anlayışı içerisinde bu dönemde hayata geçirilen çeşitli sosyal politika projelerinin, devletin kısıtlı finansal imkânları ve sınırlı insan kaynakları çerçevesinde gerçekleştirilebildiğidir (Kurt, 2003: 61). Dolayısıyla, bu koşullar altında, en düşük maliyetlerle maksimum çıktı alabilmek, eğitimle ilgili projeler de dahil olmak üzere tüm uygulamaların en önemli hedefi olmuştur (Kurt, 2003: 61).

Erken Cumhuriyet dönemi eğitim politikalarını belirleyen ideolojik yönelimlere bakıldığında, temel olarak, Kemalist ideoloji ve onun eksenini belirleyen modernleşme projesinin, bu politikaların ideolojik bağlamını büyük ölçüde belirlediği ortaya çıkmaktadır. Kavramsallaştırmayla ilgili bölümde de belirtildiği üzere, her siyasi rejimde, eğitim, devletin ideolojik aygıtlarının önde gelenlerinden biri olarak kullanılmaktadır. Başka bir ifadeyle, her rejim ideolojik doktrinlerinin yeni kuşaklara aktarılabilmesi için, eğitimden önde gelen bir araç olarak yararlanmaktadır. Dolayısıyla, eğitimin bu fonksiyonu ve içeriği en az çeşitli toplumsal ve ekonomik işlevleri kadar önemlidir. Türkiye'nin ulus-devletleşme sürecinin gerçekleştirildiği ve Türk ulusal kimliğine dayanan vatandaşlık anlayışının yaratıldığı bu yeni dönemde, eğitim, bilhassa Fransız aydınlanma geleneğinin etkisi altında şekillenen Kemalist modernleşme projesinin de önde gelen araçlarından biri olmuştur. Bu doğrultuda, bu dönemde verilen eğitim hizmeti, esas olarak, bir yarıyla toplumsal kalkınmayı gerçekleştirecek bir araç olarak görülürken; diğer yarıyla ise, Kemalist ve milliyetçi bir ideolojinin yeni kuşaklarca benimsenmesini sağlayacak şekilde belirlenmiştir. Bu dönemde uygulamaya konulan eğitim politikalarının yönünü ve içeriğini belirleyen ideolojik unsurları analiz etmeye yönelen Parlak'a göre (2005: 123),

“...Kemalizm...insanların kendi kimliklerini tanımlayış biçimlerini değiştirmek üzere, yarattığı yeni kimlik kurgusu ile birlikte, Osmanlı kimliğinden farklı olarak alternatif bir kimlik sunmaya; “ümmet devrinden millet devrine geçiş hamlesini” başarmaya yönelmiştir...Bu yeni kimliğin içerisinde yaşayan halk...ortak amaçlar etrafında birleşmiş, bölünmez, birbirine benzer ve birbirini bütünleyen, standartlaştırılmış bir bütünlük olarak tasavvur edilmiştir...Teorik olarak ulus egemenliğine dayanan, dolayısıyla egemenliği adına yürüttüğü toplumu bir ulus haline getirmeyi amaçlayan Kemalist ulus inşa etme pratiği, aynı zamanda çağdaşlaştırıcı bir söylemle, Türklük temelinde milli türdeşliği sağlamaya yönelen çok boyutlu bir siyasi mühendislik projesidir.”

Böyle bir ideolojik bağlamda, yeni rejimin milli eğitim sistemine yönelik esas amaçları ve genel bakış açısı da ortaya çıkmaktadır. Buna göre 1920'lerden itibaren geliştiği tespit edilen milli eğitim ideolojisi, ana karakteri itibarıyla Kemalizm'in halkçılık, milliyetçilik, devletçilik, laiklik, cumhuriyetçilik, ve inkılapçılıktan oluşan 6 ilkesini içselleştirmiş vatandaşlar yetiştirmek ideali üzerine bina edilen ve bilhassa milliyetçi, anti-empyrist, solidarist ve faydacı niteliklerin öne çıktığı bir yapı arz etmiştir (Kaplan, 1999: 131-196). Kemalizmin temellerini atan iki şahsiyetten, Atatürk ve İnönü'den çeşitli alıntılar yapan Kaplan (1999: 120-123), bu söylemlere dayanarak erken Cumhuriyet rejiminin milli eğitime dair genel beklentilerini şu şekilde değerlendirmektedir:

“Birincisi, yeni rejimin tercihi olan milli eğitim, dini ve enternasyonal eğitime karşıdır...Yeni rejimin anlayışına göre, enternasyonal nitelikte olan her şey kategorik olarak kötüdür. Dolayısıyla, dini eğitim de bir çeşit enternasyonal eğitim anlamına geldiği için tercih edilmemektedir...Yeni eğitim bütün enternasyonal etkilerden uzak, tamamen milli bir eğitim olacaktır. Öz Türk olacaktır.

İkincisi, ‘siyasi Türk milleti’, yani Türkler tarafından yönetilen, ama topraksallık [teritoryal] ilkesine dayanan bir ulus, yeni rejim açısından yeterli değildir. Ulus, tek bir kültüre ve düşünceye dayalı yekpâre bir ulus olmalıdır. Aynı vatan toprakları üzerinde çeşitli kültürlere yer veren bir ulus, tam ve olgun bir ulus değildir. Olgun, yekpâre Türk ulusunu, kendi toprakları üzerinde başka kültürlere ve topluluklara tahammül edemez.

Üçüncüsü, öteki kültürler ve topluluklar kendilerini inkâr etmeye ve bütünüyle erimeye mecburdur. Bir alaşım, bir konfederasyon, bir çoğulluk, kültürlerin ve toplulukların çeşitliliği söz konusu olamaz. Çeşitli milliyetlerin topraksal ve siyasal birliği (Türklerin yönetimi altında bile) kabul edilemez...

Dördüncüsü, mevcut ‘siyasi Türk milleti’ni yekpâre, ‘olgun’ bir ulusa dönüştürmenin yolu milli eğitimidir. Milli eğitimin genel amacı, ‘yabancı harslar’ın erimesi ya da özümlemesi ve böylece yekpâre Türk ulusunun inşa edilmesidir.”

Devletin kurucu doktrini olan böyle bir anlayışa dayalı olarak, 1924 yılında yürürlüğe giren Tevhid-i Tedrisat Kanunu’yla, Türkiye Cumhuriyeti sınırları dahilinde verilecek eğitim hizmeti Milli Eğitim Bakanlığı’nın denetimine ve organizasyonuna geçmiştir. Yeni eğitim yasasına göre, eğitim sisteminin, her şeyden önce, Osmanlı İmparatorluğu dönemindeki geleneksel ve dinî karakterinden kurtarılarak, modern, millî ve laik bir yapıya kavuşturulması amaçlanmıştır. Bu kapsamda yapılan düzenlemeler ve getirilen yeniliklerle, Türkiye Cumhuriyeti’nin tüm vatandaşlarının, temel hizmetlerden biri olan eğitim hizmetini bundan böyle herhangi bir sosyal, kültürel, siyasi ve ekonomik ayrımcılığa tabi olmadan eşit şekilde alabileceği deklare edilmiştir. 1928 yılında yeni Türk alfabesinin kabulüyle Arap harflerinden Latin harflerine geçilmesi de, yine bu kapsamdaki yapısal dönüşüm girişimlerinin önde gelenlerinden biri olmuştur.

Kemalist modernleşme projesinin eksenini belirleyen bu ideolojik temel ve kurumsal yapı, kuşkusuz, kırsal yerleşmelere yönelik eğitim politikaları ve Köy Enstitüleri projesinin çerçevesini çizen önemli etkenler olmuşlardır. Ancak, böyle bir yapı üzerinde kurulmakla birlikte, kırsal yerleşmelerin eğitim alanı başta olmak üzere kendine özgü çeşitli sorunları da uygulanan eğitim politikalarının içeriğini tayin eden diğer önemli etkenlerdendir. Karaömerlioğlu (2006: 89-90) tarafından aktarıldığına göre, Fay Kirby’ye bakılırsa, kırsal eğitime yönelik politikaların belirlenmesinde, bu dönemde ülke genelinde orta ve yüksek öğretim alanlarında yaşanan yetersizlikler ve sorunlar, rejimin ideolojik yönelimlerinden çok daha büyük bir belirleyicilik arz etmişlerdir. Dolayısıyla, uygulanacak kırsal eğitim politikalarına dair yasal çerçeve belirlenirken, kırsal yerleşmelerin bir önceki bölümlerde bahsi geçen özgül koşul ve sorunlarına hassasiyetle yönelindiği açıktır. Bu doğrultuda,

Arayıcı (2002: 100) tarafından aktarıldığı üzere, kırsal alanlara yönelik eğitim politikası için bir yol haritası olarak belirlenen 5 ana amaç şu şekilde sıralanmaktadır:

1. Kırsal alanlar öncelikli olmak üzere, ülkenin dört bir yanında ivedi olarak yeni okullar kurulması; ve herhangi bir dilsel, etnik, ırksal, dinsel, mezhepsel, bölgesel ve cinsiyetsel ayrımcılık yapmadan, temel eğitim yaşına gelmiş bütün çocukların bu eğitim hizmetinden yararlanmasının teşvik edilmesi;

2. Mevcut insan kaynaklarının, öğretmen ve eğitim müfettişi olarak yetiştirilecek şekilde yönlendirilmesi;

3. Tüm yurttaki olduğu gibi kırsal yerleşmelerde verilecek eğitim yoluyla yeni rejimin ilke ve ideallerini içselleştirmiş yeni nesiller yetiştirilmesi için gerekli şartların sağlanması;

4. Kırsal nüfusa verilecek eğitimde, hem bu insanların evrensel bilgilerle donatılmasının; hem de tarımsal üretimi artırmak gayesiyle köylülerin teknik becerilerinin geliştirilmesinin amaçlanması;

5. Kırsal yerleşmelerdeki okuma-yazma bilmeyen yetişkin nüfusa yönelik eğitim hizmeti verebilecek çeşitli birimlerin kurulması; şeklinde tezahür eden amaçlardır.

Bu kapsamda, 1938 yılında yayımlanan Köy Mektepleri Müfredat Programı, bu amaçları deklare eden ve rejimin köye yönelik eğitim politikasını özetleyen bir belge niteliği arz etmektedir. Bu programa göre, “köy çocuğunu köy yaşamı içinde ve o yaşama bağlı olarak, ulusal, uygar ve insancıl düşünce ve duygulara sahip biri durumuna getirmek, köy öğretmenin en büyük ülküsü olmalıdır” (Kirby, 2000: 31). Bu amaçla, erken cumhuriyet döneminde, yerli ve yabancı danışmanların yönlendirmeleriyle kırsal alanlara yönelik, yukarıda bahsi geçen ortak amaçlara dair çeşitli eğitim projeleri hayata geçirilmiştir. Bu kapsamdaki projelerden bazıları, Halk Dershaneleri, Millet Mektebi, Türk Ocakları, Halk Evleri, Halk Odaları, Sanat ve Ticaret Okulları, Tarım Okulları, Köy Öğretmen Okulları ve son olarak 1940’larda yaşama geçen ve ancak 14 yıllık bir süre zarfında yaşama şansı bulan Köy Enstitüleri’dir (Kirby, 2000: 130).

Köy Enstitülerinin Bir Sosyal Politika Projesi Olarak Değerlendirilmesi

Köy Enstitüleri projesi, daha önce de belirtildiği üzere, bugüne kadarki çalışmaların çoğunda siyasi ve ideolojik boyutlarıyla değerlendirilen bir eğitim modeli olmakla birlikte; bu çalışmalarda pek vurgulanmasa da, aynı zamanda, erken cumhuriyetin yöneticileri tarafından, kırsal alanların kendine has sorunlarının ve geri kalmışlığının giderilmesini sağlayarak toplumsal kalkınmayı gerçekleştirebilecek önemli bir araç olarak uygulamaya konulan bir

eğitim politikası girişimi olmuştur. Konuya bilhassa bu boyutunu vurgulayarak yaklaşmak, bu eğitim projesini, içinde geliştiği tarihsel ve sosyo-ekonomik şartlara referansla; ve buna ek olarak, içinde geliştiği koşulları dönüştürebilmek hususunda nasıl bir vizyona sahip olduğu göz önünde bulundurularak değerlendirmeyi gerektirmektedir. Bu durum, belirli toplumsal sorunların çözümü ve ihtiyaçların karşılanabilmesine yönelik olarak hayata geçirilmiş bir sosyal politika projesini analiz etmek söz konusu olduğunda özellikle böyle olmak durumundadır. Dolayısıyla, Köy Enstitüleri bir sosyal politika projesi olarak ele alındığında, yukarıda ayrıntılarıyla ifade edilen kavramsal bağlam ve toplumsal koşullar çerçevesinde değerlendirilmeli; tabi ki ideolojik ve siyasi boyutlarını da ihmal etmeden, ancak bilhassa devletin eğitim hizmetini çeşitli bölgelere ve farklı kesimlere ulaştırabilmede ne ölçüde etkin ve eşitlikçi davranabildiği; ve bu eğitim yuvalarının bu alanlarda yaşayan nüfusun ihtiyaçlarını giderebilmek ve bu okullarda eğitim alan bireylerin çeşitli yapabilirliklerle güçlenebilmesini sağlayabilmek hususunda ne ölçüde başarılı olabildiği ayrıntılarıyla tetkik edilmelidir. Bu noktada, projenin mimarları tarafından bu şekilde isimlendirilmemiş olsa da, Köy Enstitüleri'nin daha ziyade sosyal demokratik yaklaşımlarla tanımlandığı şekliyle ideal bir sosyal politika modeli arz ettiği kanaatini taşımaktayım. Bunun için, bu bölümde, Köy Enstitüleri projesi böyle bir perspektiften, bahsi geçen kavramsal çerçeve ve toplumsal bağlam göz önünde bulundurularak analiz edilecektir.

Köy Enstitüleri, esas olarak, köy okullarında ders vermek üzere öğretmen yetiştirmek için açılmış okullardır. Kırsal alanların erken Cumhuriyet dönemindeki sosyo-ekonomik ve eğitimle ilgili sorunlarından bahsedildiği önceki bölümlerde de ifade edildiği gibi, o dönemde nüfusun çoğunluğunu oluşturan bir kesimin bugünle kıyaslandığında çok yoksul şartlar içinde yaşadığı; ve, aynı paralelde, eğitim olanaklarından da büyük oranda yoksun olduğu görülmektedir. Böyle bir bağlamda, yönetici kesim, yeni Cumhuriyetin ekonomik, siyasal ve toplumsal alanlarda ilerleme vizyonunu hayata geçirebilmek için eğitimle ilgili gerekli asgari şartları gerçekleştirmek, ve toplumun büyük bir çoğunluğunu oluşturan bir kesimi kendi ayakları üzerinde durabilecek şekilde yetiştirebilmek gayeleriyle kırsal alanlarda eğitim olanaklarının geliştirilmesi konusu üzerinde bilhassa durmuştur. Bu doğrultuda, bir önceki bölümde çerçevesi çizilen kırsal alanlara yönelik eğitim politikası anlayışı içerisinde, mevcut problemleri tespit edip kalıcı çözümler üretebilmek gayesiyle öncelikle Köy İşleri Komisyonu oluşturulmuştur. Bu komisyonun 1933 tarihli raporu uyarınca, ileride Köy Enstitüleri'ne dönüşecek olan Köy Öğretmen Okulları, köy okullarında görevlendirilecek öğretmenleri yetiştirmek amacıyla açılmıştır (Arayıcı, 2002: 190). Bu rapor, esas olarak, yapılan çeşitli

araştırmalar doğrultusunda, mevcut şartlara uygun köy öğretmenleri yetiştirebilmek için yeni bir eğitim modelinin hayata geçirilmesinin gerekliliğini ortaya koymuştur. Bu yeni modele göre, köy öğretmenleri, esas olarak kırsal alanlarda yaşayan yetenekli ve gelecek vaat eden çocuklardan seçilecek; ve belli bir eğitimden geçirildikten sonra öğretmenlik yapmak üzere tekrar geldikleri köylere döneceklerdir (Tütengil, 1975: 87). Bu rapor doğrultusunda, ilk Köy Öğretmen Okulu, 1937 yılında Eskişehir'in Çifteler Köyü'nde hayata geçirilmiştir (Kirby, 2000: 142). Bu öğretmen yetiştirme modeli, zaman içinde, başta dönemin İlköğretim Genel Müdür Vekili İsmail Hakkı Tonguç ve Milli Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel olmak üzere, belli bir grup bürokratın kişisel gayretleriyle daha da geliştirilerek Köy Enstitüleri projesine dönüştürülmüştür. Bu noktada, projenin ilgililerinin, tanımadıkları, bilmedikleri bir coğrafyanın insanlarına, oturdukları masalarının başından merkezce belirlenmiş uygulamaları dikte ettirdikleri bir anlayışın tersine; ideal bir sosyal politika projesinden beklenildiği üzere, Türkiye'nin farklı bölgelerine bizzat giderek insanların sorun ve ihtiyaçlarını kendilerinden dinlediklerinin altı çizilmelidir. Gerçekten de, örneğin Tonguç, Köy Enstitüleri'nin hazırlık aşamasında, kırsal alanların eğitim sorunlarını yerinde tespit edebilmek gayesiyle, Milli Eğitim Bakanlığı'nın özel izni ve desteği, ve çeşitli bürokrat ve eğitimcilerin de katılımıyla, Türkiye'nin kırsal alanlarının %80'ini ziyaret etmiş; buralardaki insanlarla konuşup, şartları yerinde gözlemleyerek çeşitli notlar biriktirmiştir (Arayıcı, 2002: 193). Böyle bir başlangıç noktası, zannımca, günümüz sosyal politika uygulamalarında bile pek sık rastlanmayan, toplumun farklı ve "uzak" kesimlerinden insanları önemseyen, "onlar adına konuşmak" yerine yaşadıkları sorunların çözümleri hususunda fikir ve önerilerini ifade etmelerine imkân tanıyıp, bunları dikkate alan katılımcı bir sosyal demokrat politika modeli oluşturmaktadır. Buna ek olarak, ihtiyaç ve talepleri yerinde değerlendirmek de, kamu kaynaklarının etkin, verimli ve ihtiyacı karşılamaya dönük olarak kullanılması açısından, kuşkusuz, giriş bölümündeki liberal iddiaları geçersiz kılacak, yerinde bir yaklaşım olmuştur.

Projenin hazırlık aşamasında, farklı uluslararası modelleri araştırmak amacıyla, Tonguç, Sovyetler Birliği, Romanya, Bulgaristan, Macaristan, Yugoslavya, Avusturya ve Almanya gibi birçok ülkeye de yolculuk yapmış, buradaki farklı modelleri uygulamalarıyla birlikte ayrı ayrı incelemiş; ve bunlar dışında birçok yabancı eğitimcinin fikir ve önerilerinden de yararlanmıştır (Arayıcı, 2002: 193). Tüm bu çaba ve girişimlerin sonucunda, farklı ülkelerin eğitim modellerinden yararlanmakla birlikte, esas olarak Türkiye'deki kırsal yerleşim birimlerinin sorunlarını çözebilmek gayesiyle hayata geçirilmiş bir model ortaya çıkmıştır. Tonguç her ne kadar bilhassa Sovyet ve Doğu Avrupa'daki kırsal eğitim

modellerinden etkilenmiş olsa da –gerçekten de, Tonguç’un kendisi de, ABD ve Almanya’daki modellerden ziyade, Doğu Avrupa’daki kırsal eğitim modellerinin Türkiye’nin ihtiyaçlarına daha uygun olduğunu belirtmiştir- (Arayıcı, 2002: 195) proje esas olarak Türk köylerinin sorunlarını gidermeye yönelik olarak hayata geçirildiğinden, Kirby’ye göre (2000: 78), Köy Enstitüleri’nin diğer modellerden farklı olarak kendine has birçok yönü bulunmaktadır. Daha sonraki yıllarda UNESCO da projeyi özgün bir model olarak nitelendirerek, bir kalkınma yöntemi olarak gelişmekte olan ülkelere önermiştir (Aydın, 2007: 120). Bu bağlamda, öncelikle projeyi bir eğitim modeli olarak ideal kılan nitelikler üzerinde durmak gerekmektedir.

Projeye karakterini veren niteliklerin birincisi, kanaatimce, köyü, içeriden, yani kendi unsurlarıyla kalkındırmayı amaçlamasından gelmektedir. Projenin mimarlarından Tonguç’a göre, “...köy sorunu, köyde eğitim sorunlarını da içermek üzere, köyün mihaniki bir surette kalkınması değil, anlamlı ve bilinçli bir biçimde içten canlandırılması”nı gerektirmektedir (Tütengil, 1975: 87). Tonguç, bu noktada, köylerdeki eğitim imkânlarının geliştirilmesini, uygulanacak iktisadî politikaların bir tamamlayıcısı olarak görmekte; ve kırsal kalkınmanın başarılabilmesi için altyapı ve üstyapı kurumlarının bir arada dönüştürülmesi gerektiğinin altını çizmektedir (Tonguç, 2006). Bu doğrultuda, bu dönüşümün önemli bir ayağını oluşturacak köy okullarının öğretmen adayları o köyün yerlisi olan çocuklardan seçilecek; ve mezuniyetlerinin ardından tekrar köylerine dönerek, burada kendi köylüleriyle yaşayıp, çocukların yetiştirilmesi görevini üstleneceklerdir (Tütengil, 1975: 87). Gerçekten de, birçok geçmiş deneyim de göstermiştir ki, kentlerden gelen öğretmenlerin çoğu köy ortamına alışamamakta, köylülerle iletişim kurmakta zorlanmakta ve sonucunda kısa sürede çalışma motivasyonlarını yitirmektedirler. Ayrıca, köylüler de, dışarıdan gelen bu öğretmenleri kendi gelenek ve adetlerine yabancı olarak gördüklerinden, öğretmenlere çoğunlukla mesafeli davranmakta ve onları kabul etmekte güçlük çekmektedirler (Arayıcı, 2002: 225). Ancak, bunlarla kıyaslandığında, köyün yerlileri olan yetişmiş öğretmenler hemşerileri oldukları insanlarla daha kolay iletişim kurabilmekte; öte yandan, içinde yetiştiği köyün sorunlarını dışarıdan gelecek birine göre daha iyi bildiğinden, hem öğrenciler için buna uygun eğitim teknikleri geliştirebilmekte; hem de bunların çözümünde köylüleri daha yetkin bir şekilde yönlendirebilmektedirler. Buna ek olarak, öğretmenler, köylülerle girebilecekleri iyi ilişkiler sayesinde köylülerin inançlarını şekillendirmede, sorunların çözümünde, gündelik işlerin organizasyonunda etkin olarak rol alabileceğinden; enstitüler, köyün sosyal, kültürel ve ekonomik gelişiminde de önemli bir rol oynamış olacaktırlar (Arayıcı, 2002: 198). Bu

sebeple, Köy Enstitüleri, köylere, sadece okul değil, aynı zamanda kırsal kalkınmada aktif bir rol oynayan kuruluşlar olarak da hizmet etmişlerdir.

Projenin önde gelen ikinci özelliği, işe bağlı bir eğitim modeli sunmasıdır (Tonguç, 1997: 276). Başka bir ifadeyle, eğitim sadece kapalı dersliklerde verilmemekte, örneğin tarlada çalışırken ya da bir marangoz atölyesinde iş görürken de devam etmektedir. Böylece, verilen eğitimin teorik bir yanı olduğu kadar pratik bir boyutu da bulunmuş olmaktadır. Bu durum, iki önemli sonucu beraberinde getirmektedir. Bunların birincisi, öğrencilere, bilgiyi yaşarken öğrenme fırsatı vermesi dolayısıyla öğrenme aşamasını kolaylaştırmasıdır. Bu metodun ikinci önemli özelliği ise, bir yandan öğrencilerin entelektüel birikimleri geliştirilirken; diğer yandan ise buldukları ortamdaki üretime katkıda bulunmalarının sağlanmasıdır. Gerçekten de, örneğin, bahçecilik derslerinde, enstitünün hemen yakınındaki toprak arazilerde sebze ve meyvelerin nasıl yetiştirileceği tatbiki olarak uygulanmakta; hayvancılık derslerinde, civarlardaki hayvanlar beslenmekte; biçki-dikiş derslerinde, kendi kıyafetlerini onarmaları, dikmeleri öğretilmekte; ya da marangozluk derslerinde, ihtiyaçlarını giderecek ahşap nesnelere yapabilmeleri öğretilmektedir (Tonguç, 1997: 276-277). Dolayısıyla, bu dersler sayesinde, hem yemekten kıyafete her türlü ihtiyaçlarını karşılayacak kaynakları üretebilmekte ve böylece yaşamlarını kendi imkânlarıyla devam ettirebilmekte; hem de ürettiklerini köyün nüfusuyla paylaşıp, köyün üretimine katkıda bulunabilmektedirler.

Köy Enstitüleri eğitim modelinin bir başka önemli özelliği, müfredatın esas olarak okulların açıldığı ortamın ihtiyaç ve koşullarını dikkate alarak nispeten esnek bir içerikle oluşturulmuş olmasıdır. Gerçekten de, dersler belirlenirken, bir yandan kırsal alanların genel ihtiyaçları göz önünde bulundurulmuş; diğer yandan ise, okulların açıldığı yerleşmelerin özgün nitelikleri ve koşulları dikkate alınmıştır. Buradaki amaç, kuşkusuz, okulların sadece bir eğitim yuvası olarak görülmemesi; buna ek olarak, daha önce de belirtildiği gibi, köylerin içeriden kalkındırılması için önemli araçlardan biri olarak hizmet etmesi düşüncesidir. Bu sebeple, örneğin, okul denize yakın bir yerde kurulduysa programa balıkçılık dersi de konulmuş; ya da, tarımla uğraşılan bir bölgede ise hayvancılık ve tarımla ilgili çeşitli dersler eklenmiştir. Bundan dolayı, belli başlı eğitim prensipleri bütün okullarda geçerli ise de, okulların buldukları yerlerde işlevsel bir nitelik arz edebilmeleri için özgün bir müfredat izlenmesi de sağlanmıştır (Kuyumcu, 2003: 61). İşte bu niteliklere sahip bir eğitim modeli olarak inşa edilen Köy Enstitüleri, uzunca bir hazırlık devresinin ardından 1940 yılında kabul edilen “Köy Enstitüleri Kanunu”yla birlikte yasal bir zemine oturtularak, ülkenin dört bir

yanında birer birer açılmaya başlanmıştır. Bu kanuna göre, “köy öğretmeni ve köy yararına diğer meslek erbabını yetiştirmek üzere ziraat işlerine elverişli arazisi bulunan yerlerde, [bundan böyle] Maarif Vekilliğince Köy Enstitüleri açıl[acakt]ır” (Tütengil, 1975: 87). Bu yasayı takiben, Eskişehir ve İzmir’deki iki okul, cumhuriyetin ilk Köy Enstitüleri olarak 1940 senesi içerisinde eğitim vermeye başlamışlardır. Aynı yıl, Türkiye’nin dört bir yanında 14 yeni enstitü daha eğitim hayatına katılırken, 1950’lere gelindiğinde bu sayı 21’i bulmuştur (Kirby, 2000: 78).

Köy Enstitüleri, bu dönemdeki diğer sosyal politika uygulamaları gibi, daha önceki bölümde ayrıntılarıyla ifade edilen refah devleti anlayışı bağlamında, tüm diğer amaçlarının yanında ülke çapında sosyal adaleti tesis etmek gayesiyle esas olarak devlet tarafından organize ve finanse edilen bir politika uygulaması olmuştur. Ancak, belirtildiği üzere, dönemin olumsuz şartları dolayısıyla yaşanan finansal sıkıntılar, bu projeyi de doğrudan etkilemiştir. Dolayısıyla, enstitü binalarının yapımında devlet bütçesinden ayrılan harcamalara ek olarak, köylü ve öğrencilerin de istihdam edilmesine, ve hatta gerektiğinde köylülerin topraklarının kullanımına izin vermelerine gerek duyulmuştur (Karaömerlioğlu, 2006: 91). Ancak, bu durum, projenin büyük oranda devlet tarafından finanse edildiği gerçeğini değiştirmemektedir. Gerçekten de bu ideal, projenin temellerinin atıldığı dönemlerde, dönemin Milli Eğitim Bakanı İsmail Safa Bey tarafından tüm valilere gönderilen bir iç yazışma mektubunda da açıkça ortaya konmaktadır. Bu mektupta yer alan ifadelerle göre, kırsal nüfusu okullarla ve öğretmenlerle buluşturmak ve eğitim hizmetini bütün vatandaşlara eşit bir şekilde ulaştırmak, devletin aslî görevlerinin başında gelmektedir (Arayıcı, 2002: 187). Dolayısıyla, sosyal demokratik bir politika uygulaması olarak, devletin, vatandaşların eğitimle ilgili ihtiyaçlarını karşılamak üzere böyle bir inisiyatifi yüklendiğini ifade etmek yanlış olmayacaktır. Aynı bağlamda, projenin ülke çapında fırsat eşitliği ve yasal eşitliği tesis edebilmek amacıyla, Osmanlı İmparatorluğu’nun bilhassa son dönemlerinde kamu hizmetleri açısından dezavantajlı grupların eğitimle ilgili yoksunluklarını giderebilmeye yönelik bir girişim olması da, sosyal demokratik bir sosyal politika uygulaması olarak değerlendirilmesini sağlayabilecek niteliklerinden biridir. Bu açıdan en dezavantajlı gruplar, daha önce de belirtildiği gibi, kırsal nüfus, Doğu bölgelerinde yaşayan nüfus, ve kadın nüfusu olarak tespit edilmiştir. Bu aşamada, projenin, bahsi geçen üç dezavantajlı grubun eğitimle ilgili ihtiyaçlarını kapsamak hususunda nasıl bir işlev gördüğü üzerinde ayrıntılı olarak durmak gerekmektedir.

Bu bağlamda, enstitü projesinin, öncelikle, o güne kadarki uygulamaların çoğunlukla es geçtiği kırsal nüfusu hedef aldığını belirtmek gerekmektedir. Gerçekten de, enstitülerin dayandığı en temel amaç, ülkenin farklı bölgelerindeki kırsal nüfusun potansiyellerini geliştirmesine aracı olarak, bu kesimlerin uzun süredir yaşadıkları çeşitli sorunların üstesinden gelmesini sağlayabilmektir. Bunun için uygulanacak diğer politikaların yanında eğitim alanı bilhassa önemli görülmüş; kırsal nüfusun en az kentlilerin sahip olduğu kalitede eğitim imkanına kavuşması; ve bu yolla aralarındaki uçurumun nispeten azaltılması amaçlanmıştır (Arayıcı, 2002: 63-64). Bu doğrultuda, bir yandan kırsal alanlarda yaşayan gençler için özel olarak tasarlanmış bir müfredatla eğitim verme yoluna gidilirken; öte yandan, yaratılacak çeşitli katkılarla kırsal alanların kalkınması için bu okulların etkin bir işlev yüklenmesi fikri gözetilmiştir. Gerçekten de, öğrenciler bu okullarda aldıkları eğitime ek olarak köyün üretim sürecine de aktif olarak katılırken; enstitülerde görevli öğretmenler ise köyün yetişkin nüfusuna gündelik sorunlarıyla başa çıkabilmeleri için rehberlik yapacak şekilde yetiştirilmişlerdir (Tonguç, 1997: 246).

Sosyal adalet ve fırsat eşitliği ilkeleri gereğince, bölgesel dışlanmışlıkları gidermek de, projenin amaçlarından biri olmuştur. Bunun için, enstitülerin yapıldığı alanların seçiminde adaletli davranılmaya çalışılmış; bilhassa eğitim olanaklarından yoksun yerleşmelerde pozitif ayrımcılık uygulanıp okullar bu bölgelerde inşa edilmiştir (Kirby, 2000: 216-218). Örneğin, Trabzon'daki Beşikdüzü Köy Enstitüsü, köy ahalisinin esas geçim kaynağı balıkçılık olmasına rağmen kıydan nispeten uzakta bir alanda kurulmuş; bu yolla, bilhassa tarımın köylüler için ek bir geçim kaynağı olarak geliştirilmesi amaçlamıştır. Böylece, başlangıçta çorak bir alan olan bu topraklar, zamanla bakım ve işlenme sonucu verimli tarım topraklarına dönüştürülebilmektedir. Bu sayede, sebze ve meyve yetiştiriciliğinin yaygınlaşması üzerine, çevre köylerden de büyük bir göç alınmış ve yerleşim alanı zaman içinde gittikçe genişlemiştir (Kuyumcu, 2003: 39).

Enstitülere sosyal demokratik bir politika uygulaması niteliği kazandıran bir başka özelliği, bilhassa cinsiyetler açısından öğrenciler arasında pozitif bir ayrımcılık izlenmiş olmasıdır. Daha önce de belirtildiği gibi, kız çocukları, imparatorluk döneminde dini ve geleneksel sebepler başta olmak üzere çeşitli nedenlerle eğitim hizmetine çoğunlukla katılamamışlardır. Ancak, köy enstitüleri, bu ayrımcılığı kırıp farklı cinsiyetler arasında fırsat eşitliği yaratma politikası gütmüş; bu amaçla ailelerin kız çocuklarını bu okullara göndermesi

çeşitli girişim ve yaptırımlarla teşvik edilmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda, zaman içinde enstitülerdeki kız öğrencilerin sayısı, erkek öğrencilere yaklaşmıştır (Arayıcı, 2002: 282).

Köy Enstitüleri projesinin bir sosyal politika uygulaması olarak sosyal demokratik teorilerle uyumlu gördüğüm bir diğer özelliği, toplumsal kalkınma perspektifinin bir aracı olarak vatandaşların bireysel beceri ve yetilerinin geliştirilmesinin de önemsenmiş olmasıdır. Projenin dayandığı ideallere göre, bireyler toplumsal dönüşümün en önemli ajanları olduklarından onları geliştirmek ulusal kalkınmanın da yolunu açacaktır. Gerçekten de, projenin koordinatörü Tonguç, bu görüşleri, Köy Enstitüleri üzerine yazdığı notlarda açıkça somutlaştırmaktadır. Buna göre, “köyü canlandırabilmek için insanı mutlaka kendi kendine ayakta durabilecek, yaratıcı ve ‘kadir’ bir kıymet haline getirmelidir” (Arayıcı, 2002: 86). Görüldüğü üzere, böyle bir perspektif, sosyal demokratlar tarafından da benimsenen “bireysel yapabilirlikler yaklaşımı”yla (*capabilities approach*) hayli uyumludur. Bu doğrultuda, enstitülerde, öğrencileri evrensel bilgilerle yetiştirmenin yanı sıra, meslekî, aklî, sanatsal ve sportif kabiliyetler başta olmak üzere, öğrencilerin çeşitli bireysel becerilerini geliştirme amacı da hayli önemsenmiştir. Böylece, müfredata konulan genel kültür ve iş derslerine ek olarak, okuma, tartışma, yabancı dil, müzik, resim, tiyatro ve beden eğitimi gibi dersler yoluyla öğrencilerin bireysel kapasiteleri geliştirilmeye çalışılmıştır (Kuyumcu, 2003: 52-57). Tüm bu anlatılanların somut bir örneği olması dolayısıyla, Mahmut Makal’ın Bedri Rahmi’nin gözünden köy enstitülerine dair bir tespiti şöyledir:

“Arifiye Köy Enstitüsünü bitirenlerin, köyelerine giderken nasıl donandıklarını görünce gözlerim yaşarmıştı sevinçten. Tuğlasından kiremidine kadar her yanı öğrencilerin elinden yapılardan birisi araba yapmaya ayrılmıştı. Bu atölyede öğrenciler; araba yapmasını öğreniyor ve okulu bitiren arkadaşlar köye giderken bu arabaya kurulu gidiyordu. Yandaki atölyede çekiç, keser, balta ve marangoz aletleri yapıyorlardı... Ben, öğrenme sevincinin ne olduğunu Köy Enstitüleri’nde gördüm. Hasanoğlan’da gece ahır nöbetinde bir çocuk gördüm. Elinde bir kitap vardı. Shakespeare okuyordu. Okuduklarını nasıl kavradıklarını da ertesi günü oynadıkları piyeste gördük. Ben ömrümde bu kadar tiyatro seyretmedim... iki sene içinde doğru dürüst çeviri yapacak kadar dil öğrenen, bir motosikleti son civatasına kadar söküp takabilen, heykel dökmesini öğrenmiş, resim yapabilen, saz, mandolin, akordeon çalan öğrenciler gördüm. Dergi çıkarıyorlar; köyelerinde olup biteni yalın düzgün bir dille yazıyor; anlatıyorlardı...” (Aydın, 2007: 122-123)

Aynı bağlamda, önemli görerek altını çizmek istediğim bir başka özellik ise, Köy Enstitüleri’nin adeta faşist İtalya’daki eğitim modeline benzediği ve otoriter bir rejim içerisinde öğrencilerin itaat etmeye ve boyun eğmeye alıştırıldıkları yönündeki kimi iddiaların aksine; burada verilen eğitim yoluyla, gençlerin inisiyatif almaları ve kendileriyle ilgili konularda yönetimle ilgili kararlara katılabilmeleri yolunda önemli adımların atılmış

olmasıdır. Gerçekten de, bireylerin yaşlarına dayalı katı bir hiyerarşinin olduğu böyle bir toplumsal ortamda, bu okullarda, öğrencilerin kendine güvenli, bireysel otonomi sahibi, katılımcılığı ve siyasi aktivizmi içselleştirmiş bireyler olarak yetiştirilmesi arzulanmıştır. Kuşkusuz, bu niteliklerin edinilmesinde bu okullarda düzenli olarak yapılan haftasonu toplantılarının önemli bir yeri olmuştur. Bu toplantılarda öğrenciler, yönetici, öğretmen ve çeşitli okul personeliyle düzenli olarak biraraya gelip, sorunlarını özgür bir şekilde ifade etme olanağına sahip olmuşlardır. Öğrenciler, yeri geldiğinde, adaletsiz bir tutumla karşılaştıklarını düşünmeleri durumunda yöneticilerini açık açık eleştirmekten sakınmamışlar; ve herkesin katılımıyla yapılan tartışmalar sonucunda haklı görülmeleri halinde talepleri yerine getirilmiştir (Dündar, 2006: 49). Böylece, başta ifade edilen iddialardaki gibi otoriteye boyun eğmeye ya da itaat etmeye alışmak bir yana, bu gençlerin birçoğu haksızlığa tahammül edemeyen bireyler haline gelmiş; yeri geldiğinde çeşitli ortamlarda karşılaştıkları devlet otoritesine karşı gelerek, hesap sorabilmeyi bilmişlerdir. Örneğin, Karaömerlioğlu (2006: 112) tarafından aktarıldığı üzere, bu öğrencilerin çoğu bilhassa yaz tatillerinde gittikleri şehirlerdeki gündelik yaşamlarında bir adaletsizlikle karşılaştıklarında ya da insan gibi bir muamele görmediklerini düşündüklerinde, çeşitli devlet görevlileriyle tartışmaları dolayısıyla kimi zaman başlarını bu yüzden derde sokmuşlardır. Öğrencilerin gündelik konularda ya da siyasi meselelerde özgür bir tartışma ortamında bulunabilmesini, bu çocukların yönetimle ilgili konularda fikirlerini beyan edip aktif olarak görev almak üzere katılımcı bir anlayışı içselleştirebilmesi bakımından önemli gördüğümünden; okullar, kanaatimce, bu açıdan da gençler ve yetişkinler arasındaki sosyal segregasyonu engellemeye çalışarak eşitlikçi bir nitelik arz etmişlerdir.

Köy Enstitüleri'ni sosyal demokratik bir sosyal politika modeli olarak değerlendirirken, projenin ilerleyen yıllarda pek sık eleştirilmesine neden olan diğer ideolojik boyutları üzerinde de durmak gerekmektedir. Projenin, yukarıda bahsi geçen ideal niteliklerinin yanı sıra, bu döneme hakim olan Kemalist ideolojinin çeşitli unsurları tarafından şekillendiğini de belirtmek gerekmektedir. Bu unsurlardan en önde geleni milliyetçilik ideolojisi olmuştur. İlk bölümde de ifade edildiği gibi, ulus-devletlerin genelinde ve erken Cumhuriyet döneminde yaygın olan bir eğilimin yansıması olarak, bu okullar da, temel olarak, ulusal birlik ve bütünlük oluşturma işlevi açısından milliyetçi bir söylemin geçerli olduğu bir eğitim anlayışıyla düzenlenmişlerdir. Bu bağlamda, Kaplan ve Parlak tarafından Türkiye'deki milli eğitim sisteminin ideolojik nitelikleriyle ilgili önceki bölümlerde yapılan tespitlerin çoğunun Köy Enstitüleri sistemi için de geçerli olduğu ifade edilmelidir. Buna

göre, Türk milliyetçiliğiyle örülü bir vatandaşlık anlayışı ve ortak amaçlar etrafında birleşmiş, Türk olmak haricinde herhangi bir etnik, dilsel, sınıfsal ya da dinsel ayrımla nitelenmeyen, birbirine benzer ve birbirini bütünleyen, kaynaşmış bir millet düşüncesinin yayılması, bu okulların önde gelen hayata geçiriliş amaçlarını teşkil etmiştir (Karaömerlioğlu, 2006: 101-102). Başka bir şekilde ifade etmek gerekirse, eğitim hizmetinin arzı açısından belirli bir gruba yönelik ayrımcılık ya da dışlama uygulanmamakla birlikte, daha önce de ifade edildiği gibi, dönemin ulus-devlet anlayışı doğrultusunda, etnik çoğulculuğu olumsuzlamak yerine millî türdeşliği öne çıkaran bir milliyetçilik anlayışı bu projeye hakim olan unsurların başında gelmiştir. Ancak, yine de, bu okullarda okutulan kitapları ve öğretmenlerin söylemlerini belirleyen dil, projeyi birçok açıdan eleştiren Asım Karaömerlioğlu'na (2006: 102) göre bile, 1930'lar dünyasına damgasını vuran, ve 1940'larda devletin kimi yöneticilerinde görülen ırkçı ve saldırgan bir milliyetçilikten uzak bir örnek oluşturmuştur. Aynı nedenlerle, enstitüler, dönemin önde gelen eğitim bilimcilerinden olan Halid Fikret Kanad tarafından da yapıldığı gibi, kimi çevreler tarafından "ulusal" olmamakla bile itham edilebilmiştir (Aydın, 2007: 55). Karaömerlioğlu (2006: 103) tarafından aktarıldığı üzere, bu projeyi değerlendiren Kirby, daha da ileri giderek, enstitülerin belirli bir ideolojik söyleme izafe edilebilecek partizan bir atılım olmadığına ısrar etmiştir. Böyle bir sav abartılı bulunacak olsa bile, bu okullarda verilen eğitimin, hakim bir milliyetçi ruh tarafından şekillenmekle birlikte, etno-sentrizme karşıt evrenselci bir hümanizm anlayışından da beslendiğini iddia etmek, kanaatimce yanlış olmayacaktır. Zira gerçekten de, daha önce Türk yazarlarına ait kitapları bile ellerine almamış köy çocuklarının, hele ki 1940'ların şartlarında, bu okullarda okutulan dersler çerçevesinde dünya edebiyatından (çeviri ya da orijinal metinler olmak üzere) çeşitli kitapları düzenli olarak okumaları, kendi aralarında bunlar üzerine tartışmaları; yabancı menşeli tiyatro oyunlarını piyes olarak sergilemeleri; enstitülerin yayınladığı dergilerde yer alan ve farklı ideolojileri destekleyen çok sayıda yabancı yazar ve araştırmacının gündelik sorunların da içinde bulunduğu toplumsal yaşamın farklı veçhelerine dair yazılarını takip etmeleri gibi örneklerden de anlaşılacağı üzere, enstitülerdeki eğitimde evrensel değerlerin aşılmasına verilen önem azımsanabilecek nitelikte değildir. Bu niteliğiyle, Kaplan'ın milli eğitim ideolojisinin önde gelen unsurlarından biri olarak belirttiği anti-enternasyonalist eğilimlerin, bu okullardaki eğitim için pek de geçerli olmadığı görülmektedir.

Bu projenin ve Köy Enstitüleri'nde verilen eğitimin, yine 1930'lar Türkiye'si'ne egemen olan "halk için halka rağmen" sloganıyla özetlenebilecek Jakobin bir halkçılık anlayışından uzakta durduğunun da altı çizilmelidir. Gerçekten de, çoğu tespite göre, bilhassa

1930'lardan itibaren Kemalist yaklaşım kapsamında gelişen bu halkçılık anlayışı, tam tersi amaçlara yönelik gibi görünse de, temel olarak, seçkinler ve geniş halk kitleleri arasındaki uçurumu korumak üzerine bina edilmişti (Karaömerlioğlu, 2006: 111). Oysa, özellikle projenin mimarı Tonguç sayesinde, bu okullar, halkçılık ilkesini ilk defa propagandanın pratiğe taşımışlar; ve "köylülere daha fazla saygı gösteren ve özgüven kazanmalarını sağlayan bir ortam"ın yaratılabilmesini sağlamışlardır (Karaömerlioğlu, 2006: 111-112). Yine Karaömerlioğlu (2006: 111) tarafından, enstitü öğrencilerinin kendilerine karşı sıcak yaklaşımları dolayısıyla, köylülerin ilk defa devlet otoritesince "adam yerine konulduklarını hissettiklerini" öğrenmekteyiz.

Tüm bu değerlendirmeler ışığında özet olarak bir kez daha tekrar etmek isterim ki, kanaatimce, Köy Enstitüleri projesi, bir sosyal politika modeli olarak daha ziyade sosyal demokratik ilkelerle uyumlu bir nitelik arz etmektedir. Gerçekten de, projenin, diğer amaçlarının yanında, refah devleti anlayışı içerisinde ülke genelinde sosyal adaleti sağlayabilmek üzere hayata geçirilmiş bir politika uygulaması olması, bu okulları, ilk bölümde bahsi geçen sosyal demokratik ideallerle uyumlu bir proje olarak değerlendirmeyi mümkün kılmaktadır. Bu bağlamda, devlet, tüm vatandaşlar nezdinde eğitimde fırsat eşitliğini ve yasal eşitliği tahsis edebilmek gayesiyle, bu okulların organizasyon ve finansal olarak karşılanmasını büyük oranda bizzat kendisi gerçekleştirirken; böylece, o güne kadar eğitim hizmeti açısından dışlanmış kesimlere pozitif ayrımcılık uygulama yoluna gitmiştir. Projenin, sosyal demokratik perspektiflerle uyuşan bir diğer özelliği ise, ülkenin bütüncül düzeyde kalkınması için bütün kesimlerin ve bireylerin belli bir gelişmişlik seviyesine ulaşması gerektiğine duyulan inançtır. Bundan dolayı, bu model, bilhassa gelişme düzeyleri açısından geride kalmış kesimlere yönelik hizmet vermeyi ve bunların çeşitli kapasitelerini geliştirmeyi amaçlamıştır.

Öte yandan, Köy Enstitüleri ilk bölümde bahsi geçen liberal, Marksist ve işlevselci teoriler ışığında kısaca da olsa değerlendirildiğinde, öncelikle, bu okulların, liberal bir yaklaşımı benimseyerek burjuvazinin hakim olduğu bir toplumsal yapı ve ilişkiler ağına hizmet etmek gibi bir hedefle açılmadığının altı çizilmelidir. O dönemde geliştirilen iktisadi anlayış, devlet girişimleri kadar özel girişimlere de imkân tanımış olsa da, yaşanan ekonomik sıkıntılar dolayısıyla ülke çapında eğitim yatırımlarına girişebilecek gelişmiş bir özel girişimin yokluğu, ve bundan da önemlisi devletin eğitim alanını kendi denetim ve organizasyonu içerisinde tanımlaması gibi nedenlerle bu hizmetin piyasa ilişkileri

çerçevesinde gelişmesi söz konusu olmamıştır. Kaplan (1999: 172) tarafından aktarıldığı üzere, Taha Parla başta olmak üzere kimi yazar ve araştırmacılar ise, erken Cumhuriyet dönemine egemen olan bu yapıyı korporatist bir model olarak tanımlamışlardır. Böyle bir anlayış, toplumu, yekpare ve sınıfsal ayrımlardan azade, her şeyin üzerinde kaynaşmış bir bütün olarak algılamak; siyasi temsilin ise temel olarak mesleki organizasyonlar tarafından yürütülmesi yanlısıdır. Böyle bir ideolojik yönelimle hayata geçirilmiş olsa dahi, bu eğitim projesi piyasa merkezli liberal hedeflere yönelik olmaktan uzak bir görüntü vermektedir. Dolayısıyla, bu sosyal politika uygulamasını liberal bir proje olarak nitelendirebilmek mümkün görünmemektedir. Bunun yanında, Köy Enstitüleri, öğrenciler arasında sosyalist eğilimlere sahip gençlerin olduğu iddiaları dolayısıyla, bilhassa muhafazakâr kesimlerce Marksist bir proje olarak nitelenmekle birlikte; projenin amaç ve kapsamı açısından analiz edilmesi durumunda, kapitalist yapıyı yıkmaya dönük ya da kapitalist ilişkileri dönüştürmeye yönelik özel bir ajandaya sahip olduğunu söyleyebilmek de olası değildir. Gerçekten de, Marksist toplum anlayışına uygun olarak, tüm toplumun nihai eşitliğe ulaşması gibi bir hedef de, hiçbir zaman bu projenin amaçlarından biri olmamıştır.

Köy Enstitüleri'nin, işlevselcilerin sosyal politika anlayışları açısından değerlendirilmesi durumunda ise, işlevselci teorilerin, eğitimin öncelikli fonksiyonunun, içinde yaşanan toplumun idealleri ve siyasi rejimin ideolojisiyle uyumlu yeni kuşaklar yetiştirilmesi olduğu yönündeki tespitiyle uyumlu bir nitelik arz ettiğinin altı çizilmelidir. Ancak, daha önce de ifade edildiği gibi, dünya genelindeki uygulamalara bakıldığında, bunun aksi bir örnek bulabilmek kolay değildir. Bu açıdan Köy Enstitüleri'nde müfredat, esas olarak, Kemalizm'in başat prensiplerini benimsemiş, milliyetçi, seküler düşünen ve pozitivist kuşaklar yetiştirecek şekilde yapılanmıştır. Buna ek olarak, projenin öne çıkan diğer amaçlarından biri olan, öğrencilere ileride üstlenecekleri mesleklere yönelik bir eğitim verme hedefinin de, yine önde gelen işlevselci sosyologlardan Parsons'un, eğitimin öncelikli fonksiyonlarından birinin çocukları toplumun mesleki işbölümü içerisinde gelecek rollerine hazırlamak olduğu yönündeki tespitiyle uyumlu bir yönü olduğu görülmektedir. Ancak, işlevselci teorilerin çoğunlukla liberal teoriler kapsamında değerlendirildiği, ve yine çoğu işlevselcinin hizmet arzında yasal eşitlikten ziyade fırsat eşitliğini vurguladığı göz önünde bulundurulduğunda, Köy Enstitüleri'ne hakim olan anlayış ile işlevselci yaklaşımlar arasında benzerlikler olduğu kadar farklılıkların olduğu da ortaya çıkmaktadır.

Son olarak, proje, yine ilk bölümde yer verilen kırsal eğitime yönelik farklı perspektifler ışığında değerlendirildiğinde, Köy Enstitüleri eğitim modelinin, kırsal eğitime yönelik kavramsallaştırma aşamasında bahsi geçen iki görüşü bir araya getirmeyi başarmış bir model sunduğunun altı çizilmelidir. Gerçekten de, bu okullarda, bir yandan, kırsal nüfusun beceri ve bilgisini geliştirmeye yönelik özgün bir program oluşturulmuş; böylece, kırsalın ekonomik gelişmesinin sağlanarak kent/kır uçurumunun azaltılması amaçlanmıştır. Diğer yandan ise, çeşitli dersler yoluyla, kırsal yerleşmelerde doğmuş gençlere, düzenli olarak çeşitli yerli ve yabancı klasik edebi eserler okutulmuş, güncel ulusal ve uluslararası siyasi meselelerin tartışılması özendirilmiş; ve bu sayede, bu öğrencilerin, evrensel bilgilere açık hale gelmesi ve dünyada olup biteni takip edebilmesi sağlanmıştır. Buna ek olarak, yine bu yöntem sayesinde, kent ve kır nüfusu arasındaki entelektüel uçurumun kapatılması; ve böylece, tüm yurttaki aynı eğitim programının uygulanmasını savunanların, “kırsallaştırılmış bir eğitimden geçen köylülerin köylere hapsolacağı” tezlerini geçersiz kılmak hedeflenmiştir. Zaten, bu okullardan mezun olan gençlerin hepsi köy öğretmenliğine yönelmemişler, aralarından bazıları şehirlere giderek buralarda yaşamaya ve çalışmaya başlamışlardır (Karaömerlioğlu, 2006: 113). Böylece, farklı görüşlerin savlarını bir arada karşılayabilecek şekilde, hem kırsal alanların kentlerden farklı olarak kendine has ihtiyaçlarını karşılayabilecek, hem de kentlerde verilen eğitimle ortaklıklar taşıyan, köylüyü dünyanın diğer kısımlarından izole etmeyen bir eğitim modeline imza atılmıştır.

Köy Enstitüleri projesi, tüm bu ideal niteliklerine rağmen, Türkiye'nin siyasi ortamının 2. Dünya Savaşı sonrası değişen küresel konjonktürden kaçınılmaz olarak etkilenmesi sonucunda, kimi çevreler tarafından çeşitli eleştirilere maruz kalmaya başlamıştır. Bu süreçte dünya genelinde “soğuk savaş” olarak adlandırılan yeni bir döneme girilirken, Türkiye bilhassa ABD ve onunla aynı safta yer alan Batı Avrupa devletlerinin bulunduğu bloğa yaklaşma ihtiyacı hissetmiştir. Böylece, kapitalist dünya-sistemin bir birimi olarak, bu ülkelerin Türk iç siyaseti üzerindeki etkileri de gün geçtikçe artmıştır. Böyle bir ortamda, Türkiye’de de iç siyasette önemli bir değişikliğe gidilip -kuşkusuz demokratik bir açılım olarak- çok partili rejime geçilirken; bu durum, belli bir vadede bilhassa serbest piyasa ve ABD yanlısı kesimlerin Türk siyasetindeki güçlerini artırmalarıyla sonuçlanmıştır. Ancak, Türk siyasetinde söz sahibi olmaya başlayan bu yeni anlayışın, yerli ve yabancı burjuvaziden de gelen baskılarla devletin politika ajandasını piyasa eksenli bir bakış açısıyla değerlendirmeye başlaması, nihayetinde Kemalist iktidarın hâlihazırdaki sosyal politika girişimlerinin birçoğunun sorgulanması sonucunu beraberinde getirmiştir.

İşte böyle bir ortamda, Köy Enstitüleri projesi, erken cumhuriyetin sorgulanan politika uygulamaları arasında ön saflardaki yerini almıştır. Gerçekten de, değişen küresel ve ulusal şartların yarattığı böyle bir ortamda, bilhassa kırsal alanlardaki yerel burjuvazi, projenin hayata geçmesinden sonra geliştirdikleri eleştirilerini daha yüksek bir sesle dile getirebilme fırsatı bulmuştur. Bu kesimlerin Köy Enstitüleri'ne karşı yürüttükleri kampanyada ileri sürdükleri başlıca sav, bu okulların, öğrencilere çeşitli yollarla komünizmin benimsetilmeye çalışıldığı yuvalar haline geldiği yönündedir. Ancak, bilinen odur ki, bu enstitülerden yetişen eğitilmiş nesiller, bilhassa, başta ağalık sistemi olmak üzere kırsal yerleşimlerdeki geleneksel yapı ve ilişkiler ağının geleceğini birçok açıdan tehdit eder bir hale gelmiştir. Bu doğrultuda, bir yandan sahip oldukları iktidarlarını kaybetme korkusuyla birçok yerel burjuva ve toprak ağası, okulların en azından işlevsiz hale getirilmesi talebiyle siyasileri sıkıştırma yoluna giderken; diğer yandan geleneksel değer, alışkanlık ve ilişki biçimleri tehdide uğrayan yerel eşrafın bu okullara dair hoşnutsuzlukları giderek artmıştır. Özet olarak, dönemin ulusal ve uluslararası siyasi konjonktüründeki köklü değişimlerin de etkisiyle köşeye sıkışan CHP'nin ve başta bu projeye inancının tam olduğunu belirten cumhurbaşkanı İnönü'nün bundan böyle bu okullara verdiği desteğin gittikçe azaldığı görülmektedir (Dündar, 2006: 82). Yükselen baskılar sonucunda, Köy Enstitüleri, ilk aşamada pasifize etme yoluna gidilmiş, 1954 yılına gelindiğinde ise o güne kadar 17.341 öğretmenin yetiştirildiği bu okullar resmi olarak kapatılarak öğretmen okuluna dönüştürmüştür (Dündar, 2006: 99). Böylece, 1940-1954 yılları arasında hayata geçirilmiş, ve kırsal alanlar başta olmak üzere günümüzde dahi sürmekte olan sosyal, ekonomik, siyasi ve kültürel karakterli birçok sorunu çözebilme potansiyeline sahip bu parlak eğitim projesi, uzun vadeli katkılarına fırsat verilmeden sonlandırılmıştır.

Son olarak, 1950'lerden günümüze kadar hayata geçirilen eğitim uygulamaları ve Türkiye'nin güncel sosyo-ekonomik durumu göz önünde bulundurularak değerlendirildiğinde, böyle bir eğitimin modelinin öneminin ve başarısının bir kez daha ve özellikle anlaşılacağını düşünmekteyim. Gerçekten de, Türkiye'de milli eğitim politikaları cumhuriyet tarihinin tüm dönemlerinde, eğitim hizmetinin tüm vatandaşlara eşit bir şekilde verilebilmesi gayesi doğrultusunda şekillendirilirken; geçmişten günümüze gerçekleştirilen uygulama örnekleri hatırlandığında, bu gayenin layığıyla gerçekleşebildiğine dair olumlu bir yanıt verebilmek güçtür. Bahsi geçen tarihlerden bugüne kadar görev yapan hükümetlerin çoğu, çeşitli nedenlerle, planlama ve uygulama noktalarında fırsat eşitliğini ve yasal eşitliği tam anlamıyla yerine getirebilen sosyal politika projelerini hayata geçirebilmekten uzak kalmıştır. Buna ek olarak, örneğin eğitim hizmeti bugün birçok yere ulaştırılabiliyor olsa da, mevcut sistem ve

müfredatın farklı toplumsal kesimlerin ihtiyaçlarını karşılamaya haiz olup olmadığı da tartışılmaya açıktır. Eğitim hizmetinin yetersizliği ve birçok açıdan kalitesizliği, cumhuriyetin 86. yılında olmamıza rağmen, kuşkusuz, kırsal/kent arasındaki uçurumun bir türlü kapanamamasının önde gelen sebeplerinden biri olmasının yanı sıra, ülke genelinde yaşanan sosyolojik, ekonomik, politik ve kültürel boyutlu birçok sorunun da nedenlerinden biridir. Öte yandan, yetersiz ya da kalitesiz eğitim hizmeti, bilhassa kırsal yerleşmelerde yaşayan vatandaşlar olmak üzere, özel eğitim kuruluşlarından para karşılığı yararlanabilme imkânı bulunmayan tüm kesimlerin, insan haklarının gereği olan ve kişisel yapabilirliklerini gerçekleştirmelerini sağlayacak, bu temel kamu hizmetinden tam anlamıyla yararlanabilmekten yoksun kalmaları sonucunu da beraberinde getirmektedir. Kişisel kanaatim, tüm bu örnek ve tespitlerin, Köy Enstitüleri'nin bir yanı sıra dönemin kırsal nüfusuna başarıyla hizmet verebilen, eşitlikçi, yenilikçi, adil, işlevsel ve verimli bir eğitim modeli olmasının yanı sıra; günümüz şartlarına uyarlanması durumunda, ülkemizin güncel ihtiyaçlarını dahi karşılayabilecek derecede geçerli bir sosyal demokratik politika modeli olabileceği gerçeğini ortaya koyduğu yönündedir. Bu açıdan, projenin, günümüzde de, hem akademi hem de politika üretimi sürecini belirleyenlerce daha ayrıntılı olarak değerlendirilmesi ve bir politika alternatifi olarak düşünülmesi gerektiği kanaatini taşımaktayım.

Sonuç

Bu çalışmada, Türkiye Cumhuriyeti'nin erken döneminde hayata geçirilmiş Köy Enstitüleri eğitim modeli, esas olarak bir sosyal politika projesi olarak incelenmiştir. Projenin bu niteliklerini tespit edebilmek gayesiyle, öncelikle, eğitim ve eğitim politikasına yönelik farklı teorilere yer verilmiş; ikinci olarak, cumhuriyetin erken dönemlerinde kırsal yerleşmelerdeki sosyo-ekonomik durumun analizi yapılmış; üçüncü olarak, devletin kırsal nüfusa yönelik milli eğitim politikasının ana çerçevesi değerlendirilmiş; ve son olarak ise, enstitülerin kuruluşu, gelişimi ve farklı nitelikleri ayrıntılarıyla analiz edilmiştir. Bu son aşamada, Köy Enstitüleri projesi, başlangıçta ele alınan teori ve perspektifler ışığında değerlendirilmiş; ve modelin, bunlardan, bilhassa sosyal demokratik yaklaşımlarla örtüştüğü tespitinde bulunulmuştur. Buna göre, projenin, diğer amaçları yanında, refah devleti kavramsallaştırmasına uygun bir biçimde sosyal adaletin sağlanabilmesi, ve eğitim hizmetinin, yasal eşitlik ve fırsat eşitliği çerçevelerine uygun biçimde nüfusun başta dezavantajlı kesimleri olmak üzere, tüm kesimlerine ulaştırılması amacına yönelik bir uygulama olarak hayata geçirilmiş olması, kanaatimce, bu projeyi sosyal demokratik bir

politika uygulaması olarak değerlendirebilmeyi mümkün kılmaktadır. Böyle bir anlayış, toplumsal kalkınma amacını hedeflemekle birlikte, bunun için bireysel gelişimin sağlanabilmesini de önemseyerek, hayli ilerici bir modele imza atmıştır.

SON NOTLAR

* Öğr. Gör., Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Bolu.

KAYNAKÇA

ALCOCK, P. (2003), "The Subject of Social Policy", Pete Alcock,; Angus Erskine and Margaret May (Ed.), *The Student's Companion to Social Policy* içinde, UK: Blackwell Publishing Ltd.

ARAYICI, A. (2002), *Kemalist Dönem Türkiye'sinde Eğitim Politikaları ve Köy Enstitüleri*, İstanbul: Ceylan Yayınları.

AYDIN, B. M. (2007), *Köy Enstitüleri ve Toplum Kalkınması*, Ankara: Anı Yayıncılık.

BALAMİR, N. (1982), *Kırsal Türkiye'de Eğitim ve Toplum Yapısı*, Ankara: ODTÜ Mim. Fak. Ara-Yayınları.

BELGENET (2002), *Türkiye'de Genel Nüfus Sayımları: 1927-2000*, DİE, <http://www.belgenet.com/arsiv/nufus.html>, (Erişim Tarihi: 15.07.2009).

CROMPTON, R. (1993), *Class and Stratification : An Introduction to Current Debates*. Cambridge, UK ; Cambridge, MA, USA : Polity Pres.

DÜNDAR, C. (2006), *Köy Enstitüleri*, Ankara: İmge Yayınları.

HERSCHEL, I. G. ve MİNSEONG, K. (2003), "Educational Policy: Egalitarian or Elitist?", *Economics and Politics*, Vol. 15 (3), ss. 225-246.

HARALAMBOS, M. ve HOLBORN, M. (2004), *Sociology: Themes and Perspectives*, London: Collins.

HEYWOOD, A. (1997), *Politics*, London: Macmillan Foundations.

KANE, S. ve KİRBY, M. (2003), *Wealth, Poverty and Welfare*, Basingstoke: Palgrave Macmillan.

KAPLAN, İ. (1999), *Türkiye'de Milli Eğitim İdeolojisi ve Siyasal Toplumsallaşma Üzerindeki Etkisi*, İstanbul: İletişim Yayınları.

KARAÖMERLİOĞLU, A. (2006), *Orada Bir Köy Var Uzakta: Erken Cumhuriyet Döneminde Köycü Söylem*, İstanbul: İletişim Yayınları.

KİRBY, F. (2000), *Türkiye'de Köy Enstitüleri*, Ankara: Güldiken Yayınları.

KORAY, M. (2000), *Sosyal Politika*, Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları.

KÖKER, L. (2000), *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İstanbul: İletişim Yayınları.

KÖY KANUNU, No.442, madde 1,2.

KURT, H. (2003), *Türkiye'de Kır-Kent Çelişkisi*, Ankara: Siyasal Kitabevi.

KUYUMCU, İ. (2003), *Aydınlanma Sürecinde Köy Enstitüleri-Devrim Yazıları-Sonrası*. Ankara: Selvi Yayınları.

ÖZBEK, N. (2002), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet*, İstanbul: İletişim Yayınları.

PARLAK, İ. (2005), *Kemalist İdeolojide Eğitim: Erken Cumhuriyet Dönemi Tarih ve Yurt Bilgisi Ders Kitapları Üzerine Bir İnceleme*, Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları.

SAİTO, M. (2003), "Amartya Sen's Capability Approach to Education: A Critical Exploration", *Journal of Philosophy of Education*, 37 (1), ss.17-33.

SALLAN GÜL, S. (2006), *Sosyal Devlet Bitti Yaşasın Piyasa*, Ankara: Ebabil Yayıncılık.

SCOTT, J. ve MARSHALL, G. (2005), *Oxford Dictionary of Sociology*, Oxford: Oxford University Press.

STANFORD ENCYCLOPEDIA OF PHILOSOPHY (2002), <http://plato.stanford.edu/> (Erişim Tarihi: 15.07.2009).

TONGUÇ, E. (2006), Bazı Eleştirilere Yanıtlar, www.yenikusakizmir.com/dokuman/makale/makale1.doc, (Erişim Tarihi: 15.07.2009).

TONGUÇ, İ. H. (1997), *Kitaplaşmamış Yazıları: Cilt I*, Ankara: Köy Enstitüleri ve Çağdaş Eğitim Vakfı Yayınları.

TONGUÇ, İ. H. (1999), *Mektuplarla Köy Enstitüsü Yılları (1936-1946)*, Ankara: Güldiken Yayınları.

TONGUÇ, İ. H. (2004), *İlköğretim Kavramı*, Ankara: Piramit Yayıncılık.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ ANAYASASI, <http://www.tbmm.gov.tr/Anayasa.htm> (15.07.2009)

TÜTENGİL, C. O. (1975), *100 Soruda Kırsal Türkiye'nin Yapısı ve Sorunları*, Ankara: Gerçek Yayınevi.

MARDİN’DE KÜLTÜRLERARASI İLETİŞİM VE KÜLTÜREL KİMLİĞİN/FARKIN İNŞASI

Engin SARI*

ÖZET

Bu makalede kültürel kimlik, çokkültürlü bir kent olarak Mardin’de kültürlerarasılık üzerine yapılan etnografik bir araştırmanın verileriyle incelenmektedir. Kültürlerarası iletişim, kendilerini farklı kültürel gruplar/etnisiteler algılayan topluluklar ya da bu topluluklara aidiyet hisseden bireyler arasında, anlamın yaratımını, paylaşımını ve müzakeresini içeren her türlü iletişim olarak kavranmaktadır. Bu çerçevede, kültürlerarası ilişkilerin ve sınırların gözlenebileceği bir örnek ya da “bağlam” olarak Mardin’de kültür, kültürel kimlik ve politik olanın birbiriyle nasıl eklemlendiği, farklı kültürler arasındaki iletişim ve ilişkilere odaklanılarak araştırılmaktadır. Çalışmanın dayandığı nitel veri, etnografik alan araştırmasıyla toplanmış ve bu kapsamda Mardin’de yaşayan farklı kültürel ve etnik toplulukların üyeleri (Arap, Kürt, Türk, Süryani, Keldani ve Ermeni) ile derinlemesine görüşmeler ve katılımlı gözlem yapılmıştır. Bu araştırmanın sonuçlarının kavramsal olarak tartışıldığı makalede temel olarak, geleneksel davranışçı kültür ve kültürlerarası iletişim çalışmalarından farklı olarak, etnik topluluklara ait özelliklerin iletişimi belirleyen verili bir ‘kültür’ olmadığı, kültürel özgüllüklerin ve farkların dolayısıyla kimliğin, kültürlerarası iletişim(ler)de, gündelik kültürlerarası pratiklerde toplumsal olarak inşa edildiği iddiası ortaya konulmaya çalışılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Kültürel Kimlik, Kültürlerarasılık, Kültürlerarası İletişim, Çokkültürlülük

INTERCULTURAL COMMUNICATION and CONSTRUCTION OF CULTURAL IDENTITY/DIFFERENCE IN MARDIN

ABSTRACT

In this study, cultural identity and interculturality are examined by the data of the ethnographic research carried out on in Mardin, a multicultural city located in the south east

of Turkey. Intercultural communication is understood as any communication practices including the creations, negotiations and circulation of meaning between different cultural groups/ethnicities or individuals feeling of belonging to those cultural communities. In this context it is analyzed that how culture, cultural identity and politics are articulated by focusing intercultural communication and cultural/symbolic borders between different ethnicities and cultural communities in Mardin. This study is based on the qualitative data gathered in the ethnographic fieldwork containing participant observation and the depth interviews with some participants from different cultural and ethnic groups (Arabs, Kurds, Turks, Syrians, Armenians). Hence, the article analyses and discusses the conclusion of the ethnographic research. Therefore unlike traditional behaviorist's intercultural communication approach the study argues that the collective features of ethnic communities/identities do not form a community or a culture by itself. A particular culture or a ethnic community do not solely determine the communicative practices and meanings necessarily. Rather, cultural specificities and differences, namely identities, are constructed socially and politically in intercultural communication and d intercultural interactions.

Key words: Cultural Identity, Interculturality, Intercultural Communication, Multiculturalism

MARDİN'DE KÜLTÜRLERARASI İLETİŞİM VE KÜLTÜREL KİMLİĞİN/FARKIN İNŞASI¹

Kültürel kimlik talebi, kafası karışmış romantiklerin uydurduğu, sorumsuz aşırı uçların yaydığı ve bencil imtiyazlı sınıfların gerçek çıkarlarını kitlelerden gizlemek için kullandığı bir kandırmaca değildir. Bu talebin kökü, modern yaşamın koşullarına dayanır ve öyle saf iyilikle ve evrensel kardeşlik ruhu vaazlarıyla, ya da aşırı uçların yaptığı baskılarla sökülüp atılamaz. Bu kökleri anlamalı ve sevsek de sevmesek de onların meyveleri ile yaşamalıyız (Gellner, 1998: 71).

Farklılıktan doğan diyalogda bizim birbirimiz hakkındaki anlayışımız değişir ve bu diyalog her ikimizi de değiştirir (Chambers, 2005: 114).

Giriş

Son yıllarda kimlik kavramı etrafındaki tartışmaların arttığına tanık olmaktayız. Bu artış, “söylemsel patlama” gibi isabetli bir tanımlamayla karşılanabilir düzeydedir (Hall, 1996: 1). Kimlik sorunlarının görgül boyutlarını tanımlamak, tarihsel ufku binlerce yıl geriye taşıyarak yapılabilir. Ancak ne kadar geriye bakılırsa bakılsın, bakış bugünle ilgilidir ve bu yüzden yanıtlanması gereken soru, kimlik sorunlarının günümüzde ne anlama geldiğidir. Bunun için kimlik sorunlarının, kamusal tartışmalara ve sosyal bilim söylemine nasıl girdiğine değinilebilir. Kimlik sorunları, 1960’lı ve 1970’li yılların toplumsal hareketlerinin açtığı yeni politik eylem alanlarıyla sosyal bilim söylemine girmiştir. Alain Touraine (2002: 211), bugünkü temalarının kaynağını 60’ların toplumsal hareketlerinde görürken bu noktaya işaret eder: “68 her şeyden önce kültür sorunlarının siyasal yaşama girişidir”. Alberto Melucci de bu toplumsal hareketleri kimlik mücadeleleri olarak yorumlamayı savunur (Schlesinger, 1994: 261). Kültür ve kimliğin büyük sorun alanları olarak kavranmasına yol açan dünya ölçeğindeki diğer bir gelişme olarak Soğuk Savaş Dönemi sonrası anılabilir. Doğu Blok’unun yıkılmasının ardından kutupsuz bir dünya beklenirken, siyasal çatışmanın resminin ortadan kalkmadığı, bir *puzzle* olarak tüm dünyaya yayıldığı görülmüştür. Soğuk Savaş Dönemi sonrası, milliyetçiliğin ve etnik kimlik bilincinin yükselişi, “kavimlerin geri dönüşü” ile tanımlanır olmuştur (Walzer, 1995). Böylece kültür, belki bu sefer 1960’lardan daha güçlü ve çatışma yüklü bir şekilde, milliyetçilik ve etnik kimlikler olarak politik alana girmiştir. Laclau’nun da (1995: 9) belirttiği gibi soğuk savaş sonrası dönemde, evrensel bir tarih misyonuyla gerekçelendirilmeye girililmeyen yani bir tür evrenselcilik krizinin çerçevelediği bir partikülarist kimlik çoğalması yaşanmaktadır. Benzer bir düşüncüyü Seyla Benhabib de

kültürel farklılık biçimlerinin ve kolektif kimliklerin tanınmasına yönelik politikanın yeniden dirilişine dikkat çekerek vurgular (1998: 12).

Türkiye’de ise, hem modernleşme süreci hem de farklı biçimleriyle küreselleşme, kültürel sorunların siyasal, toplumsal ve akademik gündemlerdeki önceliğini korumasına yol açmaktadır. Aslında Bozkurt Güvenç’in (1994) söylediği gibi Türkiye’de kimlik sorunu modernleşme ile koşut gelişmiştir. Osmanlıcılık, İslamcılık, Türkçülük, Turancılık, Batıcılık gibi bir dizi ideoloji, kimlik sorunlarına yanıtlar aramıştır. Modernleşme süreci kimlik ve kültür sorunlarına bir karşılıktır ama yeni kültürel ve kimliksel sorunlar da yaratmıştır.² Bugün hem küresel hem de yerel dinamikler, kültür ve kimliğin politik niteliğinin göz ardı edilemez olduğunu göstermektedir. Anthony Smith’in (2002: 202) söylediği gibi, iktidar ilişkilerini etkilemeyen ve politik dönüşüm talep etmeyen bir kültür alanından söz edilmesi güçtür. Türkiye’de kültürel kimlikler üzerine, kuramsal ve görgül çalışmaları içeren yeterli bir külliyatın ve bilgi birikiminin oluştuğunu söylemek güçtür. Bu konulardaki çeviri çalışmalar artmaktadır. Bunların kuramsal ve kavramsal boyutları ele almak bakımından yararlı olmakla birlikte, elbette Türkiye’nin kültürel ve politik özgüllüklerini bütünüyle kapsamaları beklenemez. Türkiye’de etnik ve kültürel kimlikler üzerine Batılı araştırmacıların 1970’lere kadar etnik kimlikler ve gruplar üzerine yaptığı araştırmalar vardır ancak bunlar daha sonra giderek azalmıştır.³ Somersan da (2004: 3) Türkiye’deki kültürel gruplar ve etnisiteler üzerine yapılan araştırmaların az olmasının yanı sıra Türkçede sorunu kavramsal ve kuramsal boyutlarıyla inceleyen çalışmaların çok sınırlı olduğunu belirtir. Türkiye’de etnik ve kültürel kimlik konuları uzun yıllar tabu olduğu ve ceza kanunlarına göre suç sayılabildiği için sosyal bilimlerde de bu konulardan uzak durmuştur. 1980’lerden 2000’li yıllar arasındaki “düşük yoğunluklu çatışma dönemi” etnik ve kültürel kimlik konularında hakim politik dilin dışında konuşmanın hukuki müeyyideleri sosyal bilimlerin bu konuda suskun kalmasına neden olmuştur. Bu nedenle Türkiye’de toplumsal sorunların çözümüne katkı yapabilmesi için sosyal bilimlerin, özellikle resmi kültür ve kimlik politikalarının dışarıda bıraktığı, görmezden geldiği kültürler, kimlikler ve coğrafyalar konusunda bilgi üretmesi gerektiği açıktır. Böylece sorunlu olan tekçi kültür ve kimlik anlayışının yerine, politik çözümler için üretken olan çoğulculuk ve kültürlerarasılık fikrinin gelişimi yönünde mesafe alınabilecektir.

Bu makalede kültürel kimlik çokkültürlü bir kent olarak Mardin’de, kültürlerarasılık üzerine yapılan etnografik bir araştırmanın verileriyle incelenmektedir. Kültürlerarası etkileşim, kendilerini farklı kültürel gruplar/etnisiteler algılayan topluluklar ya da bu

topluluklara aidiyet hissedilen bireyler arasında, anlamın yaratımını, paylaşımını ve müzakeresini içeren her türlü iletişim olarak kavranmaktadır. Bu çerçevede kültürlerarası ilişkilerin ve sınırların gözlenebileceği bir örnek ya da “bağlam” olarak Mardin’de kültür, kültürel kimlik ve politik olanın birbiriyle nasıl ilişkilendiği, farklı kültürler arasındaki iletişim ve ilişkilerin incelenmesi konu alınmaktadır. Makalede temel olarak, geleneksel davranışçı kültür ve kültürlerarası iletişim çalışmalarından farklı olarak, etnik topluluklara ait özelliklerin iletişimi belirleyen verili bir ‘kültür’ olmadığı, kültürel özgüllüklerin ve farkların dolayısıyla kimliğin, kültürlerarası iletişim(ler)de, gündelik kültürlerarası pratiklerde toplumsal olarak inşa edildiği iddiası ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Makalede öncelikle temel ve tartışmalı kavramlar, yorumlayıcı bir kültür kuramı çerçevesinde ve kuramsal bir tartışma içinde tanımlanmakta, ardından çalışmanın dayandığı niteliksel verilerin nasıl toplandığı ve oluşturulduğu, yöntem başlığı ile özetlenmektedir. Daha sonra niteliksel veriler çeşitle kategorilerle betimlenmekte ve kavramsal olarak çözümlenmektedir.

Kültür, Kimlik, Kültürlerarası İletişim: Yaklaşımlar ve Tanımlar

Kültür, sosyal bilimlerde her türlü tanımlama girişimini aciz bırakabilen karmaşık bir kavramdır. Raymond Williams (2005:105), *culture* sözcüğünün, girift tarihsel gelişiminden, ayrı ve bağdaşmaz düşünce sistemlerinde ve farklı entelektüel disiplinlerdeki kullanımlarından dolayı İngiltere’deki en karmaşık iki üç sözcükten biri olduğunu söyler. Latince ikamet, yetiştirme, koruma anlamlarına gelen *colere* kökünden türeyen “kültür”, 19. yüzyıl başlarına kadar, ekinler ve hayvanların bakımından, insan gelişim sürecini de kapsayan bir anlam dağarcığıyla kullanılmıştır. Williams, kavramın modern kullanımında iki düzeyin ayırt edilebileceğini vurgular: İlki yetiştirme anlamında örneğin bitkilerde olduğu gibi fiziki bir süreci ve bunun ötesindeki anlam alanı. İkinci düzeyde ise, üç geniş, etkin kullanımdan söz edilebilir:

“(i) 18. yüzyıldan itibaren zihinsel, manevi ve estetik gelişime ilişkin genel bir süreci anlatan bağımsız ve soyut ad; (ii) ister özgül, ister genel biçimde kullanılsın, Herder’den Klemm’e dek gerek bir halkın, dönemin, grubun gerekse genel olarak insanlığın bili bir yaşama biçimini anlatan bağımsız ad. (iii) Fakat entelektüel ve özellikle sanatsal etkinliğin ürünleri ve uygulamalarını anlatan bağımsız ve soyut adı da...şu anda en yaygın olan bu kullanım (iii) müzik, edebiyat, resim, heykel, tiyatro ve filmidir..bazen felsefe, akademi ve tarihi de katarak bu özgül etkinliklere gönderme yapar. Aslında bu kullanım görece geç ortaya çıkmıştır çünkü anlam (i)’in uygulamasıdır” (Williams, 2005: 109-110).

Kültür kavramını, hem maddi hem de simgesel boyutları içerir bir şekilde toplumsal olanın her boyutunu kapsayıcı tarzda anlarsak, bu yaklaşım çeşitli bağlamlarda açıklayıcı olmakla birlikte gerçekten de kavrayışımızı bir yere ulaştırmaz. Karmaşık, anlaşılması güç

sosyal fenomenleri, nihai olarak “her şey kültürel” diyerek açıklama kolaylığına düşebiliriz. “Her şey kültürel”, aslında nihai bir açıklama değil araştırılmayı bekleyen bir sorular dizisini tetikleyen başlangıç noktası olmalıdır. Clifford Geertz’in (2000) vurguladığı gibi, insan varlığı, bu tarz kestirme yanıtlarla karmaşık bütünlüğüne bırakılmamalı, anlaşılıp yorumlanmalıdır. Geertz’e göre (2000, [1973]), “(.....) İnsan kendi ördüğü anlam ağlarında asılı kalmış bir hayvandır. Bu ağların incelenmesi yasa arayışında olan bir deneysel bilimi değil, anlam arayışında olan bir yorumlama çabasını gerektirir.” Anthony P. Cohen’in de belirttiği gibi (1999) bu yaklaşım üç ilke barındırır: İlkine göre kültür (anlam ağı), Durkhemci bir toplumsal olgu demeti ya da klasik Marksizmin üstyapı gibi belirlenimli sonuçlardan çok, insanların toplumsal etkileşimleri yoluyla yine insanlar tarafından yaratılır ve sürekli olarak yeniden yaratılır. İkinci ilkeye göre dinamik bir süreç olarak kültür, tek başına belirlenimci bir güce sahip değildir ve kültürün nesnel olarak tanımlanabilir göndermeleri (yasaları) yoktur. Üçüncü olarak kültür, insanların toplumsal davranıştaki ve eylemdeki anlamı algılama ve bunlara anlam atfetme yeteneğinde açıkça izlenebilir. Davranış kendi başına anlam içermez. Davranışa yorumlama yoluyla anlam verilir. Bu anlamın, davranışı gerçekleştirenin niyetlendiği anlamla uyumunu zorunlu değildir (Cohen, 1999: 15). Geertz’in yorumlayıcı (interpretive) antropolojisinin⁴ içerdiği bu üç ilke, anlama ve yorumlama çabasında olan bir kültür kuramının ve kültürlerarası iletişim çalışmalarının önünü açar. Böylece işlevselci ve davranışçı yaklaşımların indirgemeci ve belirlenimci açıklamalarından uzaklaşan yorumlayıcı kültür kuramı çerçevesinde, kültürlerarası iletişimi anlam ve anlamlandırmalar üzerinden incelemeyi amaçlayan bu çalışma için önemli ve üretken bir kültür tanımına ulaşabiliriz: Kültür her şeyden önce “İnsanların sembolik temsil pratikleri yoluyla anlam inşa etmeye çalıştıkları bir yaşam düzeni”dir. John Tomlinson, bu tanımın, şu tarz faydalı ayrımları yapmamızı sağladığını belirtir:

“Çok geniş anlamda, eğer ekonomik alandan bahsediyorsak, o zaman insanların malları nasıl ürettikleri, değişime soktukları ve tükettiklerinden; siyasi alan üzerine tartıştıysak, iktidarın toplumlarda hangi pratiklerle yoğunlaştığı, yayıldığı ve kullanıldığından; kültürden bahsediyorsak insanların hem bireysel hem de kolektif olarak, birbiriyle iletişim kurarak yaşamlarını nasıl anlamlı kıldıklarından bahsediyoruz demektir” (Tomlinson, 2004: 33).

Aslında anlam üretimi birçok etkinliği -örneğin ekonomik etkinlikleri de- kuşattığından, kültür yukarıda ayrımı yapılan eylem alanlarını çapraz keser. Kültür diğer birçok etkinlik alanında olduğu gibi ekonomik etkinliklere de anlam kazandırır. Geniş anlamda simgelere dökülebilen her şey anlamlı olduğuna göre, ekonomik alanda da simgeleştirmelerden bahsedebiliriz. Ancak burada Tomlinson’ın önerdiği tarzda bir ayrım yapmak uygun görünmektedir. Elbette her insani etkinlik alanında iletişimsel kısa devreler

sağlayan simgeleştirme ve anlam üretiminden bahsedebiliriz. Ancak kültür ile kastedilen, varoluşsal önemi olan anlam inşasıdır (Tomlison, 2004: 41; Geertz, 1973). Kültürü anlam inşası olarak kavrarken vurgulanması gereken önemli bir nokta, bu anlam inşasının durağan değil, dinamik olduğudur. James Clifford (1992, 1997) “gezici kültürler”den bahsederken bu noktaya dikkat çeker: Anlamlar “kültürler” arasındaki akışlarda ve bağlamlarda üretilmektedir. James Boon’un da (1992) belirttiği gibi kültürler yalnızca, başkalarıyla karşı karşıya gelmelerinden ötürü kendilerine ilişkin tutunumlu ve ayrık bir benlik duygusu (kimlik) formüleştirmeye ihtiyaç duyuyor ve bu nedenle doğaları gereği karşıt ise, aslında kültürel kimliğe ilişkin sorunlar, kültürlerarasılık sorunları olarak değerlendirilebilir. Cohen’in de (1999) incelediği gibi, bir topluluğun kimliğini, kolektiviteler arasındaki simgesel sınır barındırır ve bu sınırlar kültürlerarası etkileşimler ve iletişimden doğar. Asker Kartarı’nın (2006: 23) kavramsal çerçevesini çizdiği üzere, kültürlerarası iletişim, bir iletişim türünü tarif etmekle birlikte, farklı kültürlere mensup insanlar arasındaki anlam aktarımlarını inceleyen disiplinler arası bir bilim dalıdır. Bu tanım, iletişimi mesaj alışverişinden ibaret görmeyip, yorumlayıcı sosyal teoride ortaya çıkan “anlam sorunu”na yönelik bir jesti içermekle birlikte, iletişimsel etkinliği “aktarım” olarak kabul etmesi nedeniyle eleştirilebilir. “anlam”ın, iletişimde bir yerden bir yere aktarılmasından ya da nakledilmesinden çok, paylaşılan bir simge dağarcığının yaratıcı kullanımıyla ortaklaşa oluşturulduğunu düşünmek, kültürlerarası iletişimin daha çözümleyici bir kavramsal tanımını sağlar.

Bu makalede ortaya konmaya çalışılan yorumlayıcı kültürlerarası iletişim yaklaşımı, tam da bu yaratıcı kullanımlara ve bunların üretken yorumlarına odaklanmaktadır. İnsanlar dünyaya anlam verirken ve bu anlamları paylaşırken aynı sembelleri kullanabilirler, kültürlerarasında iletişimin olabilmesi için de ortak bir simge dağarcığına ihtiyaç vardır zaten. Ama aynı sembellerin paylaşımı, zorunlu olarak aynı anlamların da paylaşımını doğurmaz. Kültürün sağladığı belli bir simge dağarcığı ile hangi anlamların, nasıl yaratıldığı, paylaşıldığı ya da müzakere edildiği de kültürlerarası iletişim çalışmaları kapsamında değerlendirilmelidir. Bu kapsamla kültürlerarası iletişimin araştırılması, verili sayılan kültürel farkların ve kimliklerin aslında nasıl, hangi süreçlerde ve hangi söylemsel ve iletişimsel pratiklerle inşa edildiğini ortaya koyabilecektir.

Yöntem ve Veri Alanı

Etnografik alan araştırmasının yapıldığı Mardin farklı birçok dine inanan insanların bir arada yaşadığı çok dinli ve çok etnili bir kenttir. Farklı mezhepleri ile Müslümanlar ve

Hıristiyanlar, Yahudiler, Melek Tavusa inanan Yezidiler, güneşe tapan Şemsiler. Müslüman Araplar, Kürtler ve Türkler; Ortodoks, Katolik ve Protestan Süryani, Ermeni ve Keldaniler; Yezidi Kürtler, Kafkas göçmeni Çeçenler. İnsanlık tarihinde tarımın ve yerleşik hayatın başladığı Mezopotamya'nın kuzeyinde, İranlı Pers ve Sasanilerin temsil ettiği Doğu uygarlığı ile Roma-Bizans'ın temsil ettiği Batı uygarlığının uzun yıllar temas ve mücadele ettiği bir sınır olmuştur. Tarihi ipek yolunun ve yolunun üzerinde, Osmanlı imparatorluğunun orta doğudaki önemli bir ticaret kenti, 19. Yüzyıldan itibaren Kürt siyasi hareketinin önemli bir bölgesi ve Doğu Hıristiyanlığının en önemli merkezlerinden biri olmuştur. Bugün Mardin'de, bütün bu tarihin izlerini, gerek arkeolojik kalıntılarda, gerek anıtsal yapılarda görmek mümkündür. Bugün bahsedilen kültürel çeşitlilik, Mardin'de olgusal olarak yoktur; ancak bu çeşitliliğin, kültür söyleminde dolaşımı, kültürlerarası etkileşimlerde, kültürel kimlik ve anlamlar üzerindeki mücadelelerde izdüşümleri görülebilmektedir.

Bu makalede, bugün Mardin'de yaşayan etnik topluluklar olarak Araplar, Kürtler ve Hıristiyanlar (Süryani, Keldani, Ermeni) arasındaki ilişkiler ve bu toplulukların kültür ve kimliklerinin gündelik yaşamdaki kültürlerarası iletişimde nasıl inşa edildiği incelenmektedir. Bu inceleme için gerekli veri etnografik tekniklerle toplanmıştır. Etnografik yöntemlerin seçilmesinin, çalışmanın yorumsamacı (hermeneutik) kuramsal yöneliminin yanı sıra bir başka nedeni, araştırma konusundaki bilgi birikimiyle ilgilidir. Martin Hammersley ve Paul Atkinson'un (1983: 28) da ifade ettiği gibi, bilgi miktarının az olduğu bir konuda, alan öncesi aşamada eksiksiz bir araştırma tasarımı yapmak güçtür. Bu nedenle etnografik araştırma, bu konularda bir gereklilik olarak kendini göstermektedir. Etnografi, önceden belirlenmiş (*predetermined*) bir inceleme olmadığı için, araştırma tasarımı projenin her aşamasında işleyen reflektif bir süreç olmalıdır. Glaser ve Strauss (1967) kuram ve kavram geliştirmek için etnografinin bir başlangıç noktası olması bakımından önemini vurgular. Benzer şekilde temellendirilmiş kuram (*grounded theory*) yaklaşımı da etnografik araştırmaların kuram ve kavram geliştirmek için ilk aşama olması gereğine dikkat çeker. Ayrıca kültürel bilginin sağlanması (Spradley, 1980), sosyal etkileşim örüntülerinin ayrıntılı incelenmesi (Gumperz, 1981) ve toplulukların bütüncül analizi (Lutz, 1981) için en uygun araştırma yöntemi etnografidir.

Araştırmada, farklı etnisiteler arası kültürlerarası iletişimin, etnografik yöntemler kullanılarak toplanan veriyle incelenmek istenmesi, iletişim etnografisini de gerekli kılmıştır. Topluluklarda iletişimsel davranış normlarını araştıran bir disiplin ve aynı zamanda iletişim

davranışlarını inceleme yöntemi olan iletişim etnografisi, kitle iletişimi alanında çalışan akademisyenlerden ziyade dilbilimciler tarafından geliştirilmiş ve zamanla simge, nesne, rituel ve gündelik hayat içinden farklı iletişim durumları gibi kültürün iletişimsel olan unsurlarının incelenmesini kapsamaya başlamıştır. Medya çalışmalarında ise izleyici etnografileri başlığı altında alımlama çalışmaları kapsamında kullanılan bir yöntemdir.⁵ Dell Hymes'in (1974) sosyo-linguistik çalışmalarından başlayarak, iletişim etnografisi sosyal etkileşim analizi ile ilgilenmiştir. Özgül bir kültürel bağlamda iletişim davranışını anlamaya ve betimlemeye çalışır (Saville-Troike, 1982). Ancak iletişim etnografisi, iletişim yeterliği için gerekli bilgiyi üretmekten fazlasını sağlayacak olanaklara sahiptir. Çünkü sosyal bilimler içinde "dile dönüş" ya da "kültüre dönüş" olarak anılan ve çözümleme birimi olarak geniş anlamda "metne" odaklanan paradigmanın egemen hale gelmesiyle, toplumsalın simgesel temeli, modernist işlevselci yaklaşımların ihmalinden kurtulmuştur⁶. İletişim etnografisi bu simgesel boyutun incelenmesi bakımından önemli bir potansiyele sahiptir. Çünkü Jan Assmann'ın (2001: 28) da vurguladığı gibi, cemaatin kurucu unsuru iletişimdir. Burada iletişim, kültürel topluluğa ayırt edici özelliğini veren anlamların dolaşımıdır. Bu çerçevede iletişim etnografisi, kültürel anlamların görünürlük kazandığı nesnelere, semboller ve söylemler üzerinden dolaşıma girdiği anları ve durumları betimleme ve analiz etmenin aracıdır.

Bu çalışmada, Mardin'de kültürlerarası ilişkilere ve etnik gruplar arasında kültürel sınırların nasıl oluşturulduğu ve korunduğuna, bu sınır ve/veya ayrımların kültürel kimlik inşasındaki rolüne odaklandığından, niteliksel veri, kültürel sınırların açığa çıktığı ve etnik topluluk ilişkilerinin incelenebileceği kategorilerde toplanmıştır. Bu kategorik başlıklar: Dil ve topluluk kimliğinin tanımlanma biçimleri; evlilik ve düğün; mahalleler, komşuluk ve arkadaşlık ilişkileri; meslek, çalışma ve iş ilişkileri; bayramlar, cenaze ve taziyeler; sivil toplum örgütlenmeleri; medya izleme tercihleri ve anadilde yayıncılık; politik örgütlenme ve tercihler. Bu kategorilerde niteliksel veri oluşturmak için Mardin'de yapılan alan araştırması 2005 ve 2006 yaz aylarında gerçekleştirilmiş ve araştırmada niteliksel veri oluşturmak için derinlemesine görüşme, katılımlı gözlem ve doküman inceleme teknikleri kullanılmıştır.⁷

Veri Alanı: Mardin'de Kültür, Tarih ve Demografi

Mardin'in bulunduğu coğrafya, sadece derin bir toplumsal ve siyasi tarihe değil, kültürel tarihe de sahiptir. Tarih boyunca birçok kavmin, etnik grubun ve dinsel cemaatin yurdu olmuştur⁸. Bunları saymak gerekirse, öncelikle Tur Abdin bölgesi, manastır hayatının gelişmesiyle Doğu Hıristiyanlığının önemli merkezlerinden biri haline gelmiştir. İkinci olarak

Mardin büyük dilsel/etnik grupların birbirine temas ettiği bir şehir olmuştur. Mardin’de Hint-Avrupa dilleri (Türkçe-Kürtçe) ile Semitik diller (Arapça-Süryanice) konuşulmaktadır ve bu diller birbiri içine geçmiş haldedir. Üçüncü olarak büyük Türkmen hanedanları Artuklu, Karakoyunlu ve Akkoyunlular, Mardin’i önemli bir kültürel ve siyasi merkez haline getirmiştir. Dördüncü olarak, bölgenin Kürt kültürü ve siyasi hareketleri için taşıdığı önemden bahsedilebilir. Kürt folklorunun en büyük eseri sayılan Ahmed-i Xani’nin *Mem u Zin* destanı Mardin Cizre kökenlidir. İlk büyük Kürt ayaklanması sayılan Bedirhan ayaklanması, bu bölgede olmuştur. Bedirhan hanedanlığı bu bölgedendir ve bu hanedanlık seçkin Kürt aydınları çıkartmıştır. Bunların yanı sıra, güneşe tapan Şemsiler, Melek Tavus’a inanan Yezidiler, Yahudiler ve çeşitli mezhepleriyle Hıristiyanlar ve Müslümanlar yüzyıllarca Mardin’de bir arada yaşamıştır (Aydın vd. 2000: 11).

Günümüzde, betimlenen bu dinsel ve etnik çeşitliliğin sürdüğünü söylemek güçtür. 19. Yüzyılda başlayıp günümüze kadar devam eden dışarıya göçlerden dolayı sayıları giderek azalmakla birlikte, Mardin’de gayrimüslim olarak Süryani, Ermeni ve Keldani cemaati kalmıştır. En büyük Hıristiyan grup Ortodoks Süryanilerdir, adilleri *Turoyo*’dur (Torani) ve merkezde yaklaşık 60 Süryani aile yaşamaktadır. 19. Yüzyıl misyonerlik faaliyetleri ile Süryaniler ve diğer Hıristiyan gruplar arasında Katolik ve Protestan mezhebi de yaygınlaşmıştır ancak bugün Mardin’de Protestan ve Katolik mezheplerine mensup birkaç aile vardır. Ermeni ve Keldani nüfus ise 5-6 aile kadardır ve bu aileler Katoliktir. Keldaniler, Süryaniler gibi Arami kökenli olup, 16. Yüzyılda Doğu Süryanilerinden (Nasturiler) koparak Katolik kilisesine bağlanan ve 19. Yüzyılda da Roma kilisesi ile birleşen bir etnik-dini topluluktur. Adilleri Aramca’nın doğu koluna ait *Surit*’dir. Mardin merkezdeki Hıristiyanların çoğu anadilini bilmemekte, günlük olarak Arapça ve Türkçe konuşmaktadır. Sayıları az olduğu için Süryani, Keldani ve Ermeni cemaati ibadetlerini, Mardin merkezdeki kiliselerde ve manastırlarda beraber yapmaktadırlar.⁹

Mardin’de iki büyük Müslüman grup vardır: Kürtler ve Araplar. Kürtlerin büyük kısmı köylerde yaşarken, 1960’lar ve özellikle 1980’lerin ortalarından itibaren il ve ilçe merkezlerine göçmüşler ve kentteki ağırlıklı nüfusu oluşturmaya başlamışlardır¹⁰. 1900’lerin ortalarında şehre göçen Kürtlerin bir bölümü Araplaşmıştır. 1980’lerden sonra kente göçenlerin büyük bölümü ise getto niteliğindeki kenar mahallelerde yaşamaktadır. Çoğunluğu Şafi mezhebine mensup olan ve Kırmancı lehçesini konuşan Kürtlerden, köylerde yaşayanlar ve köyle ilişkisi kopmayan şehirdekilerin¹¹ bir bölümü, aşiret yapısı içindedir ve bu bağlarını

korumaktadır. Aşiretlerin büyük kısmı, çevre ilçe ve köylerde yerleşik olmakla birlikte, merkezde de aşiretleri ile bağlantılarını sürdüren ya da kan davası ve toprak anlaşmazlıkları ile merkeze göçmüş büyük Kürt aileleri¹² vardır.

Mardin'deki diğer Müslüman grup Araplardır ve Türkiye'deki en büyük Sünni Arap topluluğunu oluştururlar. Ağırlıklı olarak Mardin merkez, Savur ve Midyat ilçe ve köylerinde yerleşik olan Araplar, Arapça'nın Kiltu lehçesini konuşurlar. Bununla birlikte Mardin merkez ve ilçelerinde de Arap köyleri vardır. Bazı köy ve bucaklarda Arap-Kürt karışıktır. Mardin'de, anadilinin Arapça ve Arap kökenli olduğunu belirtenlerden bir bölümü, kendilerini Türk ve Türk vatandaşı olarak da tanımlamaktadır. Genel olarak şehirde etnik anlamda Türk olarak görülenler, tayinle gelmiş asker ve memurlardır.

Mardin'deki kültürel çeşitliliği betimlerken belirtilmesi gereken diğer unsurlar Yezidiler ve Çeçenlerdir. Yezidiler, şehir merkezlerinden çok köylerde yaşamaktadır¹³. Ancak özellikle 1980'lerin ortalarından itibaren artan güvenlik sorunları ve çatışma ortamı nedeniyle Avrupa'ya göçmüşlerdir. Günümüzde Mardin il sınırları içinde birkaç Yezidi köyü kalmıştır. Şehir merkezlerinde ise birkaç ailenin yaşadığı söylenmektedir. Çeçenler ise 1877-78 Osmanlı-Rus savaşından sonra Mardin Kızıltepe'ye yerleştirilmiştir. Kafkas kökenli Çeçen grubu Türkçe konuşmaktadır.

Mardin bölgesinde şehir merkezlerinde yerleşik olmaktan çok, çevre ilçelerde yaşayan bir başka etnik grup Çingenelerdir.¹⁴ Mardin bölgesinin kültürel çeşitliliği içinde Çingeneler, diğer kültürel topluluklara göre çok az bilinir ve bölgede Mıtrap ya da Qereçi olarak anılırlar. Bölgedeki Çingeneler 1990'lara kadar göçebe bir yaşam tarzı sürmüşler, çatışmalar yoğunlaşması nedeniyle şehir merkezlerine ve özellikle kenar mahallelere yerleşmeye başlamışlardır. Mardin'in Nusaybin, Midyat, Dargeçit ve Şırnak'ın İdil ilçelerinde yaşadıkları, müzisyenlik ve at arabacılığı, inşaat işçiliği yaptıkları belirtilmektedir¹⁵ (Özmen, 2006: 101).

Araştırmada cevabı aranan soru, genel olarak, kültürün nasıl kavrandığı, kültürlerarası ilişkilerin karakterinin ne olduğu, kültürel sınırların nasıl çizildiği, kültürel ayrımların nasıl yapıldığı, kültürel kimliğin gündelik söylemde nasıl kurgulandığı ve inşa edildiği olmuştur. Bütün bu teorik ve kavramsal sorulara, kültürel topluluğun özelliklerinin ve sahip olduğu değerlerin etnografik bir listesini çıkarmak yoluyla değil, kültürlerarası ilişkiler hakkındaki

söylem üzerinden cevap aranmaya çalışılmıştır. Daha önce vurgulandığı gibi kültür ve kimlik, verili ve durağan bir özellikler ve değerler deposu ve bunların davranışsal karşılıkları olmaktan çok, toplumsal etkileşimin gerekliliklerinden doğduğuna göre, onlar hakkındaki bir araştırma, bu etkileşimin bilgisi ve yorumları üzerinde odaklanmalıdır. Bu nedenle kültür ve kimlik, bir topluluğun “morfolojisinde”, yani nesnel açıdan tanımlanabilir ve betimlenebilir özelliklerinin etnografisinde değil, kültürlerarası sınırlarda ve ilişkilerde aranmıştır. Özetle kültür, kaçınılmaz bir kültürlerarasılık nedeniyle, bir başka deyişle kültürler başka kültürlerle karşılaştığı için bir kimlik geliştirdiği önermesinden hareket edilmiştir. Assman’ın belirttiği gibi, “kültürel anlamların kendiliğinden dolaşımı ve yeniden üretimi mümkün değildir, onun dolaştırılması ve sahnelenmesi gerekir ” (2005: 142). Bu kültürel anlamların, kültürlerarası ilişkilerin söz konusu olduğu durumlarda izi sürülmeye çalışılarak, alan araştırmasında görüşme soruları, kimliğin kişisel olarak nasıl tanımlandığı, evlilik, düğün, bayramlar, taziyeler, komşuluk ve arkadaşlık, iş ve çalışma ilişkileri, dolayimli kültürlerarası iletişim olarak medya ve politik tercihler ve örgütlenmeler gibi başlıklar etrafında toplanmıştır. Burada derinlemesine görüşmeler ve gözlemlerle oluşturulan niteliksel veriler aracılığıyla kültürel farkın söylemde ne tür ayrımlarla kurulduğu incelenmekte ve yorumlanmaktadır. Daha sonra ise ayrımları ifade eden sözcük ve simgeler, içerdikleri normatiflik ve değerler ile kimliğin kültürel içeriğini kurduğundan, etnik kimliğin kültürel unsurlar betimlenmekte ve analiz edilmektedir.

Mardin’de Topluluklar ve Kimlikler Arasında Kültürel Farkı Kuran Ayrımlar

Zygmunt Bauman, “biz-onlar”, “burası-orası”, “içerisi-dışarı”, “yerli-yabancı” gibi ayrımların kültürlerin kurduğu ve sürdürdüğü en önemli farklılıklar olduğunu öne sürer:

“Yapılan bu ayrımlarla, kültürler kendi bölünmez düzenleri için hak talep ettikleri ve her tür rekabetten korunmak istedikleri alanın sınırlarını çizer. Öteki kültürlere ancak uzakta kaldıkları müddetçe, yani bütün alışverişin engellenmesi ya da bunun sıkı bir biçimde kontrol edilen bir alanla ve ritüelleşmiş bir biçimde sınırlandırılması koşulunda, hoşgörü gösterebilir.(...) Kültürel etkinliğin bu eğilimini betimlemenin başka bir yolu, kültürün kural olarak hegemonya –üzerinde kendine özgü düzenlerin dikildiği normların ve değerlerin tekeli- amaçladığını söylemektir. Kültürler hegemonyalarını kurdukları alanda tektipliliği hedefler ama aynı zamanda bu alanla insan dünyasının geri kalanını kesin çizgilerle ayırır. Bundan dolayı, kültürler, yapıları gereği hep yaptıkları gibi, bir seçimi tüm diğerlerinin üzerine çıkararak hayat biçimlerinin eşitliğine karşı çıkar. Kültür genellikle ötekileri kendi dinine çevirme amaçlı (misyonerce) bir etkinliktir. Onun amacı döndürmek, nesnesini eski adetlerini ve inançlarını terk etmeye ve yerine başkalarını benimsemeye ikna etmektir” (Bauman, 1999: 173-174).

Schlesinger (1994) de, kültürün toplulukları birbirinden ayıran öğelerin bileşimi olarak görülmesi gerektiğini belirtir. Benzer şekilde Boon (1982: ix) da bir kültürün sadece, bir başka kültüre karşı ayrımlarda (*counterdistinction*) somutluk kazanabildiğini belirtir.

Yapısalcılık sonrası kültür çözümlmelerini takip eden bu yaklaşım çerçevesinde Halil Nalçaoğlu da (Nalçaoğlu, 2004: 8) kültürü, kültür yapanın ayrımlar olduğunu öne sürer. Kültürel ayrımlar aracılığı ile görünürlük kazanan simgesel sınırlar, çok etnili bir şehir olarak Mardin’de, kültür söyleminde nasıl çizilmektedir?

Dinsel Ayrımlar ve Kültürel Hegemonya

Öncelikle Mardin’deki temel kültürel ayrımlardan birinin dinsel aidiyet olduğu söylenebilir. Dinsel çeşitliliğin barışçıl bir aradılığı, Mardin şehrinin tarihi kültürel kimliği olarak kabul edilmektedir. İlk olarak dinsel anlamda, ayrımı kuran terimler Müslüman-gayrimüslimdir. Bu ayrımın, basitçe Müslüman olmayanların etnik ve dinsel çeşitliğini kapsayan bir sözcük ekonomisi olduğu kabulü, dili (simgelerin), gerçekliğin nesnel bir yansıtıcısı saymak olurdu. Oysa bu söylemsel tercih kültürel farklılığın tespit edildiği kaynağın (referans) Müslümanlık olduğunu göstermektedir yani aslında kültürel “olağan” ya da norm, Müslümanlıktır. Bugün, gayrimüslim kategorisi altında neredeyse mevcut tek bir dinsel kimlik kalmıştır: Hıristiyanlık. Bununla birlikte “gayrimüslim” ifadesinin halen kullanıldığına tanık olunabilmektedir. Bu kültürel ayrımında iki hegemonik işlem vardır. Birincisi kültürel çeşitlilik, dine indirgenmekte, ikinci olarak da dinsel çeşitlilik İslam’a indirgenmektedir. Kültürel sınırı, Müslümanlığın içinden tespit eden ‘Müslüman–gayrimüslim’ ayrımının yanı sıra, yine din ekseninde ancak daha az indirgeyici bir kültür söylemi de vardır. Kültürel aidiyete dair ayrımların, Hıristiyan-Müslüman olarak yapılmasından da söz edilmelidir. Kültürel farkın bu ayrımın kurulmasının, kültürel alanda etnik kimlikler arası bir güç ve hegemonya mücadelesine karşılık tercih edildiği söylenebilir. Örneğin bir görüşme sırasında, soruda “Süryaniler” geçince, görüşmeci “biz ‘Süryani’ demeyiz, ‘Hıristiyan’ deriz. Çünkü Mardin’de sadece Süryani yok, Ermeni ve Keldani de vardır”¹⁶ demiştir. Oysa Mardin’de Ermeni ve Keldani olması, Süryaniler hakkında bir soru formüle etmeye engel değildir. Bu hassasiyetin nedeninin, kültürel hegemonya mücadelesi olduğunu öne sürmek yanlış olmaz. Bu kültürel mücadeleyi biraz daha açmak gerekir.

Yukarıdaki alıntıda Bauman’ın, kültürlerin hegemonya kurmak ve bazı seçenekleri ayrıcalıklandırmak gibi bir yöneliminin olduğu vurgusu kültürlerin karşılıklıyla yüklü etkileşimsel niteliğini göstermek açısından önemlidir.¹⁷ Jorge Larrain’in (1995: 197) kültürlerarasındaki karşılaşmalarda araya gücün/iktidarın girdiği iddiası da, benzer bir düşünceye dikkat çeker. Kültürün hegemonya kurma yönelimi bağlamında konumuz için

kültürel mücadeleyi açığa çıkaracak olan soru şudur: Mardin hangi kültürün şehri, hangi kimliğin kültürel göndergesidir? Bazıları Mardin'in Arap, bazıları Arap-İslam, kimileri Türk, kimileri Türk-İslam şehri olduğunu *iddia*, kimileri de Süryani şehri olduğunu *ima* etmektedir¹⁸. Kültürel farkın Hıristiyan-Müslüman ayrımı ile kurulmasının, kültür alanındaki hegemonya mücadelesinde bir izdüşümü vardır. Kültürel alandaki bu mücadeleyi etnik değil, dinsel temelde görenler, İslam lehinde bir tutumla, kültürü Müslüman-Hıristiyan ayrımı ile söylemselleştirmektedir. Bu ayrım, kültürel farkı ve aidiyeti etnik değil, dinsel temelde kurmaktadır. Bu, politik meşruiyetin kaynakları bakımından din ve etnisite arasında bir rekabet olduğunun göstergesi olarak yorumlanabilir.

Kültürel ayrımın Süryani-Müslüman olarak kurulmasından da söz edilmelidir. Bu ayrım bir yandan ikiliğin tarafları arasında kültürel eşdeğerlilik kurar, bir yandan da Müslümanlar açısından etnik farklılıkları siler. Kültürel ayrımın Süryani-Müslüman olarak kurulmasında, nüfusu en fazla olan gayrimüslim grup olmaları gibi olgusal bir etken dile getirilebilir ancak bu kültürel ayrımın anlamı bundan daha fazlasını içermektedir. Kültürel farkın bu ayrımla kurulmasında, Hıristiyanlığın temsilciliğini Süryanilerin yaptığı düşüncesinin yattığı da söylenebilir. Süryaniliğin içerdiği kültürel değer ve unsurlar bir sonraki bölümde incelenmektedir ancak burada yeri gelmişken belirtilmelidir. Süryaniler kendilerini Hıristiyanlık açısından önemli bir “kavim” kabul etmektedir. Çünkü özellikle Süryani kayıtlarına göre (Akyüz, 2005) Süryaniler (Aramiler) Hıristiyanlığa toplu bir şekilde geçen ilk kavimdir ve Aramca'nın, İsa peygamberin konuştuğu dil olduğuna inanılmaktadır. Çoketnili bir toplumda temel kültürel sınırı çizen farkın “Süryanilik” olmasının bir başka unsuru etnisitenin teritoryal içeriğidir. Mardin'in de içinde bulunduğu Tur Abdin bölgesi Süryaniler için “anavatan” niteliğindedir¹⁹ ve Anthony Smith'in (2002) etnik kimliğin unsurları arasında saydığı “teritorya” gerekliliğini karşılar.

Söylemde temel kültürel ayrımın terimlerinin “Müslüman-Süryani” olması, Müslümanlar arasındaki etnik çeşitliliği silen indirgemeci bir tavrı içerdiği belirtilebilir. Bu indirgemeci kültür söyleminin, bölgedeki etnik çatışmaya bir yanıt olduğu düşünülebilir. Çünkü kültürel konular ‘etnik’leştikçe, politika ve kentsel yaşam tarzı gibi ayrımların net olduğu alanlarda, kültürel sınırları belirginleştirmek ve etnik olanı sınırın dışına atma eğilimi yoğunlaşmaktadır. Türk, Kürt ve Arap etnisitelerini “Müslümanlar” terimi altında toplamanın Kürt siyasi hareketine tepkiselliği içermekle birlikte politik bir başka boyutu daha vardır. O da devletin bölgede Türk milliyetçiliğine dayanan politikalarıdır. Bu otoriter politikalar

nedeniyle devlete yönelik eleştirelilik, İslami bir ton ya da biçim taşıyabilmektedir. Süryaniler karşısında, kültürel farklılıkların Müslümanlık sınırlarının içine alınması, etnik temeldeki ayrımların yarattığı çatışmayı, İslam'ın birleştiriciliğinde aşmayı öneren bir söylemin, totalleştirici harekâtıdır.

Kültürel Fark Olarak Etnisite ve Etnikliğin Simgesel Sınırları

Bununla birlikte kültürel hegemonya mücadelesine etnisite bağlamında katılan, yani Mardin'de 'kültür kalesinin zaptına' yönelen mücadeleye etnik kimlik ile dahil olan Araplar da vardır. Onların söyleminde, Mardin'e sonradan gelen Kürtler, şehrin kültürünün dışında bırakıldığında (ki genellikle de böyle olmaktadır) kültürel ayırım Arap-Süryani olarak yapılmaktadır. Kültürel farkı kuran ayrımların, kimliğe yönelik sınır hareketlerinin temel bir karakteristiği olması gibi, bu ayırmada da hegemonik bir işlemin devrede olduğu söylenebilir. Süryanilerin Mardin'i Süryani şehri gibi göstermek istemesine karşılık olarak, Mardin'de Arap kültürünün hakimiyetine ve genel olarak Türkiye'de Arap kimliğinin tanınmasına ilişkin bir mücadelenin örneklerinden bahsedilebilir. Bu mücadelenin Arap kültürünün hegemonikliğini göstermeyi amaçladığı öne sürülebilir. Ancak bu söylemin de karşıtlıkla, mücadelecî bir ilişkinin etrafında kurulduğunu belirtmek gerekir. Mardin'de yükselen turizmin vitrinine Süryaniler çıkarılmaktadır ve bu süreçte kiliseleri, manastırları ve evleri ile birlikte Süryani kültürü "restore" edilmektedir. Süryani ve Hıristiyan kültürüne yönelik bu jest, kentin bazı Müslüman ve Arap kesimlerinde rahatsızlık verici bulunmaktadır. Bu anlamda kültürün restorasyonu, kültürel sınırların da restorasyonuna dönüşmektedir. Kültürel düzlemdeki, turizm kaynaklı bu rekabetin, özellikle kentin seçkinleri düzeyinde Mardin şehir kültürünün sahipliği üzerinde bir mücadeleye dönüştüğü görülebilmektedir. Bu mücadeleyi en iyi ifade eden, bir görüşmecinin eğretilmesidir: "Herkes yorganı kendine çeker"²⁰. Mardin'de "kültür yorganı"nın altındakileri sınıflayan ve onların yerlerini belirleyen diğer ayrımlar nelerdir? Kültürel sınırı Süryani ve Müslümanlar arasında çizen bazı Süryaniler, Arap ve Kürt etnisitesi arasında bir birliktelik kurmuştur. Ancak Müslümanlar arasında etnik farka dayalı güçlü bir ayırımın yapıldığı da belirtilmelidir. Kültürel ayırımı Araplar ve Kürtler olarak kuranların sınırları daha katıdır. Ayrıca bu sınırı destekleyen bir başka unsur da mezheptir. Her iki etnik kimlik de Müslümanlığı vurgulamakla birlikte, genel olarak Araplar Hanefî, Kürtler Şafî mezhebine mensuptur. Yalnız bu ayırımın kültürel sonuçlarından, dinsel pratikler bakımından içerdiği farkları²¹ kültürel sınırlara dönüştüren bir anlamlandırmadan söz etmek güçtür. Bununla birlikte, bu zayıf kültürel fark, ayrımların ve onlara dayanan kültürel sınırların gücünü değerlendirmek açısından yararlı olabilir. Çünkü anlamlar ağı olarak

kültürün zayıf hatları, güçlü hatlara dair farkındalığı artırabilir. Dolayısıyla Müslümanlar arasındaki etnik farklılaşmayı kuran ayrımlar daha açık hale gelebilecektir.

Önce kültürel sınırın “Araplık” lehinde nasıl kurulduğuna değinilirse, Kürt nüfusun çoğalması, kültürel sınırların yükseltilmesine neden olmuştur. Araplar ve Kürtler arasındaki zorunlu mekansal yakınlık, kültürdeki “simgesel mesafelenme” ile dengelenmek istenmektedir. Kürtlerin şehir kültüründe söz sahibi olarak Mardin’i bir Kürt şehri göstermek istedikleri inancına karşı, Mardin’in Araplığını ve Arap-İslamlığını ispata çalışan bir söylemden bahsetmek mümkündür. Ayrımları Araplık lehinde kuranların bir kısmı, Kürtleri kültürel alandan, “köylü” ve/veya “taşralı” bazen de “devlet karşıtı”, “terörist” olarak dışlamaktadır. Bu söylem içinde Süryaniler ise, yine “köylü toplumu” niteliği ile dışarıda bırakılmaktadır ve şehirli Süryanilerin de Ermenilerin boşalttığı yerlere gelip bu alanları sahiplendikleri düşünülmektedir. Elbette Arap kimliğine Müslümanlığa dayanmayan bir sınır çizilmesi, Araplık ile İslam’ın örtüşen kültürel sınırlar olarak görülmesi kadar yaygın değildir. Tıpkı Süryaniliğin Hıristiyanlık için taşıdığı anlamlar gibi, Araplığın da İslam içindeki önemini vurgulayanlar vardır. Bu konudaki “kültürel simetri”, kültür sınırlarının aslında her iki kültüre ait olduğu fakat kodlama ve “tonlama”ların farklı olduğunu kanıtlar niteliktedir.

Bununla birlikte, kültür üzerindeki hegemonya mücadelesinin bir de resmi ya da devlet yanlısı söylem kanadı vardır ve bu da Süryanileri ‘köylü toplumu’, Arap kültürünü ise bir ‘öz’ değil, bir ‘görünüş’ olarak kodlamaktadır²². Buna göre hakim dilin Arapça olması, ticaretin sonucudur, Mardin’de aslında Türk kültürü vardır. Hatta Mardin’i görkemli bir şehir haline getiren de bir Türkmen hanedanlığı olarak Artuklulardır. Bununla birlikte Artuklular üzerinden yapılan kültürel kimlik vurgusu da, etnik bir Türklüğü değil, Türk-İslamlığı içerir. Çünkü kültürel hegemonya mücadelesinin önemli bir boyutu dinsel aidiyettir. Türklük vurgusunun hakim milliyetçiliğin belirlediği anlamda Türk kültürünü içermemesinin bir başka göstergesi daha vardır. Bu fark söylemde karşılığını ‘Osmanlı-Türk’ ya da ‘Osmanlı torunları’ olarak bulmaktadır.²³ Bugünkü etnik ve kültürel sorunlara karşı, Osmanlı millet sistemini nostaljik bir jestle ananların, mevcut çoketnililiğin toplumsal ve siyasal bir aradılığı için önerdiği söylem “Mardinlilik”tir. Ancak Mardinliliğin de bir kapsamı vardır ve çoğunlukla kültürel farkı kuran bir ayrım, dolayısıyla simgesel bir sınır haline gelmektedir. Ve bu sınırın içinde şehirli Müslüman ve Hıristiyanlar varken, öte yakasında (dışında) göçle gelmiş Kürtler vardır.

Kültür söyleminde bir tarafta Mardinliler ya da Mardin yerlisi, diğer tarafta Kürtler; yani bir tarafta yerliler, diğer yakada yabancılar vardır. Kültürel ayrımı Araplar-Kürtler, Mardinliler-Mardinli olmayanlar, şehirliler-köylüler olarak kurulması aslında aynı kültürel sınıra işaret etmektedir bu yüzden de, ayrımın alternatif terimlerine geçiş yapılabilmektedir. Söz konusu olan kültürün haritasında terminolojik bir kaymadır sadece. Kimlik terimlerindeki bu değişiklikler hatta “sapmalar”, sınırları açığa çıkarmak açısından önemlidir. Çünkü kurulan ayrımlarda eğer bir asimetri var ise, yani sınırın kendi tarafını Mardinli, öte yanını Kürtler olarak tanımlıyorsa, aslında bir bağdaşmazlık algılanmaktadır. İşte bu bağdaşmazlık, kültürel sınırın katılığını ve geçişsizliğini göstermektedir. Bununla birlikte, yapılan kültürel ayrımların içerdiği hiyerarşi açıksa, yani dışlama ve dahil etme söylemi belirginse, bunun ortaya çıkarabileceği çatışma olasılığı da sezilebilmektedir çünkü bölgenin kültürlerin çatışması konusunda da tarihsel deneyimi vardır. Bu durumda, dışlayıcı ayrımların vurgulanmasını bir içerme jesti izlemektedir. Örneğin Kürt siyaseti için “ırkçı”, “kafatasçı”, “kör inat”, “bölücü”, “kan siyaseti”, “Kürtçü” vb. kavramlar ile politikada kurulan dışlayıcı ayrımları, dostluk arkadaşlık ya da akrabalık ile kültüre dahil etme işlemi takip etmektedir. Göçle gelenler “yabancı”, “köylü”, “feodal”, “uyumsuz” ve “estetik ve ahlak yoksunu” olarak Mardinli ve/veya Arap kimliğinin yani “medeni” olanın dışındadır ama akabinde “hemşerilerimiz”, “vatandaşlarımız” hatta “kardeşlerimiz” olarak içerdedir.

Kültürel ayrımın Mardinlilik (kentlilik) ve köylülük gibi coğrafi terimlerle yapılması, kültürel çatışmadan kaçınmayı, Mardinlilik gibi bir kimlik kategorisine gerek duyulmazdan önceki kültürel egemenlik ilişkilerinin korunmasını içermektedir. Çünkü coğrafi ayrımın, kültürel olmayan, “doğal” bir tarafı vardır. Bir coğrafyaya ait olmak, kentli ya da köylü olmak, seçim değildir, doğanın bir seçimidir. Meşruiyeti sorgulanabilir değildir. Ama etnik kimlik, yani Araplık ve Kürtlük seçime bağlıdır. Kültürel ayrımın kurulması ve kimliğin sınırlarının inşası açısından bu nokta önemlidir. Bu kültürel ayrımın -Araplık ve Kürtlük-, bu kültürel kimlik sınırlarının hangi yakasında olunacağı seçime bağlıdır. Seçime tabi olmasından dolayı da politikleşmektedir. Bu kültürel tercihler kimliği politikleştiren önemli bir manevra alanıdır. Sözelimi “anadil Arapça”, “köken ve/veya soy Arap”tır, “ama Türk” olunmaktadır. Buna karşılık anadili Kürtçe olanlar ve Kürt kökenli olanlar neden Türk olmamaktadır, belki Türk vatandaşı ya da “Türkiyeli” olmakla “yetinmektedir”? Bununla birlikte kendilerini Araplar gibi şehirlili gören, ve kırsaldan gelen Kürtlere ve Kürt siyasi hareketine Araplar kadar mesafeli olan Süryaniler neden birçok Arap gibi “ama Türk’üz” dememekte, yalnızca “Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı” ya da “Türkiyeli” olmaktadır. Etnik,

ırksal, dinsel, ulusal olanın sınırları nasıl tayin edilmektedir? Ya da bahsedilen ayrımlar ve sınırlar nerede açığa çıkmaktadır? En açık haliyle politik eğilimlere ve tercihlere dair söylemde. Siyasal partiler, seçimler, seçim kampanyaları ve oy tercihleri gibi dar anlamda politikadaki sınıflamalar göstermektedir ki, kültürel sınırların en koyu tonu politikadır.

Kültürel farkı ve kimliği kuran önemli bir başka ayırım anadildir. Anadilin sorulduğu 1965 genel nüfus sayımının, etnik grupların nüfusları olarak kabul edilmesi böyle bir düşünceye dayanır.²⁴ Ancak bu kabulün, etnik grubun niteliği doğrultusunda bir kısmilik taşıdığını belirtmek gerekir. Örneğin Mardin’de Arapça konuşmak ya da anadilin Arapça olması, nesnel bir Arap kimliğine işaret etmemektedir. Arapça konuşan insanlar öznel olarak kendilerini, “Arap kökenli ama Türk” olarak tanımlayabilmektedir. Süryaniler ise güç dengesini gözetken tercihleri öne çıkarmaktadır. Onlar için kimlik, “hassas bir terazi”dir, hangi kefeye neyin konacağını ‘doğru’ hesaplamak yaşamsaldır. Çokkültürlülüğü ve kültürel kimlikleri politik içerimlerinden sıyrabilmek için, etnik kimliklerden değil, dil gruplarından bahsedilmesi de söz konusudur. Bu yaklaşım şu anlamı taşır aslında: Kürtçe konuşmak doğal ama Kürtlük bir seçimdir. Kürt bir anneden doğulmuş ve anadil Kürtçe olmuştur. Bu durumda Kürtçe konuşmak, tartışmasız bir şekilde Kürt kimliğinin taşıdığını göstermez. Bu da ayrımların politik olarak kurulduğunu ispatlar tarzda şu iddiayı geliştirmemize izin verir: Etnik kimliğin seçimi politiktir. Kimliğin olumsuzluğunun burada da hatırdan tutulmasında fayda vardır. Kategoriler, birbirini dışlayan ve mutlak seçenekler gibi düşünülmemelidir. Sosyal gerçekliği içine yerleştirdiğimiz kategorileri bir süreğen (*continuum*), örneğin bir renk tayfı, gibi düşünmek gerekir. Bu nedenle “Etnik kimliğin seçimi politiktir” önermesinde, politikliğin derecesi de önemlidir. Kültürle ilgili tercihler, kimi zaman tercihsizliğe atıfta bulunur. Seçim değil, içine doğulmuşluk vurgulanır. Kültürün ve kimliğin seçme konusu olmadığı, içine doğulduğu, bu anlamda olumsal olduğu iddiasının da kültürün ve kimliğin toplumsal ve kamusal olarak tanınmasına yönelik politik bir talebi içerdiği öne sürülebilir.

Kültür ve etnik kimlikle ilgili tercihlerin politik hale gelmesinin, kültürlerarası ilişkilere tabi olduğu söylenmelidir. Kültürel farkı kuran ayrımların yapılması politik hale geliyorsa, bu kültürel alanda hegemonya mücadelesinin söz konusu olmasındandır. Kültür, politik iktidarın/gücün kaynağı ve meşrulaştırıcısı olarak öne sürülürse, politik muhalefetin de biçimi haline gelir. Kültürü, kültür yapan onu diğerinden ayıran sınırdır (Nalçaoğlu, 2004: 8). Bir kültür, kültürel fark ile ayrımı kuruyor, yani bir sınırı vurguluyorsa, bu sınır aynı zamanda karşıdaki kültüre de ait olduğu için, sınırın öte yakasındaki kültür tarafından da, fakat bu sefer

başka bir yoğunluk ile yeniden vurgulanmaktadır. Bu karşılıklı vurgulama kültürel sınırı katılaştırmaktadır. Bir görüşmeci bunu şu şekilde dile getirmiştir: “Bana kendi kültürünün milliyetçiliği ile gelene, ben de milliyetçilik ile cevap veriyorum (E, 50, Üni.)”. Kültürel farkı kuran ayrımlara dair değerlendirme ve analizi bitirirken vurgulanması gereken bir noktaya dikkat çekilmelidir. Bu da, kimliği inşa eden bu kültürel ayrımların mutlak olmayıp olumsal ve bağıntısal olduğudur. Simgelerin sabit anlamlar oluşturmadığı daha çok anlam yaratma kapasiteleri kazandırdığı vurgulanmıştır. Böylece simgeler ne kadar aynı ve güçlü olursa olsun, onlara iliştilen anlamlar da hep “gezici” yani kültürlerarası iletişim pratiğine tabi olacaktır ve politik dinamiğin izini taşıyacaktır.

Etnik Kimliğin Unsurları ve Kültürlerarası İnşası

Bir kültürel topluluğun kendi kimliğini, hangi ayrımlara ve farklara dayanarak kurduğu kadar, hangi kültürel özelliklerle donattığı da önemlidir. Kültürel farkı kuran ayrımlar gibi, kimliğin kültürel unsurları da, kimlik inşası hakkında açıklayıcıdır. Terry Eagleton’ın (2007) da belirttiği gibi, herhangi bir kültürel kimliğin, belli değerler üzerinde tekeli yoktur. Ancak bazı kimlikler, bazı değerleri diğerlerinden daha fazla önemser ve bunu kimliğinin kültürel içeriği olarak görür. Bu durumda bu kültürel özelliklerin ve bunlara iliştilen anlamların sahiplenilmesi, korunması ve sürekliliğinin sağlanması kültürel kimlik açısından varoluşsal bir önem taşır. Benzer şekilde Castells de, kimliğin seçilmiş kültürel özelliklerle inşa edildiğini söyler. Burada gözden kaçırılmaması gereken önemli bir nokta, bu özelliklerin, bir kimliğin “öz”ü olmadığıdır. Çünkü kimlik, bağlantısız bir özellikler dizisi değil, başka anlam kaynaklarına yani başka kültür ve kimliklere göre öncelik verilen kültürel özellikler temelinde inşa edilir (Castells, 2005). Fredrik Barth da (2001) etnisite kuramında, etnik topluluğun sınırlarını işaretleyen simgelerin yanı sıra, kabul edilen ve savunulan temel değerler ve ahlaki standartların da etnik kimliği tanımlayan unsurlar olduğunu savunur. Etnik kimliğin oluşumunda etkili olan bu değer yargılarının da toplumsal şartlara ve etkileşime tabi olduğunun altını çizer.

Mardin’de etnik kimliğe yönelik kültürel atıfların, kültürlerarası bir mücadeleye ve etkileşime tabi olduğu, öteki kültürel topluluğa/kimliğe ait özelliklerin ve değerlerin, etnik topluluğun öz-kimliği açısından kurucu bir işleve sahip olduğu söylenebilir. Etnik kimliğin kültürel unsurlarını, emik boyutlarıyla, yani aidiyet hissedilen etnik kimliğe içerden atfedilen özellikler çerçevesinde söylemek gerekirse Mardin’de Araplar, öncelikle şehirli olduklarını vurgulamaktadırlar. O yüzden Mardinlilik, doğma büyüme Mardinli olmak önemli bir kültürel

unsurdur. Şehirli olmak, bir dizi özelliği beraberinde getirir. Bu anlamda Mardinlilik, modernliği, kültürel çeşitliliğe saygıyı, zengin bir tarihe sahip olmayı içerir. Modernliğin en önemli göstergelerinden biri, modanın yakından takip edilmesi, görünümü özen gösterilmesi ve kadının toplumsal konumudur. Şehirli olmanın mesleki açıdan ve çalışma yaşamı bakımından da anlamı vardır. Araplar ticaret ile uğraşır, işçilik yapmaz, şehirli Süryaniler, Ermeniler ve Keldaniler zanaat erbabıdır. Ticareti bilmek Araplığın önemli bir özelliği olarak sık dile getirilen bir unsurdur. Çünkü ticareti bilmek, insanlar ve kültürlerarası ilişkileri yönetebilmek gibi bir beceriye de sahip olmak anlamına gelmektedir. Buna göre, Mardin “farklılıkların barış içinde bir arada olduğu hoşgörülü şehri” olma özelliğini biraz da buna borçludur.

Bazıları, Mardinli Arapların “yumuşak başlı”lığını, “yardımsever”liğini ve “misafirperver”liğini özellikle vurgulamıştır.²⁵ Bu özellikler Mardin’i turizm markası haline getirmeye çalışan halkla ilişkilerin de bir parçası haline getirilmiştir.²⁶ Bunlarla ilgili olarak hoşgörülülük, dinlerin, dillerin kardeşçe birlikteliği Mardinliliğin önemli bir parçasıdır.²⁷ Mardin’in hoşgörülülüğü ve barışçılığının vurgulanma biçimlerinden bir diğeri ise, Mardin merkezde hiçbir şekilde “terör olaylarının” olmamışlığının belirtilmesidir. Özellikle Araplar, bu konuyu sık sık vurgulamışlardır. Bu vurgu, kültürel kimliğe iki değer katmaktadır: Birincisi farklılıkların çatışmaksızın bir arada yaşayabilmesini sağlayan hoşgörülülük, ikincisi ise devlete yakın olmak anlamında politik olarak güvenilir olmak.²⁸ Mardin’de Arap kimliği için önemli olan bir başka unsur, İslam dini ve kültüründe Arapların yeridir. Her şeyden önce İslam’ın Peygamberi Arap’tır ve Mardin’de birçok aile peygamber soyundan geldiğine, yani seyit olduğuna inanmaktadır. Bu Mardinli Arap kimliği için önemli bir başka unsuru da gündeme getirir. O da Araplar için aile ve soyu bilmenin önemidir. Bir soyağacının parçası olmak, kimliğin kurucu bir unsurudur. Soyağaçlarını binlerce yıl geriye götürebilen, köklü aileleri ile övünen Mardinli Arapların sayısı az değildir.

Arap kimliğinin kültürel bir unsuru olarak dili de saymak gereklidir. Arapça’nın Kıltu lehçesini konuşan Mardinliler, bunu hem Arap kültürüne yakınlığın bir göstergesi olarak hem de çokkültürlülüğün de yansımaları olarak görebilmektedir. Çünkü Kıltu, dilbilgisi olarak Arapça olmakla birlikte Kürtçe ve Türkçe sözcükler katıştırılarak konuşulmaktadır. Ayrıca sadece Araplar değil, Hıristiyanlar ve son dönemde değil ama kente daha önce göçmüş olan Kürtler de Kıltu konuşmaktadır. Bir anlamda Kıltu, Mardinli olmanın göstergesi olan bir “Mardince”dir.

olarak anılmaktadır. Kürtler, “mücadeleciliği”, “aza kanaat getirmeyi”, “kan bağı”, “cesareti” yüceltmektedir. Yine bir görüşmeci, kültürel bir karşılaştırma ile, Kürtlerin zayıfın yanında olduğunu, zayıfı ezmenin onursuzluk anlamına geldiğini vurgulamıştır.³² Şehirli Araplar ise, Kürt kimliğine şu tür kültürel değerler atfederler: Öncelikle köylüdürler ve şehirli olamamışlardır. Bazı Mardinliler ve Araplar, göçle gelen ve kenar mahallelerde yaşayan Kürtleri şehir kültürüne uyumsuz görmektedir. “Temizlik anlayışından, estetik değerlerden”, çevre duyarlılığından ve toplumsal yarar anlayışından yoksundurlar³³.

Kültürel İçerme ve Dışlama ya da “Temizlik” ve “Kir”

Burada “temizlik anlayışından yoksun”luk, üzerinde durulması gereken önemli bir kültürel isnattır. Göçle gelenler hakkındaki fikirlerini kire dair eğretilmeler ile dile getiren başka görüşmeciler de olmuştur.³⁴ Mardin’e köylerden göç edenleri “temizlik anlayışından yoksun” ve “lekeli” olarak gören yaklaşımı, Mary Douglas’ın (2005) kirlilik çözümlemesi ışığında değerlendirmek ilginçtir. Douglas’a göre kirlilik bir düzen meselesidir ve kirlenme düzensizlikle eşdeğerdir, mutlak kirlenme diye bir şey yoktur. Kirlilik kişinin bakışındadır. “Kirlilik düzeni tehdit eder. Onu ortadan kaldırmak olumsuz bir hareket değil, ortamı düzenlemek için gösterilen olumlu bir çabadır” (2005: 24). Kirliliğe dair inançlar statü iddiaları ile karşı-iddiaların diyalogunda da kullanılır. Temizlik ve düzen arasındaki ilişkiyi Bauman da vurgular: “Temizlik, başka bir yere doğru hareket etmeye zorlanmadıkları, itilmedikleri, çekilmedikleri ya da sürülmedikleri takdirde kaplayacakları yerden farklı yerlere konmuş olan şeylerin vizyonudur. Temizlik bir düzen vizyonudur; yani her bir şeyin olması gerektiği yerde bulunduğu ve başka hiçbir yerde bulunmadığı bir durumun vizyonudur” (2000: 14). Yeri gelmişken belirtmekte fayda vardır. Temizlik anlayışı, Süryanilerin ve Hıristiyanların da kendi kimliklerinin kültürel içeriğini oluşturan bir değer olarak dile getirilmiştir. Birçok görüşmeci, bazı sokakların temizliğinden, orada Süryanilerin yaşadığının anlaşılabilirliğini belirtmiştir. Süryani görüşmeciler de, bu özelliklerini kültürlerinin önemli parçası olduğunu vurgulamıştır.³⁵ Kültürel içerme ve dışlamanın, kimliğin önemli kültürel unsuru olan “temizlik”in Mardin’deki her etnik kimliğin kültürel etkileşim ve anlam dünyasında bir yeri olması ilginçtir. Bir görüşmeci köyden Mardin’e göçtüklerinde kendilerini “toplumsal ve kültürel düzeni bozucu bulan” şehirli Arapların yaklaşımı ile kendilerinin göçten evvel komşu köydeki Araplara bakışı arasında kurduğu paralellik kimliğin kültürel sınırların benzer değer ve ahlaki standartlarla çizildiğini gösterir niteliktedir. Orada da, Arapları kültürel sınırın ötesine atan ve aidiyet duyulan kimliği kültürel olarak dolduran değer “temizlik”tir.³⁶

Bununla birlikte temizlik anlayışı üzerinden yapılan bu değerlendirmeler, kentteki kültürel hiyerarşiyi gösterir niteliktedir. Buna göre, Mardinlilerin ve Arapların gözünde Süryaniler, kentin “kültür vitrini”, kendileri (Mardinli Araplar) kültürün sahibi, göçle gelen Kürtler ise, kültürün bu düzenini tehdit eden ve bozan unsurdur.

Mardinli Araplar, Kürt kimliğinin kültürel içeriğine, benzer değerler hiyerarşisi ve karşıtlık içinde farklı anlamlar atfederler. Araplar yumuşak başlı, yardım severken, Kürtler “sert kafalı” ve “yabancıya güvensiz”dir. Kürtlerin dayanışmacılık olarak anlamlandırıldığını, şehirli Araplar, kapalı ve feodal toplum olmak, şehir kültürüne uyum sağlamamak, bu kültürle bütünleşmemek, kimliğinde inat etme olarak görmektedir. Kürtler için “sevinçlerde ve acılarda kenetlenmek” Araplar tarafından güç gösterisi olarak adlandırılmaktadır. Kürtlerin kendilerinde gördüğü mücadelecilik ve cesareti, şehirli Araplar “kaba güce, kan dökmeye yatkınlık” olarak yorumlayabilmektedir. Kürtler coşkulu ve kalabalık düğünlerini, haftalarca süren taziyelerini, “ezilen kültürleri ve kimlikleri etrafında dayanışma biçimi” olarak görürken, kimi şehirli Araplar bunu çevreye rahatsızlık veren “kuru gürültü” olarak yorumlamaktadır. Şehirli Arapların cahillik, Kürt nüfusunu çoğaltmak amacı olarak gördüğü çok çocuklu kalabalık aile yapısında, Kürtler için, güç mücadelesinin ve ilişkilerinin gereği ve yoksullukla mücadele vardır.³⁷ Araplar için ağalığın, feodal yapının kalıntısı, şehir kültürüne, kalkınmaya engel, devlete rakip olan aşiret yapısı, Kürtler için adalet, güç, dayanışma ve ahlaki otorite kaynağıdır³⁸.

Kültür ve kimlik söyleminde konturlar: mücadele ve kardeşlik

Araştırma boyunca kültür söyleminde sık karşılaşılan ve paradoks gibi görünen bir unsur, hem kültür ve kimliğin kavranışına hem de kültürlerin farklılığını ve bir aradalığını daha yakından incelemeye izin vermektedir. Bu, kültür söyleminde, benzerlik/birliktelik ile farklılık/ayrım iddialarının aynı anda varolabilmesidir. Birçok görüşmede, “Arabı, Süryanisi, Kürdü” ya da “Müslümanı, Hıristiyanı ile bir arada yaşıyoruz, ayırım yapmıyoruz” ifadeleri farklı biçimlerde dile getirilmiştir.³⁹ Kültürel farksızlık, hoşgörü ve barış içinde bir arada yaşamak, kültür ve kimlikler hakkında konuşulurken, sık sık vurgulanmıştır. Bu hoşgörü ve barış içinde bir arada yaşama söylemi, “kardeşçe yaşamak” biçimini de alabilmektedir. Birçok görüşme, bu söylem ile açılıp, bununla kapanmıştır. Özellikle şehirli Araplar, hoşgörülü bir aradalığı vurgulamaya özen göstermiştir. Aslında kültür söylemi, sadece hoşgörü ve bir aradalığı değil, kültürel ayrımları da içermektedir, özdeşliğe ve farklılığa, bütüne ve tikele, çeşitliliğe ve birliğe aynı anda gönderme yapmaktadır. Kültür söylemindeki bu değişimler,

“konturlar” olarak adlandırılabilir. Burada önemle belirtilmesi gereken, kültür söylemindeki bu konturların bir tutarsızlık değil, kültürlerarasılığın ve anlamın kültürlerarasında oluşmasının bir sonucu olarak yorumlanabileceğidir.

Başlangıçta da dikkat çekilen bir noktaya değinmekte fayda vardır. Kültür söylemindeki konturlar bir kültür ve kimlikteki tutarsızlığı değil, olumsuzluğu gösterir ve bu da kültürlerarasılığın etkisidir. Kültür hakkındaki söylemlerin birbirine karşıt nitelikteki yorumları ve yargıları içermesinin, kültürlerarasılıktan kaynaklanan bir çift değerlilik olduğu öne sürülebilir. Kültür söylemindeki konturlar, ‘kültürlerarasındaki gezinen söylem’, farklı kültürlerde konumlanabilen ya da karşı kültürlerin izini taşımaktan kaçınamayan bir kimliğin ve bir yerde sabitlenmekten çok, kültürlerarasında yaratılan anlam fikrine açık olmaya davet eder.

Sonuç

Bu çalışmada, kültürel kimliğin/farkın, kültür söyleminde nasıl inşa edildiği çokkültürlü bir kent olan Mardin’de kültürlerarası iletişim ve ilişkilere odaklanarak incelenmeye çalışılmıştır. Çalışmanın dayandığı nitel veriler, etnografik bir alan araştırması ile oluşturulmuş ve bu makalede bu etnografinin sonuçları kavramsal olarak tartışılmıştır. Türkiye’de iletişim çalışmalarında hem kültürlerarası iletişim araştırmaları yeni yeni gelişmekte, hem de etnografik yöntemler çok sınırlı olarak kullanılmaktadır. Batılı iletişim çalışmaları literatüründe, bütün bir insanbilimleri geleneğinden yararlanarak gelişen kültürlerarası iletişim araştırmaları, Türkiye’de kültür ve kimlik sorunlarına yönelik incelemelere katkı yapabilir. Bu çalışmada kültür ve kimliğin sınırlarının gözlenebileceği en iyi yerin kültürlerarası iletişim ve ilişkiler olduğu düşünülerek bu yönde bir katkı amaçlanmıştır. Mardin’de yapılan etnografik alan araştırmasının verilerinin yorumlandığı bu çalışmanın gösterdiği gibi simgesel sınırlar kültürlerin ve kimliklerin karşılaştığı ya da yan yana geldiği yerlerde açığa çıkar ve böylece bize kültürü ve kimliği tespit etme olanakları yaratır. Mardin’de yüzyıllardır bir arada yaşayan farklı etnik ve kültürel topluluklar arasındaki kültürlerarası iletişim, bir kültürel topluluğun ve kimliğin, görgül olarak ne olduğu ve ne anlama geldiği üzerine yorum yapma olanağı sağlamıştır.

Buradan çıkan temel sonuçlardan biri, kültürlerin ve kimliklerin, değişmeyen, verili özlerinden, tekellerinde bulunan sabit değerlerinden söz edilemez olmasıdır. Kültürler ve kimliklerin ne oldukları ve ne anlama geldikleri, yoruma, müzakereye ve mücadeleye tabidir.

Mardin'deki kültürel toplulukların ve kimliklerin, hem uzun tarihleri, dilleri, anlatıları, ahlaki değerleri, kısacası simgesel repertuarları hem de evleri, kiliseleri, eşyaları ile maddi varlıkları vardır. Ne var ki bütün bunların önemi, kültürel kimliği anlamaya çalıştığımızda ortaya çıkmaktadır. Çünkü kültürel kimlik bütün bu parçaların, kültürlerarası iletişimdeki söylemde, yorum ve müzakere içinde bir araya getirilmesi ile kurulmaktadır. Mardin'de de kültürlerarası iletişimde ve pratiklerde açığa çıktığı üzere kolektif kimlik, kültürel olanın anlamına yönelik sürekli bir mücadeleye tabidir.

Alan araştırmasındaki derinlemesine görüşmelerin analiz ve yorumu, Mardin'de yaşayan farklı topluluklara ait kültürel özelliklerin ne anlama geldiği, hangi değerlere tekabül ettiği konusundaki mücadeleyi sergilemiştir. Kültür, varoluşsal anlam inşaları olduğuna göre, farklı anlam dünyalarının, farklı kültürler olduğu açıktır ve her kültürlerarası iletişim pratiği bu anlamları dolaşıma sokar ve kültürel olanı yeniden inşa eder. Ayrıca araştırmanın ortaya koyduğu sonuçlardan bir diğeri, kültürel farkı kuran ayrımların, dolayısıyla anlam dünyalarındaki indirgenemez farkların, etnik kimliğin inşasında kritik bir önemi olduğudur. Bu, örneğin anadil, dinsel pratikler gibi gözlemlenebilir nesnel farklılıkların yanı sıra anlamlardaki farklılıklar aracılığıyla da "Kültür"den değil kültürlerden bahsetmemiz gerektiğini kanıtlar. Kültür, sadece bir kolektif isim (araştırma bağlamında örneğin "Arap", "Kürt", "Süryani") meselesi değil, anlamlardaki farktır. Bununla birlikte bu çalışmanın sonuçları açısından son olarak, kültürün ve kimliğin sınırlarının çift değerli olduğu vurgulanmalıdır. Çünkü araştırmanın gösterdiği üzere kültürlerarası iletişimde gözlenebilir olan bu sınırlar, hem ayırır/kapatır hem de bir birleşme/açılma olanağını yaratır. Hem aidiyet hissettiğimiz kolektiviteler hem de özerk bireyler olarak bir yandan özgül kimliklere, tikel kültürlere sahibiz, bir yandan da belirli bir 'kültür'e dahil olmamız, kültürlerarasılığa bağlıdır. Ancak hatırdan tutulması gereken, kültürlerarasılığın var olduğu her yerde, kültürel egemenlik ilişkilerinin, kültürle dolayımlanan ve meşrulaştırılan iktidar ilişkilerinin de, bunlara karşı verilen sürekli mücadelenin de mevcut olduğudur.

SON NOTLAR

*Dr., Ankara Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Radyo Televizyon Sinema Bölümü, Ankara.

¹ Bu çalışma Ankara üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Radyo Televizyon Sinema Anabilim Dalı'nda Ekim 2007'de kabul edilen doktora tezime dayanmaktadır. Bu çalışmanın bir bölümü, 21-24 May 2009 tarihlerinde Hacettepe Üniversitesi İletişim Fakültesinde düzenlenen "Migrations in, from, and to Southeastern Europe: Social Changes, Intercultural Communication, Transnational Ties" başlıklı 5. InASEA konferansında sunulmuştur.

² Örneğin Mesut Yeğen (1999: 15), bugün kimlik politikalarıyla ilgili en güç sorunlarından biri olan Kürt sorununun Türkiye'nin son iki yüzyıllık modernleşme serüveniyle ilişkili olduğunu belirtir: "Anlaşılan odur ki, Kürt sorunun ortaya çıkışıyla Türkiye'nin son iki yüzyıllık toplumsal tarihine yayılan ve merkezileşme, millileşme ve sekülerleşme gibi büyük toplumsal süreçlerden oluşan modernleşme serüveni arasında doğrudan bir ilişki kurmak söz konusudur".

³ Andrews (1992: 46) Türkiye'nin etnik haritasını çıkarmaya çalıştığı kitabında daha çok sosyolojik olan bu araştırmalar için, Benedict (1974), Eberhard (1953), Jahn (1970), Magnarella (1973), Meeker (1973) ve Van de Maal'ın (1966) çalışmalarını anar. Özgül etnik gruplar üzerine yapılan çalışmalar ise daha da azdır. Yörükler (Bates, 1973; Johansen, 1973; Güngör, 1941; Yalçın, 1934), Kürt Aleviler (Bumke, 1974; Bayatlı, 1944; Gezik, 2004), Türk Aleviler (Gökalp, 1953; Kehl, 1988; ve Roux, 1965), Tatarlar (Klay, 1974), Kürtler (Hütteroth, 1959; Van Bruinessen, 2004a, 2004b; Beşikçi, 1969, Yalçın-Hekman, 2002), Türkmenler (Özbaş, 1938; Şahin, 1962; Tanyol, 1952) üzerine çalışmalar vardır.

⁴ İngilizce'deki *interpretive* teriminin karşılığı olarak *yorumlayıcı* kavramı kullanılmıştır. "Yorumlayıcı kültür kuramı" (*interpretive cultural theory*), simgesel ve yorumlayıcı antropoloji (*symbolic and interpretive anthropology*) alanının kültür kuram(lar)ını anlatmaktadır. Antropolojik düşüncede, kültüre yönelik bu kuramsal yaklaşımın, en bilinen ve önemli adı Clifford Geertz'in (1926-2006), antropolojik inceleme ve çalışmalarını topladığı *The Interpretation of Cultures* (1973) eseri, yorumlayıcı antropolojinin en önemli ve en çok atıf yapılan çalışmasıdır. Antropolojide kuramlar ve kuramcılarının incelendiği Türkçe kaynak için bkz. Özbudun ve Şafak (2005).

⁵ Örneğin bkz. Moores (1995).

⁶ Sosyal bilimlerde "kültüre dönüş"ün (*cultural turn*) tartışıldığı metinler için bkz. Robertson (1999:59-61), Chaney (1994).

⁷ Derinlemesine görüşmeler üç şekilde yapılmıştır. Birincisi enformel görüşmelerdir. Hem birebir hem de bir grupta yapılan ve herhangi bir kayıt cihazının kullanılmadığı, bazı durumlarda not tutulan bu görüşmeler, sohbet tarzında kendiliğinden gelişen sorular eşliğinde yapılmıştır. İkincisi formel görüşmelerdir. Genellikle ses kayıt cihazı kullanılmasına izin verilen bu görüşmeler, yukarıda sıralanan bilgi kategorilerinde açık uçlu, yarı yapılandırılmış sorularla yapılmıştır. Üçüncüsü ise odak grup görüşmeleridir. Odak grup görüşmeleri genel olarak gençlerle ve derinlemesine görüşmelerde olduğu gibi açık uçlu rehber sorular eşliğinde yapılmıştır. Odak grup görüşmelerinde grup dinamiğini gözlemek de önemsendiğinden, söz almak, söze girmek, müdahale biçimleri, grup içindeki ifadelerle atıflar, beden dili vb. gibi biçimsel unsurlara da odaklanılmıştır. Toplam olarak 48 kişi ile derinlemesine görüşme yapılmıştır. Yedi grupta da odak grup görüşmesi yapılmıştır. Böylece yaklaşık 70 kişi ile formel görüşme yapılmıştır. Enformel görüşmeler ile birlikte ise toplam 100 civarında kişi ile görüşülmüştür. Görüşmelerde, belirlenen konulardaki sorular temel olarak beş biçimde sorulmuştur: Demografik sorular, deneyim soruları, fikir ya da inanç soruları, duygu soruları ve bilgi soruları.

⁸ Mardin'in toplumsal ve kültürel tarihine dair çalışmalar artmaktadır. Bunda Mardin Tarihi ihtisas kütüphanesinin çalışmalarının önemli katkısı vardır. İlgili çalışmalar için bkz. Özcoşar (2005, 2007a, 2007b)

⁹ Mardin'deki kilise ve manastırlar: Kırklar (Kırk Şehit) Kilisesi (yapım yılı 6. yy), Mar Mihail Kilisesi veya Burç Manastırı (MS 185), Mar Hüzmüzd (Behrimiz) Kilisesi (6. yy), Surp Kevork Kilisesi (Kırmızı Kilise) (5. yy), Mort Şmuni (tahminen 6. yy), Deyrüzafaran Manastırı (Süryani kaynaklarına göre Pagan dönemden kalma bir tapınağın üzerine kurulmuştur, MS 400'de manastıra çevrilmiştir), Surp

Hevsop Kilisesi (1894), Meryem Ana Kilisesi ve Süryani Katolik Patriklik Binası (1860, bugün müze olarak kullanılmakta), Mar Efraim Manastırı (1884), Mar Petrus ve Mar Pavlus Kilisesi (1914), Mar Mihail Kilisesi (1919), Süryani Protestan Kilisesi (1904) (Akyüz, 1998).

¹⁰ 1935-1965 arası yapılan genel nüfus sayımlarında anadil verisini içeren nüfus tasnifleri ve rakamları dikkate alınarak yapılan tahminleri kapsayan bir araştırmaya göre (Mutlu, 1996) 1990 itibarıyla Mardin il genelinde toplam Kürt nüfusu 576 bin, toplam nüfus içindeki oranı %75'dir. Çalışmadaki tahmin, anadilin sorulduğu 1935'den 1965'e kadarki 6 nüfus sayımından çıkarılan nüfus artış hızları; 1965'den 1990 kadarki nüfus artış hızları; doğurganlık, ölüm oranları ve göç gibi demografik parametrelerin dikkate alındığı matematiksel bir hesaplama dayandırılmaktadır. Kürt nüfusun coğrafi dağılımını içeren bu çalışmaya göre, Türkiye'de 1965 yılında anadilini Kürtçe olarak beyan edenlerin toplum nüfusa oranı %9,98 iken, 1990 yılı itibarıyla Türkiye toplam nüfusunun (57 milyon) tahminen %12,60'sı (7,1 milyon) etnik olarak Kürt'tür.

¹¹ Mardin merkeze bağlı 60 köy ve bucak vardır ve bu yerleşimlerin toplam nüfusu 2007 yılında 27 bin 741'dir (Türkiye İstatistik Kurumu, http://www.tuik.gov.tr/PrelstatistikTablo.do?istab_id=226, 2007).

¹² Bunların bir kısmı, bir saygınlık ve güç kaynağı olarak görüldüğü için kendilerini "aşiret" olarak tanımlamaktadır.

¹³ Mardin Yezidileri üzerine antropolojik bir araştırma için bkz. Suvari (2002).

¹⁴ Bu konuya dikkatimi çeken Doç. Dr. Emine Onaran İncirlioğlu'na teşekkür ederim.

¹⁵ Alan araştırmasında, kendisini Çingene (ve diğer adlandırmaları ile) olarak tanımlayanlar ile karşılaşmadığı gibi, mülakatlarda bölgede hangi kültürel toplulukların yaşadığına dair sorular da sorulmasına rağmen, Çingeneleri anan hiç bir görüşmeci olmamıştır.

¹⁶ Yapılan derinlemesine mülakatlardan bu makalede örnek verilenler ve alıntılananlara, görüşmeci kimliği parantez içinde cinsiyeti (E-K), yaşı ve eğitim durumu ile kodlanmıştır.

¹⁷ Bazı görüşmelerde Bauman'ın tarif ettiği "misyonerce" tavrın, 'şaka' ve 'takılmak' gibi 'masum' formlarda ortaya çıktığı söylenebilir. Bir görüşmecinin ifadeleri bunu örneklendirmektedir: "Mesela Süryani arkadaşlarımla en dinsel konuları bile konuşabiliyoruz. 'Seni bu tarafa geçiremedik' bile diyebiliyoruz. 'Yani işte bizim sayımız artsın'. O da diyor 'Sayınız çok de ne yapıyorsunuz?' Bu tür muhabbetlerin bile şeyi yok" (E, 29, Üni.)

¹⁸ Alan araştırması boyunca, neredeyse ilk günden son güne kadar, hem formel hem de enformel görüşmelerde söz konusu "kültürel mücadele"nin söylemdeki seyrine tanık olunmuştur. Elbette bu tanıklık, geriye dönüşlüdür: Başlangıçta "masum" bir tavsiye olarak kodlananın, daha sonra "politik bir mücadele" olarak okunmasına geçiştir.

¹⁹ Görüşmelerde "Atalarınız Mardin'e nereden gelmişler, kaç kuşaktır Mardinlisiniz?" gibi sorular da sorulmuştur. Kürt ya da Arap Müslüman görüşmecilerin hemen hepsi, onlarca kuşak geriye giderek de olsa, atalarının Ortadoğu'nun bir bölgesinden (örneğin Bağdat, bugünkü Irak, İran, Suriye vb.) ya da Doğu Anadolu'dan geldiklerini belirtirken, Süryani görüşmeciler "biz ezelden beri Mardinliyiz", "kökümüz, atalarımız burada", "belki binlerce yıldır", "5 bin yıldır bu topraklardayız" gibi cevaplar vermiştir. Süryani bir görüşmeci, diasporadaki Süryanilerin büyük bölümünün Mardin'den dağıldığını vurgulamıştır.

²⁰ Bu görüşmeciye göre: (E, 54, Üni.) "...Şimdi ben kendimi Arap sosyalisti olarak tanımlarım...Bazıları Mardin'i Süryani şehri göstermeye çalışıyor. Ama Arap şehridir. Türkiye'de dört milyon Arap var, kimse bahsetmez. Televizyonlarda, gazetelerde, kitaplarda derler 'Araplar şöyle, böyle' işte 'arkadan vurdu', yok 'savaşmayı bilmezler' falan (...) Şimdi ben de bir dükkan açmak istiyorum, turistler için. Hediyeleşme eşya satacağım, gelen yabancıya ben de propagandamı yapacağım, açık söylüyorum. Birileri diyor Süryani şehri, öbür taraftan resmi ideoloji Selçuklu diyor, sanki onun dışında bir şey yok. Bir atlama yapıyorlar. Sanki Orta Asya buraya şey olmuş..."

²¹ Görüşmelerin hemen hemen tamamında Müslüman olanlar Şafi ya da Hanefi olduğunu belirtmiş ancak, sadece abdestin ve orucun bozulması ile ilgili küçük farklardan bahsedilmiştir. Şafilikte

Hanefilikten farklı olarak karşı cinsle tensel temasın abdesti bozduğu, buna karşılık Şafilikte vücuttan kan akması orucu bozmazken, Hanefilikte bozduğu söylenmiştir. Bu dinsel pratiklerin yorumu elbette ilahiyatın konusudur. Ancak ayrımların şehir ve köydeki yaşam tarzları ile ilgisi kurulabilir. Şehirli Arapların genel olarak Hanefi, köylü Kürtlerin Şafi olduğu söylenmiştir. Şehirlilerin karşı cinsle temas olasılığının yüksekliği, köylülerin de yaralanma tehlikeleri olan işlerle meşguliyeti söz konusudur. Bununla birlikte Araplar ve Kürtler arasında ayrık örnekler gibi, mezhep değişiminin de olabildiği ve bunun imam huzurundaki bir dua ile yapılabildiği belirtilmiştir.

²² Bir görüşmeci Araplığı, Arapça konuşmaktan ibaret görerek, bu dili de ticareti geleneğe bağlamakta, aslen Türk olduğunu vurgulamakta ve ilginç bir tanımlama yapmaktadır: “Köken olarak Türk, etnik yapı olarak Arap. Çünkü buradakilerin dışındaki Araplar ile bir ilişkisi kalmamış. Arapçası da farklı, karma bir Arapça” (E, 56, Lise)

²³ Hatta bir görüşmeci, kendi kimliğini “Benim Müslüman kimliğim önceliklidir. Zaten Kürt falan değilim. Türk de değilim, Arap da değilim. Yani bir etnik şeyim yok. Müslümanım, Mardinliyim, Türkiye cumhuriyetinin de iyi bir vatandaşıyım. Daha doğrusu açık söyleyeyim, ben bir Osmanlıyım” (E, 60, Üni,) diyerek anlatmıştır.

²⁴ 1965 genel nüfus sayımında son kez anadil ile ilgili soru sorulmuştur. Bu sayıma göre, Türkiye'nin toplam nüfusu 31.391.421, Anadilinin Türkçe olduğunu söyleyenler 28.289.680 (%90), Kürtçe 2.370.233 (%7), Arapça 365,340 (%1) Çerkezce 58,339 (%0,1), Lazça 26,007 (%0,05) kişidir. Bu nüfus sayımından hareketle Türkiye'de 'etnik Kürtlerin' niceliksel dağılımına dair, bölgesel nüfus artış oranlarını, göç durumunu hesaba katarak demografik tahminler yapan bir çalışma için bkz. Mutlu (1996).

²⁵ Yabancıya karşı yardımseverlik ve misafirperverlik gündelik dilde de karşılığı olan bir gösteri gibidir. Yabancı ile diyaloglarda “Başım gözüm üstüne” Arapça, Kürtçe veya Türkçe olarak hemen her cümlelerin sonuna getirilebilir.

²⁶ Turistik metinlerde Mardinlilerin misafirperver oldukları sık sık vurgulanır: “Mardin'e giden herkes Mardinlilerin ne kadar misafirperver ve insanlara açık olduklarını görür ve yaşar. Mardinliler hiç düşünmeden kapılarını çalan yabancıyı evlerine alırlar, gezdirirler hatta çay kahve ikram ederler” Çiğdem Maner (2006), Mardin ve Çevresi Gezi Rehberi. İstanbul: Marev

²⁷ Odak Grup görüşmesinden (K, 23, Lise): “Mardin'de hoşgörü var kesinlikle, insanlar birbirlerini çok seviyor. Bir misafirperverlik, ya Mardin'de nereye giderseniz gidin bir kapıyı gidin çalın başım gözüm üstüne der alır içeriye, ya ikramında bulunur, yani yabancıya bunu yaptıktan sonra aynı topraklarda yaşadığımız insanlara neden tepki gösterebilirsin.” Bu doğrultuda yine sıkça tekrarlanan bir başka söz “çan sesi ve ezan sesinin birbirine karışması” ve “dinlerarası karşılıklı saygı”dır.

²⁸ Görüşmelerde “terör olaylarının” olmazlığı, genellikle Mardin merkezi ile Kürt nüfusun ağırlıkta olduğu Kızıltepe ve Nusaybin gibi ilçelerle kıyaslanarak vurgulanmıştır.

²⁹ Süryani bir görüşmeci bunu şu şekilde ifade etmektedir: “Araplar 'tarlacı'dır, yağmur nereye yağarsa tarlasını oraya çeker” Odak Grup Görüşmesi (E, 19, Lise).

³⁰ Bir odak grup görüşmesinde “Arapları kaypak biliriz” diyen bir görüşmeciye, gruptan bir başka görüşmeci şöyle bir menkıbe anlatmıştır. “Ebu Sityan hadi savaşa, senin şerefin yok mu' demişler, o da devesindeki malları gösterip 'benim şerefim şu devenin üzerindedir' demiş” (E, 27, Üni.).

³¹ Bir görüşmeci bunu şöyle belirtmiştir: “Üniversitede yakın bir Türk arkadaşım vardı. O bir gün şöyle bir şey söylemişti: 'Bir Kürt na (hayır) dediğinde o kesin bir na'dır, değişmez.' Gerçekten de böyledir. Kürt biraz inatçıdır. Karmaşık bir ruh hali yoktur, dostunun dostu düşmanının düşmanıdır. Sevdiği zaman gönülden sever, sevmediği zaman da açıkça belli eder”(E, 29, Üni.).

³² “Tabi köylerden gelen Kürtler ilk zamanlarda çok zorluk çektiler. Araplar eziyordu. Ama bizde öyle değil. Bizim kültürümüzde zayıfın yanında olunur. Biz de zayıfın yanında olunur. Birisi zayıfa şey yaptığı zaman şerefi gider. Zayıf ona küfreder, onu muhatap kabul etmez, kalkıp ona bir şey yaparsa 'benim şeref gider' der.” (E, 31, Üni.).

³³ “Bu gelen hemşerilerimiz geldi, kendilerine yeni bir köy kurdu. Şehrin ne ekonomisine ne kültürüne ne siyasetine, ne efendim sporuna entegre olmadı. Onlar için Mardin aslı bir şey. Şehri bilmezler. Bir hayırsever ya da devlet bir şey dağıtılacağı zaman, o yardımın nerede ne zaman dağıtılacağını çok iyi bilirler. Hemen oraya gider ve alırlar. Bu şekilde olmasının aleyhinde değilim ama entegre olmamalarının aleyhindeyim. Bunun için de kent konseyi olarak üç senelik bir çalışmanın içindeyiz. Başvurmadığımız üniversite kalmadı. Bunlar geldiler, gelmelerine bir şey demiyoruz. Niye bunlar bu kadar yabancı duruyorlar ve belirli sektörlerde çalışıyorlar? Odacıdır, bekçidir, böyle basit işler, çocuğu çıraktır. Eğitimleri de yok. Şehri oradan uzak tutuyor. Tavuğu var, keçisi var, koyunu meler, kamyonu ile, bir kanalizasyon ihtiyacı hissetmez, bir temizlik nosyonu nedir? Mardin’de de gelişkin değildir ama orada hiç yok. Suyu çok az kullanır ya da kullanmaz vs. Şimdi benim derdim, şehre geldiler mi, evet, şehrin kültürünün asgarisini paylaşınlar. Benim derdim o” (E, 60, Üni.).

³⁴ “Ekseriyetle yerli ile köylerden gelenlerin biraz şeyleri kopuk, diyalogları kopuk. Benim burada en fazla, tabii göçle gelen arkadaşlar, onlar da kendilerini anlatamıyorlar. Bizimkiler de o diyor ki muhakkak bu lekelidir, köyden kaçıp gelmiş. Fakat göç eden arkadaş haklı mıdır haksız mıdır, devletin bileceği iş.” (E, 56, İlkokul).

³⁵ “Mesela bir Kırklar kilisesinin sokağına girersiniz, parlıyordur. Süryani diyelim, her gün kapısını temizliyor. Çünkü bizde vizyon çok önemlidir. Bir evin temiz olması için, kapısının önü temiz olması lazım.” (K, 24, Lise)

³⁶ “Mardin’e gelmeden evvel köyde, bizim hemen köyümüzün yanında bir Arap köy vardı. Biz kız vermezdik onlara. Yani kültürel açıdan kendimizden daha düşük görürdük. Temizlik açısından, birçok şey açısından mesala. Yeğlemezdik yani. Giderken bile pek misafir kalmazdık. Çok şeydi, acayip bir köydü yani. Ama Mardin’e geldiğimizde aynı şeyle biz de karşılaştık, onlar yani şehirli Araplar, biraz daha şehir kültürüne ait olmuşlar” (E, 29, Üni.).

³⁷ Bazı görüşmeciler, köylerden geldiği ilk zamanlarda ev bulmak, iş bulmak gibi konularda zorluk çektiklerini, bazı zamanlarda şehirli Araplarla kavga etmek durumunda kaldıklarını, bu zamanlarda kalabalık ailelerinin caydırıcı olduğundan bahsetmiştir. Kürtlerin yaşadığı bir kenar mahallenin muhtarı da (E, 40, ilkokul), çok çocuğun işgücü ve gelir kaynağı olarak görüldüğünü belirtmiştir.

³⁸ Bir görüşmeci (E, 37, Lise) ahlaki yapıyla ilgili olarak, “aşiret çocuğu yanlış yapmaz, kendinden utanır” derken bu konuya işaret etmiştir. Benzer şekilde, büyük bir şehirden gelen ve birkaç yıldır Mardin’de sosyal projeler yürüten bir görüşmeci de (K, 43, Üni.), devlet otoritesine güvenmeyen Kürtlerin aşiret bağları sayesinde belli bir toplumsal ve ahlaki düzen içinde olduklarını dile getirmiştir.

³⁹ Bu söylemden birkaç örnek verilebilir: “Burada Hıristiyanlar var, mezhepleri var. Süryani, Katolik, Keldani, dışarıdan gelen Ermeniler var. Müslümanlar var. Yüzyıllardır beraber yaşıyoruz, bağlarımız güçlü... Buradaki dokunun içinde Kürt, Arap, Türk ayrımı yok. Türk, Arap, Kürt kardeşçe yaşıyor...Dini cemaatlerin, etnik kimliklerin örf, adetlerinde bir fark yok. Bizim orucumuz, onların paskalyası var.” (E, 56, Lise)

“Bizim bir özelliğimiz insana insan olarak yaklaşıyoruz. Bu Arap’tır, bu Kürt’tür, bu İngiliz’dir, bu Süryanidir değil, insana insan olduğu için değer veririz biz. Bu özelliğimiz de çok güzel bir özellik bence. İşte biz o yüzden kültürlerarası iletişim içerisindeyiz. Bir Süryaniyle de kardeşiz, bir Kürdüyle de bir Arabıyla da, içiçeyiz.” (K, 22, Lise).

“Beraber kardeşçe yaşıyoruz. Diyaloglarımız çok iyi yani hiçbir farkımız yok. Sohbetlerimizde onlar oluyor, biz onların sohbetlerinde oluyoruz, yani bir dini ayrım yok, karşılıklı saygı var. Hıristiyanlar ramazanda bir Müslümandan daha saygılı olabiliyor. Burada barıştan, kardeşlikten yana birbirimizle kenetlenmiş şekilde yaşıyoruz...Olabilir gülün dikenini olabilir” (E, 59, Üni.).

KAYNAKÇA

AKYÜZ, G. (2005), Tüm Yönleriyle Süryaniler, Mardin: Kendi Yayını.

ANDREWS, P. A. (ed.) (2002), Ethnic Groups in the Turkey, Wiesbaden: Ludwig Reichert Verlag.

ANDREWS, P. A. (1992), Türkiye’de Etnik Gruplar, İstanbul: Tümzamanlar Yayıncılık.

ASSMAN, J. (2001), Kültürel Bellek, (Çev. Ayşe Tekin), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

AYDIN, S.; EMİROĞLU, K.; ÖZEL, O. ve ÜNSAL, S. (2000), Mardin Aşiret Cemaat Devlet, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

BARTH, F. (2001) (ed.), Etnik Grup ve Sınırları, (Çev. Ayhan Kaya- Seda Gürkan), İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

BARTH, F. (2001), "Giriş", Etnik Grup ve Sınırları, Fredrick Barth (ed.), (Çev. Ayhan Kaya- Seda Gürkan), İstanbul: Bağlam Yayıncılık, ss. 11-40.

BATES, D. G. (1973), Nomads and Farmers. A Study of the Yörük of Southeastern Turkey, New York: Ann Arbor.

BAUMAN, Z. (1999), Sosyolojik Düşünmek, (Çev. Abdullah Yılmaz), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

BAUMAN, Z. (2000), Postmodernizm ve Hoşnutsuzlukları, (Çev. İsmail Türkmen), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

BAUMAN, Z. (2006), Küreselleşme, (Çev. Abdullah Yılmaz), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

BAYATLI, O. (1944), Bergama'da Köyler, 4 Çepni Köyü, İzmir: Ticaret Matbaası.

BEHBAHİB, S. (1998), "Demokratik Moment ve Farklılık Sorunu", Seyla Behbahib (ed.) Demokrasi ve Farklılık, (Çev. Zeynep Gürata ve Cem Gürsel), İstanbul: İstanbul Dünya Yerel Yönetim ve Demokrasi Akademisi (WALD), ss. 11-34.

BENEDİCT, P. (1974), An Anatolian Town, Leiden, İstanbul: İstanbul University Faculty of Letters Press.

BEŞİKÇİ, İ. (1969), Doğu Anadolu'nun Düzeni; Sosyo Ekonomik ve Etnik Temeller, Ankara: Yurt Yayınları.

BOON, J. (1982), Other Tribes, Other Scribes, Cambridge: Cambridge University Press.

BRUİNESSEN, M. (2004a), Ağa, Şeyh, Devlet, (Çev. Banu Yalkut), İstanbul: İletişim Yayınları.

BRUİNESSEN, M. (2004b), Kürtlük, Türklük, Alevilik, (Çev. Hakan Yurdakul), İstanbul: İletişim Yayınları.

CASTELLS, M. (2005), Enformasyon Çağı: Ekonomi Toplum ve Kültür, Birinci Cilt; Ağ Toplumunun Yükselişi, (Çev. Ebru Kılıç), İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

CASTELLS, M. (2006), Enformasyon Çağı: Ekonomi Toplum ve Kültür, İkinci Cilt; Kimliğin Gücü, (Çev. Ebru Kılıç), İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

CHANEY, D. (1994), The Cultural Turn, London: Routledge.

CHAMBERS, I. (2005), Göç, Kültür, Kimlik, (Çev. İsmail Türkmen ve Mehmet Beşikçi), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

CLIFFORD, J. (1992), "Travelling Cultures". L. Grossberg, C. Nelson ve P. Treicherb (eds.), Cultural Studies, Londra: Routledge, ss 96-116.

CLIFFORD, J. (1997), *Routes: Travel and Translation in the Late Twentieth Century*, Cambridge: Harvard University Press.

COHEN, A. (1999), *Topluluğun Simgesel Kuruluşu*, (Çev. Mehmet Küçük), Ankara: Dost Kitabevi.

DEVLET İSTATİSTİK ENSTİTÜSÜ (DİE) (2000), *2000 Genel Nüfus Sayımı, İl 47- Mardin*, Ankara: TC Başbakanlık DİE Yayını.

DEVLET İSTATİSTİK ENSTİTÜSÜ (DİE) (2002), *GAP İlleri İstatistikleri 1996-2001*, Ankara: TC Başbakanlık DİE Yayını.

DOUGLAS, M. (2005), *Safılık ve Tehlike*, (Çev. Emine Ayhan), İstanbul: Metis Yayınları.

EAGLETON, T. (2007), "Çokkültürlülük Elbette Bir Tehdittir", *Radikal*, 25 Şubat 2007, (The Guardian, 21 Şubat 2007).

EBERHARD, W. (1953), "Types of Settlements in Southeastern Turkey", *Sociologis*, (3), ss. 49-64.

GEERTZ, C. (2000), *Interpretation of Culture*, New York: Basic Books.

GELLNER, E. (1998), *Milliyetçiliğe Bakmak*, (Çev. Simten Coşar), İstanbul: İletişim Yayınları.

GEZİK, E. (2004), *Alevi Kürtler*, İstanbul: Kalan Yayınları.

GLASER, B. ve STRAUSS, A. (1967), *The Discovery of Grounded Theory*, Chicago: Adline.

GÖKALP, Z. (1953), "Kürt Aşiretleri", *Barış Dünyası Dergisi*, (13), ss. 241-243.

GUMPERZ, J. (1981), "Conversational Inference and Classroom Learning", J. L. Gren ve C. Wallat (eds.), *Ethnography and Language in Educational Setting*, Norwood: Ablex.

GÜNGÖR, K. (1941), *Cenubi Anadolu Yörüklerinin Etno-Antropolojik Tetkiki*, Ankara: AÜ DTCF Antropoloji ve Etnoloji Enstitüsü Yayını.

GÜVENÇ, B. (1994), *Türk Kimliği*, İstanbul: Remzi Kitabevi.

HALL, S. (1996), "Who Needs Identity", Stuart Hall and Paul Du Gay (eds.), *The Question of Cultural Identity*, London: Sage, ss. 1-17.

HAMMERSLEY, M. ve ATKINSON, P. (1983), *Ethnography Principles in Practice*, London: Routledge.

HYMES, D. (1974), *Foundations in Sociolinguistics: An Ethnographic Approach*, Pennsylvania: University of Pennsylvania Press.

KARTARI, A. (2006), *Farklılıklarla Yaşamak*, Ankara: Ürün Yayınları.

KİNG, A. D. (1998), *Kültür, Küreselleşme ve Dünya-Sistemi*, (Çev. Gülcan Seçkin-Ümit Hüsrev Yolsal), Ankara: Bilim ve Sanat Kitabevi.

KÜMBETOĞLU, B. (2005), *Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma*, İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

LACLAU, E. (ed.) (1995), *Siyasal Kimliklerin Oluşumu*, (Çev. Ahmet Fethi), İstanbul: Sarmal Yayınevi.

-
- LARRAIN, J. (1995), *İdeoloji ve Kültürel Kimlik*, (Çev. Neşe Nur Domaniç), İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- LUTZ, F. W. (1981), "Ethnography The Holistic Approach to Understanding Schooling", J. L. Gren ve C. Wallat (eds.), *Ethnography and Language in Educational Setting*, Norwood: Ablex.
- MAGNARELLA, P. J. (1973), *The Peasant Venture. Tradition, Migration and Change among Georgian Peasants in Turkey*, Cambridge: Mass.
- MEEKER, M. E. (1973), *A Comparison of Beliefs and Values and Their Relation to Social Change: Black Sea Town versus Mediterranean Sea Town*, Chigcago: PhD. Dissertation University of Chigcago.
- MOORES, S. (1995), *Interpreting Audiences*, London: Sage.
- MUTLU, S. (1996), "Ethnic Kurds in Turkey: A Demographic Study", *International Journal of Middle East Studies*, (28) 4, ss. 517-541.
- NALÇAOĞLU, H. (2005), *Kültürel Farkın Yapısökümü*, Ankara: Phoenix Yayınevi.
- ÖZBAŞ, Ö. (1938), *Barak Türkmenleri Arasında, Ortayayla*, (2), ss. 14-27.
- ÖZBUDUN, S. ve ŞAFAK, B. (2005), *Antropoloji Kuramlar-Kuramcılar*, Ankara: Dipnot Yayınları
- ÖZCOŞAR, İ. (2005), *19. Yüzyılda Mardin Süryanileri*, Erciyes Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakın Çağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri.
- ÖZCOŞAR, İ. (2007a), *19. Yüzyılda Mardin'in İdari Yapısı*, İbrahim Özcoşar (ed.), *Makalelerle Mardin-I*, İstanbul: Mardin İhtisas Kütüphanesi Yayınları, ss. 445-456.
- ÖZCOŞAR, İ. (2007b), *Makalelerle Mardin I, II, III*, İstanbul: Mardin İhtisas Kütüphanesi Yayınları.
- ÖZMEN, A. (2006), *Turabdin Süryanileri Örneğinde Etno-kültürel Sınırlar*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- ROBERTSON, R. (1999), *Küreselleşme*, (Çev. Ümit Hüsrev Yolsal), Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- SAVILLE, T. M. (1982), *The Ethnography of Communication*, Oxford: Basil-Blackwell.
- SCHLESINGER, P. (1994), *Medya, Devlet ve Ulus*, (Çev. Mehmet Küçük), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- SMİTH, A. D. (2002), *Ulusların Etnik Kökeni*, (Çev. Sonay Bayramoğlu-Hülya Kendir), Ankara: Dost Kitabevi.
- SOMERSAN, S. (2004), *Sosyal Bilimlerde Etnisite ve İrk*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- SPRADLEY, J. P. (1980), *Participant Observation*, New York: Holt, Rinehart & Winston.
- SUVARİ, C. (2002), *Yezidilik Örneğinde Etnisite, Din ve Kimlik İlişkisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Antropoloji Anabilim Dalı, Ankara.
- ŞAHİN, A. (1962), *Güneydoğu Anadolu'da Beydili Türkmenleri ve Baraklar*. Ankara.
- TANYOL, C. (1952), *Baraklarda Örf Adet Araştırmaları*, *Sosyoloji Dergisi* (7), ss. 71-108.
- TOMLINSON, J. (2004), *Küreselleşme ve Kültür*, (Çev. Arzu Eker), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

TOURAINÉ, A. (2002), "Özneler ve Aktörler", Cem Akış (ed.), Kavramlar ve Bağlımlar Arasında 20. Yüzyıl Düşünürleriyle Söyleşiler, İstanbul: YKY, ss. 211-226.

TÜRKİYE İSTATİSTİK KURUMU (2009), http://www.tuik.gov.tr/PrelstatistikTablo.do?istab_id=226 (Erişim Tarihi: 25.09.2009).

WALZER, M. (1995), "The New Tribalism", Omar Dahbour ve Micheline R. Ishay (eds.), The Nationalism Reader, New Jersey: Humanities Pres, ss. 322-332.

WILLIAMS, R. (2005), Anahtar Sözcükler, (Çev. Savaş Kılıç), İstanbul: İletişim Yayınları.

YALÇIN-HECKMAN, L. (2002), Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri, (Çev. Gülhan Erkaya), İstanbul: İletişim Yayınları.

YEĞEN, M. (1999), Devlet Söyleminde Kürt Sorunu, İstanbul: İletişim Yayınları.

BATI AVRUPA'DA YÜKSELEN YENİ-IRKÇILIK ÜZERİNE BİR DENEME¹

Ahu SUMBAS*

ÖZET

İkinci Dünya Savaşı, yaklaşık dokuz milyon Yahudi'nin ve pek çok farklı kimliğe sahip insanın katledilmesine neden olmuştur. Bu olay, siyaset bilimi dahil tüm sosyal bilimlerin “ırk” ve “ırkçılık” konusuna olan merakını körüklemiştir. Yapılan çalışmalar, kötü ününe rağmen ırkçılığın son bulmadığını; tersine evrimleşerek yeni yüzler ve düşmanlar edindiğini göstermektedir. 2000'li yıllarda Almanya'da Türklerin hedef alındığı dur durak bilmeyen kundaklama olayları, Fransa'daki banliyö ayaklanmaları, Hollanda'nın Eindhoven kentindeki camilere ve Müslüman okula yapılan saldırılar, benzer şekilde İngiltere'de ve pek çok Batı Avrupa ülkesinde artan ırkçı saldırılar ve örneğin metro girişlerinde kontrol yapılmasına kadar varan ayrılıkçı uygulamalar, ırkçılığın bu yeni yüzünü göstermektedir. Sırf İngiltere'de ırkçılıkla suçlananların sayısının 2001-2003 yılları arasında 2600'den 3116'ya çıktığı bilinmektedir.

Bu çalışmanın temel amacı da, 1970'lerde başlayan ve son dönemlerde Batı Avrupa'da yaygınlık kazanarak görünürlüğü iyice artan yabancı/göçmen düşmanlığını yeni-ırkçılık tartışmaları üzerinden ele almaktır. Bu bağlamda, ilk olarak kuramsal çerçeve oluşturulacak; ırk, ırkçılık ve yeni-ırkçılık kavramları açıklanarak klasik ırkçılıkla, yeni-ırkçılık arasındaki farklılıklar ortaya konacaktır. Ardından, Batı Avrupa'daki olayların nedenleri yeni-ırkçılık olgusuyla açıklanacaktır. Almanya, İngiltere, Fransa, İsveç, Hollanda, Danimarka gibi gelişmiş ülkelerdeki örnekler üzerinden, yeni-ırkçılığın hem toplumsal hem hukuksal olarak nasıl işlediği ve etkili olduğu bir kez daha gösterilmeye çalışılacaktır. Bu tartışmalar ışığında, yeni-ırkçılığın yöneldiği “yabancıları” nasıl dışladığı ve kendini nasıl yeniden ürettiği gösterilmek istenmektedir. Bu örnekler sayesinde klasik ya da yeni, her türlü ırkçılıktan kurtulmak için acil önlemlerin alınması gerekliliğine vurgu yapılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Irk, Irkçılık, Yeni-Irkçılık, Avrupa, Yabancı Düşmanlığı

A SHORT ESSAY ABOUT RISING TENDENCY OF A NEW RAICISM IN EUROPE**ABSTRACT**

The massacre of millions of Jewish people and others who had identities different from the German race during the Second World War created a scientific interest among political scientists in particular and in other social sciences in general. Many of the recent researches reveal that racism is still alive which has transformed itself to new dimension by creating new parameters and finding new enemies. The arson cases targeting Turkish minority in Germany, the uprisings in the French suburbs, the bomb attacks on an Islamic school and mosques in Netherland, the increasing racist attacks in Britain and in many other Western European countries and all discriminatory practices represent the new faces of racism.

The main aim of this study is to examine the hostility toward foreigners in Western Europe which has become prevalent and increased its visibility on the debates of new-racism. In this context, the first chapter constitutes the theoretical framework which elaborates the concepts of race, racism and new-racism. The differences and similarities between classical and new racism are explained. In the second section, a causal explanation of recent events in Western Europe by the phenomenon of new-racism is scrutinized. The practices of new racism, both in social and legal realms are evaluated through examples in developed countries of Western Europe such as Denmark, Germany, Britain, France, Sweden, and the Netherlands. In the light of this debate, it is aimed to show how “foreigners” who are the subject of new-racism are excluded from all walks of life and how new-racism reproduces itself in daily life. In conclusion, this study emphasizes the importance and urgency of the need for taking necessary measures, and cautions against new-racist movements.

Key words: Race, Racism, New-Racism, Europe, Hostility toward Foreigners.

Giriş

İrk ve ırkçılık özellikle 19. yüzyıldan sonra siyaset biliminin ilgi alanına girmeye başlamıştır. Bu konulara olan ilginin artması, dünya tarihindeki gelişmelere paraleldir. İmparatorluktan ulus devlete giden tarihsel süreçte, sömürgecilik ve köleliğin kapitalist ilişkilerin önemli bir itici gücü olarak ortaya çıkmasıyla birlikte, “ırk” kavramı bu ilişkiler ağını meşrulaştıran bir araç olmuştur. Bu bağlamda, ırk kavramına yüklenen, insanları hiyerarşik olarak fiziksel özelliklerine göre sınıflama, bilimsel ve entelektüel çalışmalarda

vücut bulmuş ve böylelikle bilimsel olarak da kanıtlanmış olan insanlar/toplumlar arasındaki hiyerarşik ilişkiler (efendi-köle, sömüren-sömürülen, gelişmiş-gelişmemiş, Batılı-barbar) olağan kabul edilmiştir. Foucaultcu bir yaklaşımla ifade etmek gerekirse, insanlar/toplumlar arası iktidar ilişkileri, ırk üzerine yapılan bilimsel araştırmaların sonuçlarıyla onaylanmış ve sorgulanamaz “tek gerçeklik” olarak sunulmuştur. Irk kavramının ortaya çıkmasından çok önce ve bilimsel geçerliliğini kaybetmesinden çok sonra ırkçılık olarak tanımlanabilecek pek çok durumdan da bahsedilebilmektedir. Buna bağlı olarak ırkçılık, farklı “ötekilere” yönelmekte ve farklı mekânlarda ve zamanlarda varlığını ve yıkıcılığını göstermektedir. Günümüzde Avrupa’daki yabancı düşmanlığı, bunun sonucunda ortaya çıkan şiddet olayları ve göçmen politikaları yeni bir tür ırkçılığı göstermektedir. Almanya’daki Türk göçmenler başta olmak üzere Avusturya, İngiltere, Danimarka, Fransa, Hollanda ve İsveç gibi pek çok ülkede 1970’lerden sonra ağırlık kazanan göçmen karşıtlığı ve yapılan uygulamalar bu yeni-ırkçılıkla iç içe geçmiştir. Almanya’da yaklaşık yirmi yıldır devam eden ve son olarak 2008 yılında bazı Türklerin de ölümüne yol açan kundaklama olayları, Fransa’da yaşanan banliyö ayaklanmaları, 11 Eylül sonrası güvenlik tedbirleri adı altında Müslüman azınlıklara uygulanan kötü muameleler, yeni göçmen yasalarının ardı ardına parlamentolardan geçmesi bu durumun önemini altını çizmektedir. Banliyö ayaklanmaları sırasında, Fransa İçişleri Bakanı olan Nicholas Sarkozy’nin Arap ve Afrika kökenli gençlere “serseri”, “ayak takımı” diye hitap etmesi Avrupa’nın “ikincil olan bu vatandaşlarına” bakışını ortaya koymaktadır. Bu çerçevede, çalışmada temelde Avrupa’da yaşayan Türklerin de sıklıkla maruz kaldıkları yeni tür ırkçılık olgusunu; özellikle Batı Avrupa üzerinden tartışmak amaçlanmıştır. Yeni-ırkçılık olgusuna giden bu evrimsel süreci anlamak açısından da çalışma, tarihsel gelişimi doğrultusunda öncelikle ırk kavramını ve ırkçılık olgusunu açıklayarak, bu kavramların günümüzde aldıkları biçimleri ve yeni-ırkçılık olgusundaki izdüşümlerini göstermeye çalışmaktadır.

Irk Kavramı ve Tarihsel Gelişimi

Irk kavramı, hem sosyal bilimlerin hem de biyoloji ve genetik gibi fen bilimlerinin kapsamına girmektedir. Bu nedenle, farklı şekillerde tanımlanabilmekte ve dolayısıyla eksik anlaşılabilir. Siyaset bilimi açısından, ırk kavramını insanlar arasındaki biyolojik farklılıkla tanımlayan klasik bir antropolojik yaklaşımın günümüz ırkçılığını açıklaması mümkün olmadığı gibi; fiziksel antropolojideki, genetikteki ve biyolojideki gelişmeleri takip etmeyen bir sosyolojik açıklamanın da güçlenen ırkçı söylemleri anlamakta zorlanacağı açıktır. Bu nedenle, günümüzdeki yeni-ırkçı söylemleri anlamak için öncelikle ırk kavramına

ve tarihsel gelişimine kısaca değinmek gereklidir. Irk, bir insanın doğuştan gelen belli biyolojik/fizyolojik özellikleri, bir akrabalık ilişkisi nedeniyle benzer özelliklere sahip diğer insanlarla paylaştığı düşünülen topluluğa verilen addır. Irk, insanları biyolojik/fizyolojik nitelikleriyle sınıflama biçimidir. “İrk” (race) kelimesinin Avrupa dillerinde ilk ortaya çıkışı 16. yüzyıl civarlarına denk gelmektedir (Fortney 1977: 35). Irkçılık kavramı ise, hiyerarşik bir sınıflama içinde aşağı görülen ırka karşı güdülen, şiddet ve aşağılama dolu davranış ve düşünceleri ifade etmektedir. Bu anlamıyla ırkçılık kelimesinin, 1930’larda Nazilerin Yahudilere karşı olan politikalarını ifade etmek için kullanılmaya başlanması, bu kavramın yaygınlaşmasına neden olmuştur (Fredrickson 2007:5). Bernasconi’ye (2007: 33) göre, ırk kelimesi gevşek bir anlamda kullanıldığı sürece ona itiraz etmenin pek de bir anlamı yoktur. Ancak, Montagu için ırk “insanların en tehlikeli miti”, Levi Strauss içinse “antropolojinin temel günahıdır” (aktaran Billinger 2007: 5). Bu günahın başlangıcını bulmak ise, pek mümkün görünmemektedir. İnsanlar uzun bir zamandır, ırk adı altında olmasa da belli sınıflamalarla kendilerini farklılaştırmaktadır. Antik Yunan’da Yunanlılar dışındakilerin barbar olarak görülmesi veya 15.yüzyıl İspanyası’nda Yahudilerin sürülmesi ve dışlanması bunun örneklerindedir². Irk düşüncesi en temelde, “bir halkın veya insan grubunun kendilerini, ötekilerin üzerine koyduğu ve mevcut üstünlüklerini özsel bir farklılık öğretisi aracılığıyla ifade ettikleri bir siyasi tahakküm ve ekonomik sömürü bağlamında gelişmiştir” (Fenton 2001: 98).

Antropolojide, ırk konusunda yapılan çalışmaların kısa bir tarihçesi incelendiğinde, ırk kavramının kullanımının Avrupa merkezli olduğu görülmektedir. Özellikle 17. ve 18. yüzyıllarda ırk kavramına dair araştırmalar yaygınlaşmıştır³. Bu çalışmaların çoğunda, görünür olması nedeniyle fiziksel nitelikler, genellikle de bu niteliklerin en belirgin olan “deri rengi”, ırksal sınıflamaların temelini oluşturmuştur. Amerika ve Avrupa’da yükselen Beyaz-Siyah ayrımının günümüze kadar uzanan yansımaları da bunu açıkça göstermektedir. Günlük hayatta açık tenli, renkli gözlü insanlara sorulan “Muhacir misin?” benzeri sorular da bu tür bir deri rengine dayalı ırksal sınıflama algısının uzantıdır. Kısaca, 18. yüzyıldaki çalışmalar, biyolojik özelliklerle insanları sınıflamanın üzerine eğilmişler; ancak bunun doğruluğunu kanıtlayamamışlardır. Bu çalışmaların hepsinin ortak noktası ise, “beyaz adamın” hiyerarşinin en üstünde kabul edilmesidir. Buffon’un deyişiyle “Doğa en mükemmel çabalarında insanları beyaz olarak yaratmıştır” (aktaran Somersan 2004: 47). Batı’nın gözüyle Batı’da başlayan ırk söylemi, ırkçılığa önemli bir dayanak noktası sağlamıştır⁴. 19. yüzyılda, Lamarck, ardından Darwin-Wallace’in evrim teorisi ve G.

Mendel'in genetik üzerine yaptığı çalışmalar ırksal bir sınıflamanın imkânsızlığını göstermiştir⁵. 20. yüzyıla gelindiğinde Boas, Cool, Garn ve Birdsell gibi antropologlarla karşılaşmaktadır. Boas başta olmak üzere bu antropologlar, insanlar arasında "ırk"ın, "belli bedensel ve zekâsal özellikleri paylaşan, aynı genetik çizgi üzerinde bulunan" bir grup insan olarak anlaşıldığını, ancak deri rengi, saç tipi gibi niteliklerle insanların sınıflanmasının mümkün olmadığını savunmaktadır. Gelenekler, ritüeller, alışkanlıklar bir toplumun devamlılığı için hayati önemdedir ve o toplumsal grubun genetik yapısını ağırlıklı olarak bunlar oluşturmaktadır (Malik 2002: 150–153)⁶.

Sonuç olarak, klasik ırk kavramının geçerliliği tartışılır bir zemindedir. Irk olgusunun güvenilirliğini yitirmesi temelde üç nedene dayanmaktadır. İlk olarak, belli bir "ırk" olarak kabul edilen bir grup insanın içindeki çeşitliliğin, ırklar arasındaki çeşitlilikten daha fazla olabileceğinin görülmüş olması ve genetik araştırmaların bunu onaylaması en önemli nedendir. İkincisi, insan grupları arasındaki farklılığın ırksal kalıtımla açıklanmasına karşın, bu farklılıkları tarihsel ve kültürel mirasla açıklayan daha doyurucu sosyolojik ve antropolojik çalışmalar ortaya konulmuştur. Son olarak ise, ırksal farklılığın savunulmasının ve bunun bilimsel zeminde tartışılmasının insanlık onurunun hiçe sayılmasına ve insanların bu özellikleri ile aşağılanmasına hizmet ettiği görülmüştür (Fenton 2001: 7). İnsanların eşitliği, insan hakları benzeri düşüncelerin değerlendirilmesiyle de "ırk" kavramı temelinde yükselen ırksal bir sınıflama düşüncesi sorgulanmaya başlanmıştır. "İrk"sal bir sınıflamanın bilimsel olarak da mümkün olmadığı düşüncesinin ırkçılığı yok edeceği savunulmuştur. Buna rağmen ırkçılık gücünü kaybetmemiştir. Irk olgusu, insanlarda uyandırdığı farklı, üstün ve bir gruba ait olma hisleriyle beslenen mitsel bir inançla örtüşmeye başlamıştır. Bu açıdan ırkçılık, "ırk" kavramından görece bağımsız, dönüşen ve kendini tanımlamakta yeni girdi ve çıktılar bulan dinamik bir olgu olarak ele alınmaktadır.

İrkçilik

İrk adı altında olmasa bile, ırkçılığın insanlık tarihinin pek çok döneminde ve her toplumda var olduğu ifade edilmektedir.⁷ İrkçiliğin kuramsal kökleri, akılcılaştırılması entelektüeller tarafından özellikle Batı'da yapılmıştır. David Hume, 1748 tarihli "Ulusların Kökenleri" adlı çalışmasında "siyahlar ve öteki yaratıklar doğal olarak beyazdan daha aşağıdadır" derken, Locke, Afrikalıların köleleştirilmesini kabul etmiş; Hegel ise, siyahların insanlığın yüz karası (!) olduğunu düşünmüştür. Benzer şekilde Montesquie, çevresel faktörlere göre toplumların farklı karakteristik özelliklere sahip olarak gelişmiş olduğunu

iddia etmiştir (Malik, 1996: 39–43; Bernasconi, 2007). Görüldüğü gibi ırkçılık, Aydınlanma'nın karanlık yüzüdür. O halde “İrkçilik nedir?”. Sokaktan geçen bir kişi için bu çok net bir soru olabilir. Cevap muhtemelen “İnsanların kendilerinden farklı bir ırka mensup olduğunu düşündüğü insanlardan nefret etmesi ve bu ırka karşı saldırganlığa varacak şekilde dışlayıcı, aşağılayıcı ve yok edici davranışlarda, söylemlerde bulunmasıdır.” Bu tanımı inkâr etmek oldukça zor görünmektedir. Buradaki sorun “ırk” ile neyin, kimin kastedildiğidir. Bu çerçevede ırk kavramının günümüzde içerdiği anlam ya da anlamsızlık, ırkçılığı tanımlanması zor hale getirmiştir.

Günümüzde farklı ırkçılık biçimlerinden bahsetmek mümkündür. En basit şekliyle bu ayrım klasik ırkçılık (biyolojik ırkçılık, eşitsizlikçi ırkçılık) ve yeni-ırkçılık (kültürel ırkçılık) olarak yapılabilir. Klasik ırk tanımı üzerinden yapılan “klasik eşitsizlikçi ırkçılık” tanımı, çeşitli insan gruplarının biyolojik/fiziksel özelliklerle birbirinden farklılaştığı ve bu nedenle bu gruplar arasında belli bir hiyerarşik sıralamanın mümkün olduğu inancıyla şekillenmektedir. Oysaki günümüzde insanları belli fiziksel/biyolojik özelliklerine göre ayırmanın mümkün olmadığını biyoloji ve genetik bilimleri kanıtlamıştır. Ne var ki, ırk kategorilerinden bu şekilde uzaklaşılması ırkçılığın sona ermesi anlamına gelmemektedir. İrksal sınıflamanın meşru bilimsel zeminini kaybetmesinden bu yana yeni tip ırkçılar, Balibar'a göre, “ırksız ırkçılar” türemiştir. Bir başka anlatımla, üst düzey ırkçılık gözle görünür “kanıtlara” (ırksal işaretler ve özellikle de bedensel işaretler çok önemlidir) dayanarak bilimsel bir hayali gerçeklik yaratmaktadır (Balibar 2003: 27). Yeni-ırkçılıkta, bu bilimsel hayali gerçeklik “görülebilir bu olguları”, “gizli” nedenlere (Almanya'daki ekonomik durumun suçlularının Türkler olarak görülmesi gibi) dayandırarak kitlelerin, ırkçılığın özünde bulunan bir kendiliğindenliği kurumsallaştırmasına yol açmaktadır. Bu bağlamda Balibar (2003: 25) yeni-ırkçılığı şu şekilde tanımlamaktadır:

“Gerçek ‘bütüncül toplumsal görüngü’- farklılık işaretlerinin (isim, derinin rengi, dinsel ibadet etrafında eklenilen ve korunma ya da ayırım hayalinin (toplumsal bünyeyi arılaştırma, ‘kendi’, ‘biz’ kimliğini her türlü melezleşme, karışma ve istiladan koruma zorunluluğu) zihinsel ürünleri olan söylemlerde, temsillerde ve pratiklerde (şiddet, hor görme, hoşgörüsüzlük, aşağılama, sömürü biçimlerinde) kayıtlıdır.”

Castoriadis'a (1987: 54–55) göre de, ırkçılık, “basitçe başkasından nefret etme fikridir” ve kesinlikle Batı'nın özgül bir buluşudur⁸. Aynı zamanda ırkçılık keskin ve şiddetli dili olan evrensel bir tezahürdür. Fenton'daysa ırkçılık terimi, insan gruplarını “ırk” adı altında sınıflandırma iddiasıyla, yalnızca gruplar arası farklılıkların değil; aynı zamanda

eşitsizliklerin de altını çizmektedir. Böylelikle “ırksallaştırılmış eşitsizlik sisteminin yeniden üretimine işaret etmektedir” (Fenton 2001: 87) ve ırksallaştırma bu yeniden üretim anlamında sosyal bir süreçtir. Irkçılığın en önemli göstergelerinden biri de, kişinin ötekini dışlamadan kendini olduğu gibi tanımlama yeteneğinden açıkça yoksun olmasıdır (Castoriadis 1987: 55). Öteki değersizleştirildikçe, kişinin kendi kimliğinin değeri göreceli olarak artmaktadır. Bu anlamda ırkçılık “ben-merkezci” bir yapıdadır ve dışlayıcıdır. Dışlamanın şiddetli bir öfke, nefret, istememe ve aşağılama formlarına dönüşmesiyle ırkçılık biçimlenmektedir. Hem klasik eşitsizlikçi ırkçılık hem yeni-ırkçılık bu özelliklerle yayılmacıdır.

Irkçılık, bir düşünce biçiminin ötesinde uygulamaya dönük yapısıyla kültüralizm, etnisizm benzeri kavramlardan ayrılmaktadır. Özellikle “pratik” ırkçılığın önemli bir ögesidir (Fredrickson 2007: 5–6). En temel şekliyle ırkçılıkta, hareketin ifade şekli olarak dört düzeyden bahsedilebilmektedir (Rattansi-Westwood 1997: 224- 226). Birinci düzey “alt ırkçılık”tır (*infraracism*). Önyargı, yabancı düşmanlığı, farklılığa tahammülsüzlük benzeri düşüncelerle kendini göstermektedir. Irkçılık, henüz çok görünür şekilde ifade edilmemektedir. “...lar pistir. ... tembeldir.”, “...olmasa ekonomik sorunlarımız olmayacak” benzeri söylemler bu aşamada görülmektedir. Irkçılık, henüz merkezi bir sorun değildir. İkinci düzey “bölünmüş ırkçılık”tır (*split racism*). Irkçılık, hala çok önemli bir sorun değildir; çünkü siyasal bir ifadesi hala oluşmamıştır. Bu nedenle ırkçılık merkezi olmakla beraber henüz bütünleşmiş bir görünüm sergilememektedir. “Ben ırkçı değilim; ama...” şeklinde ifade edilen durum ırkçılığın tam da bu aşamasıdır. Üçüncü düzey, “siyasal ırkçılık”tır (*political racism*). İdeolojik biçimlenme ve uygulama biçimleri görünürlük kazanmıştır. Bu düzey, entelektüeller ve siyasilerin aynı ırkçılık söyleminde birleştiği zamanda ortaya çıkmaktadır. Son düzeyse, “bütüncül ırkçılık” (*total racism*) veya “devlet ırkçılığı”dır. Devletin kendisi ırkçı ilkeler üzerine kurulmuştur. Hitler Almanyası’nda Yahudilerin ya da 1950 öncesi Avustralyası’nda Aborjinlerin devlet tarafından maruz kaldığı politikalar bunlara örnek olabilir (Cowlshaw 2000: 3). Bu dört aşamanın hem klasik ırkçılık hem de yeni-ırkçılıkta belli düzeylerde bulunduğu görülmektedir.

Yeni-İrkçilik Bağlamında Etnisite ve İrk Kavramlarının İlişkisi⁹

Klasik ırkçılığın düşmanı, biyolojik özellikleriyle ırktan/kendi grubundan farklı olduğu düşünülen “aşağı/hakir” kabul edilen öteki ırklardı. Bu nedenle de “ötekiyi” belirlemek daha kolay ve basitti. Ancak ırksal sınıflamanın bilimsel olarak çürütülmesi bu basit ilişkiyi baltalamıştır. Kapitalist ilişkiler, küreselleşme, göç gibi nedenlerle aynı hinterlandı ve rantı paylaşmak zorunda kalan farklı kültür, din ve geçmişe sahip insanların birbiriyle daha yakından ilişkiye girmesi ise ırkçılığın dönüşmesini sağlamıştır. Bu nedenle, günümüzde yeni-ırkçılık olarak tanımlanan olgunun “ötekileri”, farklı ırklardan başka kültürel, dinsel, coğrafyasal ve geçmişsel bağlarla birbirine bağlanmış olan etnik grupları, dinsel toplulukları ve bu özellikler çerçevesinde tanımlanan göçmenleri içine alacak şekilde genişlemiştir. Bu bağlamda etnomerkezcilik ve kültüralizm, yeni-ırkçılığı yabancı düşmanlığı düşüncesi çerçevesinde desteklemektedir. Dolayısıyla yeni-ırkçılığı açıklamadan önce etnisite ve ırk kavramları arasında bu dönüşüme olanak sağlayan bağa değinmek önemli olabilir.

İrk, etnisite, millet gibi kavramların iç içe girdiği ve etnisite yerine zaman zaman ırk kavramının kullanıldığı görülmektedir. Bunun en önemli nedeni, ırk ve etnisite kavramlarının oldukça fazla ortak zemine sahip olmasıdır. İrksal açıklama kökeninde, kültürel nitelikler taşımasa bile insanlarda uyandırdığı intiba zaman zaman bu yöndedir. Kültürel kodlar çerçevesinde tanımlanan etnisite bu açıdan ırk kavramıyla karışabilmektedir. Ancak, bu ortak zeminin dışında ırk ve etnisite farklı anlamlara sahiptir¹⁰. Etnisite kavramı, “sosyal ve kültürel farklılığın, dil ve soyun; sosyal eylemin ve sosyal örgütlenmenin bir boyutu olarak nasıl birleştiğini ve sosyal olarak yeniden üretilen bir sınıflandırma sistemini nasıl oluşturduğunu belirtmektedir”. Bu açıdan etnik kimlik, karşılıklı etkileşimin olduğu sosyal bir süreçte oluşmaktadır. Bu etkileşim “bize” ait olanlar ve bizi seyredenler “onlar” biçiminde yaşanmaktadır (Fenton 2001: 7, 87, 90). İrk kavramı ise, fiziksel/biyolojik farklılıkla açıklanan “onlar” şeklinde oluşmaktadır; fakat günümüzde ırksal sınıflama, genelde belli kültürel ve dinsel niteliklerin o grupla özdeşleştirilmesi anlamına gelmektedir. Bu anlamda da etnik grup daha kapsayıcı olması nedeniyle “ırk” durumunu içine almaktadır. Nitekim, etnisite ve ırk ilişkisi, özellikle yeni-ırkçılık göz önüne alındığında iç içe geçmiş görünmektedir; çünkü etnik kimlik bilinci ortak bir atadan, soydan, ırktan ve dolayısıyla ortak bir kültürden, dinden olma inancı üzerine şekillenmektedir. Arada, gerçekten bu tür bir akrabalık ilişkisinin ve biyolojik benzerliğin olması gerekmemektedir. Önemli olan, bu inanca sarılmak ve onun çevresinde toplanmaktır. Günümüzde kültürel ya da çağdaş ırkçılık söylemleri, içine kültür ögesini kattıkları için “ırk” kavramının gündelik kullanımı etniklik algısına daha yaklaşmış

görülmektedir¹¹. Bernasconi'nin (2007: 137) de belirttiği gibi “günümüzde ırka dair biyolojik bir temelin yokluğunda, ırksal farklılığı etnik farklılıktan neyin ayırdığını görmek bazen hayli güçtür”. Etnik ayırım mutlaka negatif, aşağılayıcı bir ayrıştırma içermeyebilir. Ancak, etnik algılama da, içinde ötekileştirme ve kendini farklılaştırmayı barındırmaktadır ve bir etnik grubun kendisi ya da bir üyesi bu farklılığının altını aşağılama, kötüleme, istememe benzeri negatif dışlamalarla çizdiği noktada ırkçılık sınırına girmeye başlamıştır¹². Etnomerkezcilik ve ırkçılık arasındaki yakınlık da gözden kaçırılmamalıdır. D'Souzo gibi bazı yazarlar, etnomerkezcilikle ırkçılığı birbirinden tamamen farklı görerek, etnomerkezciliğin yabancı düşmanlığına varan ölçüdeki dışlayıcılığını doğal ve meşru kabul etmektedirler. D'Souzo, bu konuyu şu şekilde açıklamaktadır: “İrkçilik, biyolojik karakteristiklere dayanan insan grupları arasındaki hiyerarşik farklılıkları vurgularken; kabilecilik veya etnomerkezcilik bir kişinin kendi grubunu yabancından daha üstün görmesidir” (aktaran Taş 1999: 49). Kendi kültürüne sahip çıkmakla başka kültürleri aşağılamanın ya da yabancı düşmanlığının aynı olmadığı elbette açıktır. Ancak, etnomerkezcilik üzerinden kendi kültürüne sahip çıkmanın varacağı noktanın, diğer kültürleri aşağılamak ve tehlikeli görmek olabileceği de gözden kaçırılmamalıdır. Aksi takdirde, Le Pen ırkçı olmanın ötesinde bazılarının savunduğu gibi yalnızca yabancılardan hoşlanmayan popülist bir politikacı olarak kabul edilecektir. Kısaca, etnik sınıflama/ayrıştırma, biyolojik ve sosyolojik bir anlam içererek yeni-ırkçılığın kapsamına daha uygun ve geniş bir çerçeve sunmaktadır. Kültür ve din farklılaşmasında ibadet ritüellerinin, fiziksel işaretlerin ve farklı yaşam alanlarının görünürlük kazanmasıyla yeni ayrımlaştırmalar ve yeni-ırkçılığın yöneldiği “onlar/ötekiler” ortaya çıkmaktadır.

Yeni-İrkçilik

Yeni-ırkçılık söyleminde “öteki”, biyolojik özellikler temelinde değil; kültürel veya farklı nitelikleri nedeniyle aşağılanır ve ayrıştırılır. Bu nedenle, yeni-ırkçılık belli belirsiz bir ayrımcılık perdesiyle gelişen bir ırkçılık biçimidir. Bu tür ırkçılığın çıkış noktası da sonuç noktası da aslında aynıdır. Diğer bir deyişle, ırkçılık kültürel farklılıklarda kaynağını bulur ve bu ayrılıkları daha da keskinleştirir. Balibar'ın (2003: 35) sözleriyle belirtmek gerekirse “Yeni-ırkçı öğretilerde hiyerarşi temasının ancak görünüşte ortadan kalktığını anlamak zor değildir”. Yeni-ırkçılık, sömürgecilik çağının sona ermesinden sonra, sömürge ve sömürgeci ülkeler arasındaki nüfus hareketlerinin tersine dönmesiyle oluşan yeni siyasal ve sosyal hayatın bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır. 11 Eylül olayları da bu düşmanlık ilişkilerinin yeniden üretilmesine katkı sağlamıştır. Bu yeni-ırkçılığın ideolojik arka planı, merkezinde göç karmaşıklığı ve göçmenlik bulunan “ırksız ırkçılıktır”. Bu açıdan, yeni-ırkçılık¹³ da

baskın unsur biyolojik özelliklerin farklılığı değil; kültürel özelliklerin farklılığıdır ve göçmenler, mülteciler, yerli olmayanlar, kısaca o ülkenin sahibi olarak kabul edilen hâkim grup dışında kalan, sonradan geldiği düşünülen yabancılar yeni-ırkçılığın nesnesidirler.

Fanon (1967: 42–43) “yeni-ırkçılık” kavramını kullanmasa da-, kendi gelenek ve kültürüne tekrar sarılarak bunları diğer grupların gelenek ve kültürü karşısında değerleştirme davranışının, günümüz ırkçılığının devamlılığını sağladığını ifade etmektedir. Bu bağlamda, Barker’ın (1981) yanı sıra Fanon (1967) da “yeni tip” bir ırkçılığının açıklamasını getirmektedir. “Arap doktorların yerde uydukları, her yere tükürdükleri” ya da “Siyah entelektüellerin bir karar vermeden önce büyücülere danıştıkları” benzeri söylem ve inançlarla diğer gruplar, ırklar, kültürler ve kimlikler hakir görülür. Hâkim grubun değerleri, gelenekleri, kültürü resmi olarak onaylanmış ve değerli kılınmış olur. Günümüzde bu ırkçılığı yapanlar bir yandan tüm insanların eşitliğine duydukları inancı ifade etmekte; diğer yandansa Siyahlara, Araplara, Hintlilere, Müslümanlara kendilerinden ayrı ve aşağı varlıklar gibi muamele etmektedir (Bernasconi 2007: 142). “İlk bakışta, bazı grup ya da halkların diğerlerine üstünlüğünü değil, ‘sadece’ sınırların kaldırılmasının sakıncasını, hayat tarzlarının ve geleneklerin bağdaşmazlığını savunan böyle bir ırkçılık, haklılıkla [P.A. Taguieff’in tanımı ile] farkçı-ırkçılık [ayrıştırımcı ırkçılık]’tır (Balibar 2003: 30). Bu tür bir ırkçılık, kendisi gibi olmayan karşı tarafın¹⁴ çizdiği coğrafi ve sosyal sınırların içinde yaşaması gerektiğini savunan bir davranış biçimini ifade etmektedir. Bu açıdan farklı kültürlerle saygılı olduğu söyleminin altında, görünmeyen bir kültürler arası eşitsizlik inancı yatmaktadır. Hatta bu ayrıştırımcı-ırkçı söylemde kültürel hiyerarşiye dahi gerek kalmamaktadır. Birbirine benzemeyen grupların bir arada yaşaması doğal değildir. Bu nedenle, ayrı yaşayacak farklı insan grupları arasında bir kültürel hiyerarşi yaratmaya gerek kalmamaktadır. Ayrıştırımcı-ırkçılığın bir diğer tehlikeli yönü, onun ırkçılık ve ırkçılık karşıtlığı çatışmasından ders almış gözükmesidir. Ayrıştırımcı-ırkçılık, çatışmaya farklılıkları ayırıştırarak siyasal bir çözüm üretirken, ikincil konumu bilinçaltından atamayan bir meta ırkçılığına dönüşmektedir. “Hoşgörü eşikleri”ne saygı göstermek, “kültürel mesafeleri” korumak, yani bireylerin “bir tek kültürün mirasçıları ve taşıyıcıları olduğunu ileri süren varsayım”lar (Balibar 2003: 31–33) ile toplulukları ayırırken, bu meta ırkçılığını yeniden üreten bir siyasal ortam oluşturmaktadır.

Günümüzdeki ırkçılık söylemi, kökenini klasik ırkçılığa dayandırarak farklı bir evrimleşme süreciyle kendini kültürel alanda da tanımlamaktadır. Bu yeni-ırkçılık söylemi, kişilerin tutumlarının ve kabiliyetlerinin kan ve genlerle değil; tarihsel kültüre aidiyetle

açıklanması düşüncesine oturmaktadır. Bir anlamda klasik-ırkçılık “sembolik” bir ırkçılıkla yer değiştirmiştir. Bu nedenle, yeni-ırkçılık hem kavramsal hem de deneysel olarak eski tip ırkçılığa mesafe koymuştur (Virtanem ve Huddy 1998: 312). Yeni-ırkçılık söylemi, Balibar’ın (2003: 31–32) da mutabık olduğu şekilde kültürel bir hiyerarşi üzerinden artık kendini var etmektedir. “Kültür bireyleri ve grupları *a priori* olarak bir soy kütüğüne, dokunulmaz ve değişmez bir soy belirlenimine hapsedme yolu olarak iş görebilir”. Bu bağlamda, “yeni-ırkçılık”, belli bir toprak parçası üzerinde yaşayan insan gruplarının tarihsel süreçte genlerine depo edilen kültürel alışkanlıkların farklı olduğunu savunmaktadır (Taş 1999: 51). Bu tür bir fark da kaçınılmaz olarak farklı etnik ve dinsel grupları içine almaktadır. Ayrıca Smithci (2002) bir bakış açısından, bu söylemin klasik ırk mitiyle güçlendirildiği de iddia edilebilir. Kültürel hiyerarşide irksal söylem hala belli bir soya/ataya ait olma mitiyle özdeşleştirilmektedir. Her ne kadar günümüzde biyolojik olarak insan gruplarını sınıflara ayırmak mümkün olmasa da, aynı kökenden gelen insanların bir arada olduğu inancı ulus, milliyet ve ırk söylemlerini temellendirmektedir. Bu açıdan “gerçek ırkçılık ötekilerin dönmesini (*recant*) kabul etmez (hatta dönmüş olsalar bile onlara zulmetmeye, onları zan altında tutmaya devam eder)” (Castoriadis 1987: 58). Balibar’ın meta ırkçılık kuramından çok etkilenmiş Sloven entelektüel Zizek, Balibar’la ortak şekilde, ulusun bir kurgu, bir hayali cemaat olduğunu söylemekte; ama bunu açıklarken Lacancı anlamda da “gerçek” sözcüğünden söz etmektedir. Lacan’ın “gerçek” kavramı, bilemediğimiz, varlığından hiçbir zaman emin olmadığımız; fakat diğer yandan da çok paradoksal bir şekilde varlığını hiçbir zaman sorgulamadığımız bir şeydir. Bu bağlamda yeni-ırkçılık, biyolojik aşağılığın kaba fikirlerine gerekli mesafeyi koymuş, kültürel cemaat olarak hayali bir tanım yapmaktadır (Somersan 2004: 41). Avrupalı değerleri benimseyen, Avrupa’da doğup büyüyen, oranın vatandaşı olan bir Afrikalı’ya, bir Yahudi’ye ya da sonradan Hristiyan olan bir Müslüman’a hep bu ikincil kimliğin şüphesiyle bakılır. Bu, özellikle yeni-ırkçılık açısından geçerlidir. Klasik biyolojik ırkçılık zaten “dönme”nin yolunu, değişmez fiziksel özelliklere sahip olmak düşüncesiyle kapatmıştır.

Batı Avrupa’da Yeni-Irkçılığının Ortak Düşmanları Yabancılar

İrk kavramının, biyoloji alanından sosyal alanlara doğru ağırlık değiştirmesinin temel nedeni onun toplumsal ilişkiler içinde geçirdiği sosyal içerikli dönüşümdür. Bir düşünüş ve davranış biçimi olan ırkçılık, irksal sınıflamayı biyolojiden ziyade sosyal-siyasal bir olguya dönüştürmüştür. Artık, Siyahlar zekâları eksik olduğu için belli işlerde çalışmaktan alıkonulmazlar; iş etiklerinin eksikliği ve çalışmaya gönüllü olmayan eğilimleri nedeniyle işe

alınmazlar. Yeni-ırkçılık,¹⁵ Siyahların tembel ve şiddet eğilimli olduğu gibi yeni tip ırkçı, negatif önyargılarla sosyal olarak üretilir (Virtanem ve Huddy 1998: 312–315). Diğer bir deyişle, yeni-ırkçılık söylemi, kültürel ve dinsel niteliklerle belirlenen ayrıştırımacı bir kimliğe bürünmüştür. Bu özelliği nedeniyle de daha az görünür bir şekilde aramızda gezmektedir; ama daha az etkili olduğunu söylemek bir yanılgı olacaktır. 17. ve 18. yüzyıl ABD ve Avrupası’nda sömürgecilik ve Afrikalı Siyah insanların göçüyle güçlenen ırkçı düşünceler ile günümüzde yaşanan yabancı düşmanlığı arasındaki ortak öğeleri bulmak hiç de zor değildir. Ayrımlaştırılan ve aşağı gören bir ortak ötekileştirme her ikisinde de mevcuttur. Her iki öteki de Batı’nın “beyaz adam”ından daha aşağıdadır. İlkinde, biyoloji bilimiyle meşrulaştırılmış fiziksel özellikleriyle (siyah, tıknaz, esmer ve benzeri olmak) ayrımlaştırılan bir sınıflama mevcutken, bugünkünde kültürel, coğrafi, dini ya da ulusal aitlik gibi öğelerin birleşiminde bu ayrımlaştırma şekillenmektedir. Her kişinin kendi grubu ve temas halinde olduğu ‘öteki’ gruplar hakkında bir görüşü vardır. Ekonomik üretim sürecindeki paylaşım sorununun yansımaları olarak akıllarda oluşturan önyargılarla –“Araplar pistir, şiddet eğilimlidir”, “Siyahlar ahlaksız, eğitimsizdir”; “Türkler tembel, üçkâğıtçıdır”, “Müslümanlar teröristtir”- istenmeyen bir öteki, bir suçlu yaratılmaktadır. Bu kişilerde, 1980’lerin başında yeni sağ dalgasıyla gelen neo-liberal anlayış, küreselleşmenin sosyal, ekonomik, kültürel alanlardaki değişimiyle karşılıklı etkileşime girmiş ve bireyi atomize ederek kişilerin kendilerini güvende hissedecekleri kimliklere sarılmalarına neden olmuştur. Bu bağlamda, küreselleşme sonucu yok olup gideceği düşünülen etnik, ulusal, dinsel farklılıklar tam tersine kuvvetlenmiş, hatta marjinalleşerek küreselleşmenin içinden ona bir tepki olarak yükselmiştir. Bu nedenle, günümüzdeki gelişmeler ırkçı ve milliyetçi söylemlerin güçlenmesine yol açmıştır. Kişiler kendi kültürel değerlerine dönerek ötekileri yabancılaştırmaya başlamışlardır. Yine aynı nedenden dolayı yeni-ırkçılık, sonradan geldiği düşünülen her türlü yabancıya, tüm farklı etnik, dinsel gruplara yönelmektedir. Avrupa’da bu kişiler, çoğunlukla eski sömürge ülkelerinden gelen halklar ya da Üçüncü Dünya ülkelerinden gelen Müslümanlar ve Asyalılardır. Özellikle 11 Eylül’den sonra kuvvetlenen ve görünür olan bu davranış kendine bir meşruluk kaynağı da bulmuştur: “Güvenlik kaygısı”. Örneğin, İngiltere’de 1960’larda göçmenler (*immigrants*) ve ev sahibi (*host community*) şeklindeki kullanım, “yabancılık” (*strangeness*) ve “yenilik” (*newness*) şeklinde evrimleşerek ayrımcı ve önyargılı bakışı dildeki kullanımıyla dışa vurmuştur. Benzer şekilde, Batı Almanya’da 1970’lerde Türkleri nitelemek için “yabancı” (*auslander*) kelimesi kullanılmaya başlanmıştır (Allen ve Marcey 1990: 376). 1980’lerdeyse, İngiltere’de Thatcher sürekli olarak İngilizler’in ayrıcalığını vurgularken, Fransa’da katı göçmen karşıtı politikalarla Le Pen’in Ulusal Cephe’si yükselmeye başlamıştır.

Görüldüğü üzere, 20. ve 21. yüzyıllarda Avrupa'nın "yabancıları/ötekileri" göçmenler, mülteciler, kültürel azınlıklar, dini azınlıklar ve etnik azınlıklardır. Bu bağlamda Avrupa'da yeni-ırkçılık bu düşmanlara yönelmiştir (Taş 1999: 17–35). Kısacası, 1970'lere kadar Avrupa'da hâkim olan etnik grup, azınlık, ırk sınıflaması genellikle beyaz-siyah üzerinden yapılarak deri rengine atıfta bulunurken, sonrasında artan şekilde yabancı-yerli ayrımıyla yer değiştirmiştir (Allen ve Marcey 1990: 376). Kültürel olarak daha medeni; dolayısıyla da üstün olduğu inancıyla, yerli kültür ve onun uzantısı olan dinsel inançlar bu ayrımın gerçekleştiği alanlar olmuşlardır.

Fransa, İngiltere, Almanya, Hollanda, İsveç gibi Avrupa devletlerinde giderek artan yabancı düşmanlığı ırkçılık değilse nedir? "Ben ırkçı değilim; ama göçmenler yüzünden iş bulma sıkıntısı çekiyorum, çocuğumun üniversiteye gitme şansı azalıyor" diyen bir İngiliz'in, Fransız'ın, Alman'ın, gerçekten ırkçı olmadığı söylenebilir mi? Bugünkü ırkçılık, işte bu şekilde şeffaflaştığı için daha tehlikeli görünmektedir. Günümüzde İngiltere'de mülteciler her yıl yaklaşık olarak yarım trilyon pounda mal olmaktadır. Bu durum "asıl" İngilizlerin milli sağlık servisinden, eğitim olanaklarından ve işsizlik sigortası gibi hizmetlerden faydalanmasını zorlaştırmaktadır (Kundnani 2001: 41–42). Benzer durumlar nedeniyle, hep aynı cümle insanların dilinde dolaşmaktadır: "Ben ırkçı değilim, ama..." Özellikle 1960 ve 1970'lerde başlayan bu düşmanlık, ülkelerin ekonomik ve sosyal sorunlarla karşılaşmaları sonucunda bütüncül ırkçılık düzeyine yükselmiştir. Pek çok Batı Avrupa ülkesinde muhafazakâr partilerin ve yeni sağın yükselmesinin ardında bu gerçek yatmaktadır. Söz konusu yükseliş, sorunu halletmenin ötesinde daha da derinleştirmiştir. Hatta, yeni-ırkçılık pratikleri artık gizli olmaktan çok, görünür bir hal almıştır. Refah harcamalarına, sosyal hizmetlere ve göçmen yasalarına karşı daha katı politikalar savunulmaya başlanmıştır. İngiltere'de Thatcher'in, Fransa'da De Gaullecüler'in, Almanya'da Kohl'un izlemiş olduğu yabancı politikaları bu gerçeği göstermektedir. Son dönemde, Fransa'da Le Pen'in ve Sarkozy'nin göçmenleri istemeyen açık söylemleri¹⁶, İngiltere'nin ırkçılığa karşı katı duruşu olduğunu vurgulamasına karşın Blair'in seçim kampanyalarında kullandığı göçmenlere karşı kontrol getirilmesi vaatlerinin, çıkarılan terörle mücadele yasalarının hedef gösterdiği suçlular; göçmenler, sonradan o topraklara gelenler, farklı kültürden olanlardır¹⁷. Fransa'daki son başkanlık seçimlerinde hem ilk turda hem de son turda Nicholas Sarkozy'nin¹⁸ ilk sırayı alması bir rastlantı değildir. Benzer şekilde, Almanya'da Merkel hükümetin yabancılara karşı olan tavrı, ayrımcılaştırıcı, kültürel, yeni-ırkçılığın yükselen bir değer olduğunun en açık göstergeleridir. Özellikle, II. Dünya Savaşı sonrasında iş-gücü ihtiyacına karşı işçi göçmenleri

büyük bir gönüllülükle kabul eden Almanya, Fransa, Hollanda, İsveç, İsviçre ve İngiltere’de 1990’lı ve 2000’li yıllarda yeni-ırkçı söylemlerin, davranışların ve politikaların daha da hız kazandığı görülmektedir¹⁹. Almanya’nın Möhlhln ve Solingen şehirlerinde Türklerin ölümüne yol açan kundaklama olayları ya da Türklerin de dâhil olduğu 135 yabancıнын Almanya’da ırkçı saldırılar sonucunda hayatını kaybetmiş olması bunların açık kanıtlarıdır. Avrupa Birliği’nin Temel Haklar Merkezi (FRA) Örgütü’nün 2008’de yayınladığı rapora²⁰ göre, AB üyesi pek çok ülkede (Danimarka, Almanya, Fransa, İrlanda, Avusturya, Slovakya, Finlandiya, İsveç ve İngiltere’de) 2000–2006 yıllarında ırkçı saldırılar artan bir eğilim içindedir. Aynı rapora göre 2000–2006 arasında özellikle Fransa ve Almanya’da aşırı sağ-kanat hareketler hızlı şekilde artmıştır. Sadece Almanya’da ırkçı saldırılar 2005–2006 yılları arasında %14 artış göstererek 15.914’den 18.142’ye yükselmiştir²¹.

Avrupa Birliği’nin tüm çabalarına ve Fransa, İngiltere gibi belli Avrupa ülkelerindeki ırkçılık karşıtı uygulamalara rağmen, -bu ülkeler dâhil- pek çok Avrupa devletinin göz yumduğu ya da görmezlikten geldiği kurumsal bir ırkçılıkla karşı karşıya bulunduğu açık şekilde görülmektedir. Avrupa’nın genelinde mültecilere, göçmenlere karşı devletlerin hukuki ya da sosyal alanlarda aldığı tavır, devlet ırkçılığıdır (Kundnani 2001: 43). Avrupalı devletlerin vatandaşlık kriterlerindeki değişimler, yabancı evliliklerine getirilen kısıtlamalar, yeni göçmenlik yasaları, devlet görevlilerinin davranışları ve vize işlemlerinde karşılaşılan uygulamalar bunların göstergeleridir. Örneğin İngiltere, 1981 Kanunu’yla vatandaşlığı, eskiden beri var olan “İngiltere topraklarında doğmuş olma” koşulundan, “soy bağı”na geçirmiştir. İsveç’te ve Hollanda’da polis ve memurların Şilililere ve Türklere karşı ırkçı saldırılarının kanıtları ortadadır. İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi’ne, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’ne, Alman Anayasası’nda yer alan eşitlik ilkesine ve Katma Protokol’ün AB ülkelerinde Türk vatandaşlarının yerleşme hakkına kısıtlama getirilemeyeceğine dair 41. maddesine aykırı olmasına rağmen, 2007 Ağustos’unda Alman Cumhurbaşkanı’nın onayladığı yeni Göç Yasası (22. maddesinin a.2 bendinde), Almanya’da yerleşik bir kimseyle evlenecek yabancıların yeterli Almanca bilgisine sahip olmaları gerekliliğini getirmektedir. Üstelik Türk vatandaşları için geçerli olan bu koşulun bazı başka ülke vatandaşlarına uygulanmadığı da anlaşılmaktadır. Benzeri bir yasa Ekim 2007’de Fransız Senatosu’ndan da geçmiştir. Bu tür yeni-ırkçı davranış ve politikaların tehlikesi sadece yeni gelecek göçmenlere/yabancılara yönelik olmamasından da kaynaklanmaktadır. Vatandaşı olarak doğmuş, o ülkede büyümüş birinci ve ikinci kuşak göçmenler de benzer sorunlarla karşılaşmaktadır. Almanya’daki kundaklama olayları ya da devletlerin sosyal politikaları

çerçevesinde bunların banliyölere itilmeleri, kontrol altına alınmaları sorunun kökleştiğini göstermektedir. Tam da bu durum yeni-ırkçılığın “öteki” sınıflamasının ifadesidir. Uzun yıllar o ülkede yaşamış olmak, o ülkenin okullarına gitmiş olmak, hatta grup içi evlilikler yapmış olmak bile “göçmen” “etnik” kimliğinin önüne geçemez. Kültürel olarak, inançsal olarak farklı bir grupta ve geçmişle bağın olması dışlanmak için yeterlidir; çünkü görünür olan her kişi yerli Avrupalılara farklı kültürlerin ve yabancıların varlığını hatırlatmakta ve ekonomik, sosyal sorunlarının onlardan kaynaklandığını söylemektedir.

Son dönemlerde, Avrupa Birliği'nin çeşitli kurulumları ve pek çok sivil toplum kuruluşu, Avrupalı olmayanlara, göçmenlere ve yabancılara karşı bu tür ırkçı ve ayrımcı davranışları azaltmak için çabalasa da, çok başarılı olunamadığı yukarıdaki örneklerden ve Avrupa Birliği'nin Temel Haklar Merkezi (FRA) Örgütü'nün 2008'de yayınladığı rapordan anlaşılmaktadır. Raporun da belirttiği gibi, yükselen yeni-ırkçılığı önlemenin yollarından biri Avrupa Birliği'nin Irk Eşitliği Direktifi'ne uymak, kamuoyunu bu konu hakkında bilgilendirmek, kamu çalışanlarını (polis, memur, hukukçu vb.) eğitmek ve gerekli yaptırımları uygulamaktır. Ancak 2006–2007 yıllarında, AB üye ülkelerinin yarısında ırkçılığa karşı hiçbir ceza uygulanmamış olması ve bu konuya dair bir kurumun dahi olmaması ilgi çekicidir²². Üstelik bu tür bir yokluk, ırkçı olayların yaşanmadığı anlamına gelmemektedir. Ayrıca, Avrupa Birliği'nin kendisinin sınır ve göçmen politikaları ırkçı bir temel içermekle eleştirilmektedir. Schengen grubuyla iç sınırlar açılırken amaçlanan, dış sınırları kuvvetlendirmek ve “Avrupalı olmayan davetsiz misafirlerin” girişini kısıtlayıp kontrol altına almaktır (Allen ve Marcey 1990: 378–382). Paul Boateng'in belirttiği gibi “Avrupa, Avrupalı'nın ne anlama geldiği konusunda uzlaşmamaktadır; ama bu Avrupalı tanımdan kimlerin kesinlikle dışlanacağı konusunda gelişen bir konsensüs oluşmaktadır” (aktaran Allen ve Marcey 1990: 380). 11 Eylül bu konsensüsün genişlemesinde önemli bir tarih olmuştur.

Sonuç olarak, yeni-ırkçılığın yeni nesillerin içine işlemişliğinden kurtulmak her geçen gün zorlaşmaktadır. Yeni- ırkçılığın görünmeyen yüzü onun kendini meşrulaştırma biçiminde yatmaktadır. Bu meşrulaştırma biçimini, kültürel ayrımlaştırmayla beslediği hiyerarşiler yaratmaktadır. Siyahlar, Asyalılar artık 1800'lü yıllardaki gibi biyolojik özelliklerinden ötürü daha az zeki, daha az insan olarak beyaz adamın gerisinde durmamaktadırlar. Onlar ve tüm diğer yabancılar kültürel olarak daha saldırgan, daha az ahlaklı, daha kötü kokan, daha

tembel, daha az yeniliğe açık ve ekonomik sorunların nedenleri oldukları için beyaz adamın gerisinde durmaya devam etmektedirler.

Sonuç

İrk kavramı Avrupa merkezli olarak doğmuş ve gelişmiştir. En başta, insanları belli fiziksel/biyolojik özellikleri çerçevesinde sınıflama eğilimi, kolonileşme, Aydınlanma ve üst bir medeniyete sahip olma algılarının etkisiyle hiyerarşik bir ayırmaya yönelmiştir. Bunun sonucu olarak da klasik ırkçılık denilen olgu ortaya çıkmıştır. Klasik ırkçılık, en basit şekliyle kişinin ırksal anlamda kendisinden ayrı/aşağı gördüğü diğer kişilere karşı beslediği olumsuz düşünceler ve bunun uzantısı olarak aşağılama, kötüleme, dışlama ve şiddete varan davranışlar bütünüdür. Dünyanın her yanında, insan topluluklarının başka grupları dışlayıcı davranışlarından bahsetmek mümkün olmasına rağmen, bu gelişim süreci göstermektedir ki ırkçılık özünde Batı'nın bir ürünüdür. Bilimsel olarak ırksal bir sınıflamanın mümkün olmadığını kanıtlanmasının ilk başta ırkçılığı yok edeceği düşünülmüştür. Ancak gelişmeler ve yaşanan olaylar durumun tam tersi olduğunu göstermiştir. İrkçilik yok olmamış ama farklı biçimler alarak varlığını sürdürmüştür. Yakın Avrupa tarihinde bunun izlerini bulmak hiç de güç değildir. Örneğin, evrensel haklar bildirelerinin evrensel eşitlik çağrılarına rağmen 18. yüzyılın son yarısına kadar Siyahların köleliğine karşı ses çıkaran Avrupalıların sayısı oldukça azdır. Günümüzde Avrupa'da yabancılara; Müslümanlara, Afrikalılara, Asyalılara karşı yapılan saldırıların sayısı her geçen gün artmaktadır. 11 Eylül sonrası bu ivme daha da yükselmiştir. Avrupa Birliği'nin Temel Haklar Merkezi (FRA) Örgütü'nün 2008'de yayınladığı raporun da belirttiği gibi, 2000–2006 yılları arasında Avrupa ülkelerinde kaydedilen ırkçı saldırılar artan bir eğilimdedir. Üstelik Avrupa Birliği'nde tartışılan göçmen yasaları ve dış sınırların katı kontrolü benzeri konular kurumsallaşmış ırkçı politikalarla iç içe girmektedir. Bu tür veriler ve deneyimler yeni bir tür ırkçılıkla karşı karşıya olduğumuzu göstermektedir. Bu yeni-ırkçılık, klasik ırkçılığın biyolojik olarak sınıflama eğilimine gerekli mesafeyi koymuştur. Yeni-ırkçılık; çalışma ahlakı, kendine güven, disiplin, dürüstlük benzeri değerleri belli gruplara atfederek bunları taşımadığı düşünülen diğer grupların aşağı ve alttaki grup olduğu inancını yaratmaktadır. “Afrikalılar kültürel olarak daha tembel”, “Türkler kültürel olarak daha barbar”, “Müslüman Araplar dinsel inançları nedeniyle daha saldırgan” önyargıları yeni-ırkçılığının yeniden üretilmesine izin vermektedir. Sonuçta, mitsel bir şekilde de olsa belli bir ırksal kökenden gelmek o kültürle özdeşleştirildiğinden aşağılanan özellik kalıtsal kabul edilmektedir. Bu kavrayış, yeni-ırkçılığa meşru bir zemin oluşturduğu için de tehlikeyi arttırmakta; önyargılar yaratarak bunun ırkçılık olmadığı

söyleminin arkasına kendisini başarılı şekilde saklayabilmektedir. Bu noktada, Somersan'ın (2004) ve Bernasconi'nin (2007: 141–142) de belirttiği gibi, önyargılarla ırkçılık arasındaki sıkı bağı görmemiz büyük önem arz etmektedir. İçimizdeki gizli ırkçılıkla savaşmanın en önemli adımı bu önyargılarımızı ortaya çıkarmakta yatmaktadır. Ancak kültürel farklılıklar insanın tarihsel olarak sahip olduğu mirasın taşıyıcılarıdır. Bunlar ne tamamen ayrıştırılarak kabul edilmeli ne de tamamen yok edilmelidir. Her iki durum da etnik gruplar arası saldırganlığa varan anlaşmazlıkların doğmasına neden olabilir. Birisini bir sınıfın, grubun, cinsiyetin bir parçası görmek elbette toplumsal deneyimin inkâr edilemez bir gerçekliğidir. Çok kültürlü bir yapı içinde insanlar farklılıklarının bilincinde olarak yaşayabilirler; ancak bu farklılaştırma içinde dışlamayı içeren nefret duygusuyla beslendiği noktada ırkçılığın yeşermeye başladığından söz edilmelidir. Aksi takdirde günümüzde Fransa'daki, Almanya'daki ve İngiltere'deki yabancı düşmanlığının bazıları tarafından doğal görülmesi gibi tehlikeli bir sonuca neden olabilir. Kültürel, dinsel, coğrafyasal niteliklere göre insanları ayırma/sınıflama/tanımlama eğilimi bu grupları ırkçılığın öznesi haline getirmiştir. Diğer bir deyişle, yeni-ırkçılık kültürel ayrıştırmalarla beslenen hiyerarşiler üzerinden üretilmektedir.

İrkçi söylemler ve uygulamalar, Avrupa'nın çeşitli bölgelerinde, çeşitli devletlerde farklı biçimler almaktadır. Örneğin, Eski Yugoslavya'da ırkçılık, bir etnik ayrımcılık şeklinde çıkmış ve soykırıma kadar uzanan bir yol kat etmiştir. Batı Avrupa'da vatandaşlık hakları çerçevesinde tartışılarak göçmenlerin insan haklarının zaman zaman suiistimal edilmesine neden olmuştur. Almanya'daki Türk vatandaşların yabancılarla evlenmesine getirilmek istenen koşullar; İngiltere'de eski sömürge halklarından olan vatandaşlara iş yaşamında çıkarılan zorluklar, Fransa'da banliyölere itilen “ayak takımları”, Avrupa'da göçmen vatandaşların mahallerindeki kundaklama vakaları, havaalanlarında sadece Müslümanların tepeden tırnağa aranması yeni-ırkçılığın aldığı farklı yüzlerdir. Yeni-ırkçılık, önyargılar şeklinde başlayarak belli etnik ve dinsel grupları hakir görme, nefret etme, istememe ve sonunda ayrıştırmaya kadar uzanarak yabancı/farklı olandan -ki bu sonradan geldiği düşünülen göçmenlerle, görünür işaretleri olan Müslümanlarla, Faslılarla, Afrikalılarla, Hintlilerle örtüşmektedir- korkmayı ve onu dışlamayı olağanlaşmaktadır. “Araplar pistir”, “Müslümanlar teröristtir”, “Siyahlar suçludur”, “Türkler barbardır”, “Hintliler kokar” önyargıları kalıplaşır ve Arap, Türk, Siyah, Hintli herkese yapıştırılır. Bu nedenle yeni-ırkçılığın gizli silahı temelde kültürel ve dinsel farklılıklardır. Farklı görülen kültürle, dinle uzaktan yakından bağı olan herkes yaftalanmaya müsait hale gelir; çünkü bu özellikler geçmişten gelen bir mirası ve değiştirilmesi güç değerleri içermektedir. Bu değerlerin

karşısında konumlanan Batı kültür ve medeniyetiye böylelikle olumlanır ve değerli kılınır. Bu bağlamda yeni-ırkçılık Batı Avrupa'daki yabancı düşmanlığının ana kaynaklarından olan etnomerkezcilikten, kültüralizmden ve İslamafobiden girdilerini almaktadır. Yeni-ırkçılığın politikaları (İngiliz metrolarında Müslümanların, Arapların aranması, işten ilk önce göçmen vatandaşların çıkarılması, üniversite burslarının beyaz Avrupalılara ağırlı dağıtılması) bu yabancıları banliyölere, gettolara, kendi mahallelerine iterek onları belli yaşam alanlarından dışlamaktadır. Böylelikle çevreleri bu unsurlardan “temizlenmektedir”. Bu sayede de yeni-ırkçılığın katı çemberi kültürel, dinsel kodlarla çizilmiş olur ve yeniden üretilir. Bu çember, dışarıdan gelenlerin girmesine izin vermesi mümkün olmayan üst soya/kültüre/dine/medeniyete ait sınırdır. Böylelikle aslında esnek gibi görünen yeni-ırkçılık da oldukça katı bir hiyerarşi zinciri koymaktadır. Bizler-onlar sınıflamasında Avrupalı olmayı çok kolay tanımlayan ve doğal olarak hiyerarşinin alt sıralarına atan bir zincir.

Görülmektedir ki, Avrupa'daki bu “yeni ırkçılık” söylemi evrimleştikçe çevreye ve şartlara daha uyumlu ve daha dayanıklı hale gelmektedir. Küreselleşmenin etkisiyle kolaylaşan insanların dolaşımı, sermayenin akışı, yeni ekonomik ilişkiler devletlerin ekonomik ve sosyal sorunlarına yeni sorunlar eklemiştir. Gelirden alınan payın azalması, sosyal hizmetlerin kalitesizleşmesi, terör gibi yeni risk ve tehlikelerin oluşması artan nüfusun paylaşım sorunu olarak sunulmuştur. Bu söylemler yeni sağın siyasal alandaki yerini güçlendirmiştir. Bu nedenle yeni-ırkçılık eskisinden daha güçlü ve daha tehlikeli bir biçime bürünmektedir. Güçlü olanın doğada kazanması misali, üç yüz yıllık modernleşme tarihini başarıyla tamamlamaktadır. Post-modern bir nitelik kazanmış yeni haliyle yüzünü, her ideolojinin içinde, her ideolojinin üstünde belli belirsiz göstermektedir. Kısaca, ırkçılık herkesin tiksindiği, ama herkesin eline yapışmış olarak var olmaya devam etmektedir.

Sonuç olarak, “İrkçılığın bir çözümü ya da bir sonu var mıdır?”. Avrupa Birliği'nin, uluslararası organizasyonların, sivil toplum örgütlerinin ve en önemlisi devletlerin bu konuya duyarlı olması gereklidir. Yasalarla, yaptırımlarla, kamuoyunun eğitilmesiyle ve yeni kuşakların bu önyargılardan kurtulmuş olarak yetiştirilmesiyle bu tehlike azaltılabilir. Balibar'ın (2003: 26–27) da ifade ettiği gibi ırkçılığın kurbanı olan nesne başkaldırırken ırkçılık yapan özne de çözülmelidir. Kısaca, ırkçı düşüncesinin yok olması ırkçılığın iki tarafının da kendini sorgulamasında yatmaktadır.

SON NOTLAR

* Doktora Öğrencisi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

¹ Değerli zamanlarını ayırarak bu yazıyı okuyan ve olumlu katkılarını esirgemeyen Doç. Dr. Berin Koyuncu Lorasdağı'na, Dr. İtir Özer'e ve doktora öğrencisi Görkem Birinci'ye teşekkür ederim.

² Bu tür ayrıştırmalarının modern anlamda bir ırksal ayrıştırma ve ırkçılık olduğu konusu oldukça tartışmalı olmasına rağmen insanoğlunun grupsal aidiyet ve sınıflamaya dayalı ötekileştirme tarihi açısından önemlidir.

³ 18. yüzyılda F. Bernier, C. Linneaus, G. Buffon, I. Kant, F. Bluemanch ve F. Hegel gibi pek çok Avrupalı antropolog ve felsefecinin ırk olgusu üzerine çalıştığı ve bu kavramı farklı şekillerde açıkladığı görülmektedir (Fortney 1977, Bernasconi 2007: 33-65).

⁴ Pek çok yazar tarafından Avrupa'nın "yabancı", "öteki" algısının Arap Dünyasına dayandığı ifade edilmektedir; çünkü Avrupalı insanlar öncelikle Doğu diye tanımladıkları Ortadoğu, Kuzey Afrika ve Hindistan ile tanışmışlardır. Bundan sonra hem coğrafi olarak hem de bilinçlerinde Avrupa sınırlarını çizerek bir öteki söylemi yaratmışlardır (Miles 2000: 29-30).

⁵ Mendel'den sonra genetik çalışmaları hızlı bir şekilde ilerlemiştir. Wright, Haldane, Dobzhansky, Mayr, Simpson, Morton ve Yasuda yaptığı çalışmalarla ırk kavramının açıklanmasına katkıda bulunmuşlardır. Örneğin, ünlü Rus genetikçi Dobzhansky (aktaran Livingstone 1993:134) çalışmalarında genetik araştırmaların bir insan topluluğunda oldukça farklı genetik yapıların olabileceğini gösterdiğini; bu nedenle de insanları ortak bir genetik yapı etrafında sınıflamanın ya da ırksal bir kategoriden bahsetmenin "kaç ırk" gibi karmaşık bir soruyla karşılaşılmasına neden olacağını belirtmiştir.

⁶ Aynı dönemlerde fiziki antropolog Ashley Montagu (2002) ise "ırk"ı ırkçılığı yaratan bir söylem olduğu gerekçesiyle reddetmiştir.

⁷ Bazı düşünürlere göre ırkçılık ilk olarak Orta Çağ'da Çinliler ve Araplar arasında ortaya çıkmıştır (Taş, 1999: 41). Muzaffer İlmiye Çığ'ın (1997) 'Sümerli Ludingirria' adlı eserinden görüldüğü üzere şayet Sümerler kendilerini diğer halklardan (Akadlar gibi) daha modern ve yukarı görerek "ötekileri" hiyerarşik bir sisteme koyuyorlarsa ırkçı düşünüş tarzının köklerinin insanlık tarihinin her yerinde farklı bir yüzünü gösterdiği söylenebilir. Bu düşünceleri reddetmemekle birlikte Fredrickson (2007: 6-7,17) gibi bazı yazarlar Antik Yunan, Roma İmparatorluğu, Uzak Doğu tarihindeki bu tür ayrımların tam olarak ırkçılık olmadığını; çünkü grupsal kimlikler arası geçişlerin mümkün olduğunu savunmaktadır.

⁸ Benzer şekilde Fredrickson (2007: 10-11) da ırkçılığın ilkel formlarının dünyanın her yerinde görülmesine rağmen kurumsallaşmış bir bütünlük kazandığı yerin Avrupa olduğunu söylemektedir.

⁹ Etnisite ve ırk kavramları konusunda detaylı bilgi için bkz. (Rex 1986) ve (Cornell and Hartman 1998).

¹⁰ Bu durum ırk ve etnisite ilişkisinin açıklanmasında farklı görüşlerin bulunmasına neden olmaktadır. Pierre van de Berge, ırk ilişkilerini etnisitenin özel bir durumu olarak ele alırken (Aktaran Eriksen 2002: 17), Banton (1998:158-167) ırk ve etnisite arasında bir farklılaştırma olması gerektiğini savunmuştur. Eriksen, ırk ve etnisite ayrımının koşullar göz önünde tutularak ele alınması gerektiğini belirtmektedir (Eriksen 2002). Bir coğrafyadaki insanlar, etnik kimliklerini "ırk" vurgusu yaparak açıklıyorlarsa bu kavramları özdeş anlamlarda kullanmak yanlış olmayabilir; ama etnik tanımlama her zaman ırk vurgusuyla yapılmayabilir.

¹¹ Benzer bir düşünce, Antropoloji'de Montagu, Deniker, Huxley, Hadssen ve Hulse tarafından biokültürel yaklaşım çerçevesinde savunulmaktadır. Bu yaklaşımda, hayvanlardan farklı olarak sosyalleşen ve kültür, coğrafya gibi nedenlerle kapalı kalan ya da kültürün etkisiyle farklılaşan insan gruplarını zooloji, botanik benzeri bilimlerin terminolojik yaklaşımıyla açıklamanın mümkün olmadığı savunulmaktadır. Etnisite, biyolojik ve sosyolojik bir anlam içererek bu açığı kapatmaktadır; dolayısıyla bu yaklaşımı savunanlar sorunun bir kavram sorunundan ziyade bir terminoloji sorunu olduğunu iddia etmektedir (Billinger 2007: 5-30).

¹² Etnik grupların birbirlerini aşırı dışlayıcı davranmaları ve birbirlerine kapalı tutumları “etnisizm” ya da “etnomerkezcilik” kavramlarıyla da açıklanmakla beraber bu kavramların da ırkçılığın bir türü olduğu söylenebilir.

¹³ Martin Barker (1981) “Yeni İrkçılık” adlı kitabıyla bu kavramı ilk kullanan kişidir.

¹⁴ Karşı taraf, kendisinde olmayan bir “öteki”dir. Öteki, öteleneni, dışlananı, farklılaştırılanı, ayrıştırılanı tanımlamaktadır.

¹⁵ Virtanem ve Huddy (1998) klasik-ırkçılık, yeni-ırkçılık ayrımını “eski-moda ırkçılık” ve “yeni/sembolik/modern ırkçılık” şeklinde adlandırmaktadırlar.

¹⁶ Le Pen göçmenleri “işgalciler” diye tanımlarken Chirac da ırkçı cinayetlerinin nedeni olarak göçmenleri göstermiştir.

¹⁷ İngiltere’de 2000’li yıllarda artan ırkçı saldırıların sadece bireysel hareketlerden öte İngiliz polis gücü gibi kurumlarda da görülmesi İngiltere’deki ırkçılığın ne kadar yüksek olduğunu göstergeleridir. Sadece 2000 yılının ilk ayında gözaltında öldürülen siyah sayısı üçtür. “Renkli İngilizlerin” kariyerlerinde yükselme şansı ya da burs alma şansı oldukça azdır. Örneğin verilen bursların yarısından çoğu “asıl İngilizlere” dağıtılmaktadır (Laçiner 2000: 47).

¹⁸ Uzun bir dönem İçişleri Bakanlığı görevinde bulunan Sarkozy, ülkeye gelen göçmenlerin sayısının düşürülmesi ve bundan sonra gelecek göçmenlerin kabulü için çeşitli kriterler belirlenmesini kampanya sırasında ciddi biçimde gündeme getirmiştir. Fransa’nın ihtiyaç duyduğu alanlarda “seçilmiş göçmen” alınmasını talep eden Sarkozy, “aile birleşmesiyle” ülkeye geleceklerin uyumu konusunda da çeşitli ölçütler belirlenmesini savunmuştur.

¹⁹ İngiltere, Fransa ve Hollanda bu işçi gücünü eski kolonilerinden göçmen olarak sağlamıştır. Bu nedenle bugünkü yabancıları, kolonileşme zamanında vatandaşlık hakkına dahi sahip olabilen Afro-Afrikalılar, Asyalılar, Afro-Karaipliler ve Hintliler gibi halklardır. Almanya, İsveç ve İsviçre’ye sömürgeci ülkeler olmadıklarından iş gücünü Türkiye gibi çevre ülkelerden almışlardır.

²⁰ FRA Annual Report 2008, http://fra.europa.eu/fraWebsite/material/pub/ar08/ar08-memo_en.pdf, Erişim Tarihi: 26 Şubat 2009.

²¹ Aynı raporda Almanya, Avrupa Birliği’nin İrk Eşitliği Direktifini uygulamada geri kalmaktadır. Almanya’da yalnız 2008 yılının Şubat ayı içinde Türklerin yaşadığı evlerde, kundaklama kuşkusu uyandıran ve bir bölümü şimdiden yabancı düşmanlığının eseri olduğu tespit edilen, beş yangın olayı meydana gelmiştir.

²² AB ülkeleri içerisinde ırkçılık karşıtlığı kamuoyunu bilgilendirme alanında Anti-Ayrımcılık Kurulu (HALSE) ile Fransa ve ceza uygulamasındaysa en başarılı ülke İngiltere’dir.

KAYNAKÇA

ALLEN, S. ve MACEY, M. (1990), “Race and Ethnicity in The European Context”, The British Journal of Sociology, 41 (3), Special Issue: Britain as a European Society, ss.375-393.

BALLIBAR, E. ve WALLERSTEIN, I. (2000), İrk Ulus Sınıf, İstanbul: Metis Yayınları.

BANTON, M. (1998), Racial Theories, Cambridge: Cambridge University Press.

BARKER, M. (1981), New Racism: Conservatives and the Ideology of the Tribe, London : Junction Books.

BERNASCONI, R. (2007), İrki Kim İcat Etti?, İstanbul: Metis Yayınları.

BILLINGER, S. M. (2007), "Another Look at Ethnicity as a Biological Concept: Moving Anthropology Beyond the Race Concept", *Critique of Anthropology*, 27 (5), 2007, ss.5-35.

CASTORIADIS, C. (1987), "İrkçilik Üzerine Düşünceler", *Birikim Dergisi*, Sayı 62, Haziran 1994, ss.52-60.

CORNELL, S. ve HARTMAN, D. (1998), *Ethnicity and Race: Making Identities in a Changing World*, Thousand Oaks, California: Pine Forge Press.

ÇIĞ, M. İ. (1997), *Sümerli Ludingirria*, İstanbul: Kaynak Yayınları.

ERIKSEN, T. H. (2002), *Etnisite ve Milliyetçilik Antropolojik Bir Bakış*, (Çev. Ekin Uşaklı), İstanbul: Avesta.

FANON, F. (1967), *Toward the African Revolution: Political Essays*, Grove Press.

FENTON, S. (2001), *Etnisite, İrkçilik, Sınıf ve Kültür*, (Çev. Nihat Şad), Ankara: Phoenix Yayınevi.

FORTNEY, D. N. (1977), "The Anthropological Concept of Race", *Journal of Black Studies*, 8 (1), ss.35-54.

FREDRICKSON, G. M. (2007), *Racism: A Short History*, New Jersey: Princeton University Press.

KUNDNANI, A. (2001), "In a Foreign Land: The New Popular Racism", *Race & Class*, 43 (2), ss.41-60.

LAÇİNER, S. (2000), *Açık Kapı Politika'sından Yabancı Düşmanlığına: İngiltere'de İrkçilik, Dış Göç ve İrk İlişkileri*, Ankara: ASAM Yayınları.

LIVINGSTONE, F. B. (1993), "On the Nonexistence of Human Race", Sandra Harding (ed.), *The Racial Economy of Science: Toward a Democratic Future*, Indiana University Press, ss.131-141.

MALIK, K. (1996), *The Meaning of Race*, New York: Palgrave.

MILES, R. (2000), *İrkçilik*, (Çev. Sibel Yaman), İstanbul: Sarmal Yayınevi.

MONTAGU, A. (2002), "The Concept of Race", içinde der. Robert F. Murphy, *American Anthropology 1946-1970: Papers from the American Anthropologist*, University of Nebraska Press, ss: 425-437.

REX, J. (1986), *Race and Ethnicity*, Suffolk: Open University Press.

SMITH, A. D. (2002), *Ulusların Etnik Kökeni*, Ankara: Dost Kitabevi.

SOMERSAN, S. (2004), *Sosyal Bilimlerde Etnisite ve İrk*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

TAŞ, M. (1999), *Avrupa'da İrkçilik*, Ankara: İmge Kitabevi.

RATTANSI, A. ve WESTWOOD, S. (1997), *Batı Cephesinde İrkçilik, Modernite ve Kimlik*, (Çev. Sevda Akyüz), İstanbul: Sarmal Yayıncılık.

VIRTANEN, S. V. ve HUDDY, L. (1998), "Old-Fashioned Racism and New Forms of Racial Prejudice", *The Journal of Politics*, 60 (2), ss.311-332.

"Günümüzün İrkçiliği",

<http://www.network54.com/Forum/382964/message/1116198115/G%FCn%FCm%FCz%FCn+İrk%E7%FDI%FD%F0%FD>, (Erişim Tarihi: 13.05.2007).

FRA Annual Report (2008), http://fra.europa.eu/fraWebsite/material/pub/ar08/ar08-memo_en.pdf,
(Erişim Tarihi: 26.02.2009).

YÖNETİŞİM VE KAMU YÖNETİMİ HALKLA İLİŞKİLER ANLAYIŞININ DEĞİŞİMİ

B. Pınar ÖZDEMİR*

ÖZET

Bu makale son dönemde akademik çalışmalarda yoğun biçimde kullanılan ve neoliberalizmle bağlantılı olarak ele alınan küreselleşmenin ortaya çıkardığı yönetim ve kamu sektörü halkla ilişkiler anlayışı arasındaki ilişkiye odaklanmaktadır. Yönetişim tartışmaları, içinde barındırdığı “katılımcılık”, “şeffaflık”, bürokratik işlemlerde ve mevzuatta “sadelik” gibi kavramlarla uzun vadede kamu sektörü halkla ilişkiler uygulamaları üzerinde değişimlere neden olacaktır. Bunun yanında yeniden yapılanma sürecinde, yönetim anlayışında yaşanacağı öne sürülen değişimlerin de kamu kurum ve kuruluşlarının halka ilişkiler anlayışı ve uygulamalarını etkilemesi beklenir. Buna koşut olarak, kamu yönetiminde var olan halkla ilişkiler anlayışı “kamusal enformasyon modeli”nden, daha ayrıntılı bilgi paylaşımı ve daha da önemlisi tanımayı ön plana çıkaran “iki yönlü simetrik model”e doğru dönüşmek durumunda kalacaktır. Çalışma, yaşanması beklenen bu dönüşüm üzerinedir.

Anahtar kelimeler: Küreselleşme, Yönetişim, Halkla İlişkiler, Kamusal Enformasyon Modeli, İki Yönlü Simetrik Model

GOVERNANCE AND TRANSITION OF PUBLIC RELATIONS PRACTICE IN PUBLIC ADMINISTRATION SECTOR

ABSTRACT

This paper focuses on the relationship between the concept of governance introduced by globalisation and public sector-public relations understanding. The discussion on governance is going to lead to changes in the long turn in the public sector-public relations practice, by the concepts that includes within itself such as “participationism”, “transparency”, “simplicity” of bureaucratic operations and regulation. Moreover, we can expect those changes that are suggested to take place in the understating of administration during the restructuring process will be influential on the public sector’s understanding and practices of public relations. Parallel to this, the current perception of public relations prevailing in the public sector will have to transform from a “public spokesman model” to a

“two way symmetrical model” that emphasizes more detailed information sharing, and especially interaction which the study particularly, focuses on this transition.

Key words: Globalization, Governance, Public Relations, Public Spokesman Model, Two Way Symmetrical Model

Giriş

Bu çalışma kamu yönetimini dönüştüren etkenlerden biri olan yönetişimi kendisine temel alarak, yönetişimden geçerek kamu yönetimi halkla ilişkiler anlayışının yaşayacağı değişimi tartışmayı amaçlamaktadır. Yönetişimin ardındaki temel faktör, neoliberal politikaların ideolojisi olarak işleyen küreselleşmedir ve neoliberal politikalar var olan devlet yapısı ve kamu yönetimi anlayışı üzerinde etkili olmaya başlamıştır. Bu etki, buna karşı bir “direniş” sergileyen birkaç istisnai ülke dışında tüm dünyada kendisini göstermektedir. Bu değişim sürecinde en sık sözü edilen kavram ise “yönetişim”dir. Yönetim bağlamında yönetişim, “minimum devlet”, “yeni kamu yönetimi” ve “iyi yönetişim”le anlam kazanır ve özünde kamu sektörü ile özel sektör arasındaki sınırların yeniden tanımlanmasına gönderme yapar (Rhodes, 1996). Yönetişim uygulamaları çerçevesinde, yirminci yüzyılın özellikle son döneminde uygulanan reform politikaları, yeni bir kamu yönetimi anlayışı olarak ele alındığında görülür ki bu yaklaşımın temel özellikleri, kamu bürokrasisinin parçalanması, otoritenin dağıtılması ve kamu hedefleri için yeni örgütsel oluşumlar kurulmasıdır (Mathur vd., 2004). Bu amaçlara ulaşılmasında açıklık, şeffaflık, etkinlik ve katılım kendisine yönetişim söyleminde oldukça sık yer bulur.

Alandaki akademisyenlerin büyük çoğunluğu, görmezden gelme eğilimi gösterse ve uygulayıcılar bunu açıkça dillendirmeye yanaşmasalar da halkla ilişkiler, özünde ideolojik bir kavramdır ve halkla ilişkilerin sürekli olarak ön plana çıkartılmaya çalışılan yönetsel yönü ideolojik yönünden bağımsız olarak kavranamaz. Halkla ilişkiler bağlamında kavramın ideolojik ve yönetsel tarafları birbirini tamamlar ve birbirini destekler. Neoliberalizmin ideolojisi olarak küreselleşmenin beraberinde getirdiği ve kamu yönetimine dayattığı yönetişim kavramının içindeki şeffaflık, açıklık, performans odaklılık ve bilgi paylaşımı gibi kavramlar da halkla ilişkilerin ideolojik olarak söyleminin ve yönetsel olarak da yöntemlerinin ve işleyiş biçiminin değişimini zorunlu kılar. Çünkü kamu sektöründe var olan ve vatandaşla bilgi paylaşmaya odaklanan kamusal enformasyon modeline uygun düşen

halkla ilişkiler anlayışının, kendisini kullanmaya başladığı yeni kavramlara uygun olarak değiştirmesi gerekecektir.

Belirlenen bu çerçevede içerisinde makale, öncelikle halkla ilişkilerin hakim literatüründe kendisine pek de yer bulamayan ideolojik boyutu üzerinde, halkla ilişkiler tanımları ve tarihten örneklerle duracak, daha sonra halkla ilişkilerin yönetsel bir işlev olarak nasıl işlediğini tartışacaktır. Çalışma, yönetimi kamu yönetimi halkla ilişkiler anlayışı üzerinde etkili olacak bir kavram olarak açıkladıktan sonra, yönetimin kamu sektörü halkla ilişkiler anlayışını ne şekilde değiştireceğini Grunig ve Hunt'ın aynı zamanda halkla ilişkilerin gelişim sürecine de gönderme yapacak biçimde geliştirdikleri dörtlü modelini temel alarak ortaya koyacak ve kamu yönetimi halkla ilişkilerinde yönetimle birlikte öne çıkacak "tanıma" boyutunu irdelenecektir.

İki Farklı Boyutuyla Halkla İlişkiler

İdeolojik Bir Kavram Olarak Halkla İlişkiler

Yukarıda da belirtildiği gibi halkla ilişkilerin ideolojik ve yönetsel olmak üzere iki temel işlev çerçevesinde işlediği öne sürülebilir. Kamu yönetiminin halkla ilişkiler anlayışını ya da uygulamalarını inceleyen çalışmalarda, halkla ilişkilerin ideolojik yönü kendisine sıklıkla yer bulamaz. Oysa ki, kamu yönetimi halkla ilişkilerinin ne şekilde işlediğini tam anlamıyla kavrayabilmek için halkla ilişkilerin işlediği bu iki birbirinden ayrı ve birbirini tamamlayan boyutun bir arada irdelenmesi gerekir. Bu çalışma özelinde ise, bu iki boyut bir arada ele alınmalıdır çünkü yönetim gerek katılım, şeffaflık, açıklık gibi kavramları sıklıkla yineleyen söylemiyle ve gerekse getirdiği özellikle katılımı ve vatandaşların talep ve beklentilerini öğrenmeyi sağlayan araçlarla kamu yönetiminin halkla ilişkiler anlayışı üzerinde etkili olacaktır. Bu değişimin özellikle yönetsel düzeyde görünür olması oldukça beklenilirdir.

İletişim alanında çalışılırken ideoloji kavramının görmezden gelinmesi oldukça zordur. Bununla birlikte, genellikle iletişim konusu altında ele alınan halkla ilişkiler alanı söz konusu olduğunda, gerek bu alanda çalışan akademisyenlerin ve gerekse alanın uygulamacılarının ideoloji sorununu ağırlıklı olarak görmezden gelme eğilimi göstermekte oldukları gözlenmektedir. Halkla ilişkilerin genellikle özel sektör uygulamaları ile bağlantılı olarak ele alınması eğilimi nedeniyle literatürde hakim olan tartışmalar, halkla ilişkileri

“mükemmellik” paradigmasından geçerek ele alan ve hem örgütün hem de kamunun çıkarları arasında karşılıklı bir kazanç alanı olduğunu öne süren yönetsel yaklaşımlardır. Ancak, Berger’in de (1999) ifade ettiği gibi, halkla ilişkiler ne tam anlamıyla işlevsel ne de içsel olarak simetriktir. Halkla ilişkiler esasında ideolojiktir (aktaran Gower, 2006). Halkla ilişkiler uzmanları stratejilerini başarılı bir şekilde hayata geçirdiklerinde, yarattıkları söylemsel değişim hegemonik (Gramsci’den aktaran Roper, 2005) bir statü kazanabilir ve bu, ortak duyu olarak algılanacak kadar yaygınlaşabilir.

Genelde tarihçiler ve özelde iletişim alanında çalışan araştırmacılar, yaptıkları araştırmalarla, özellikle ABD’deki mevcut dev halkla ilişkiler endüstrisinin oluşum aşamalarına ve bunun sınıf çatışmasını hafifletmek ve bastırmak için nasıl kullanıldığına, daha yeni yeni eğilmeye başlamışlardır (Tracy, 2001). Bu nedenledir ki, günümüzde deneyimlenmekte olan küreselleşmeden geçerek tüm dünyada varlık göstermeye başlayan yeni kültürel ve ekonomik örgütlenme biçimleri içerisinde, halkla ilişkiler uzmanlarının rollerinin ne kadar büyük olduğu, çok az açıklığa kavuşturulabilmiştir (du Gay’den aktaran Weaver, 2001). Alanda bu konuya ilişkin çalışma sayısının sınırlılığına karşın, halkla ilişkiler meslek kuruluşlarının ya da alanın duayeni kabul edilen halkla ilişkiler uzmanlarının yaptığı tanımlardan dahi alanın ideolojik niteliklerine ilişkin iz sürmek olanaklıdır. Dünyanın en büyük halkla ilişkiler örgütlenmelerinden olan PRSA (Public Relations Society of America), halkla ilişkiler anlayışında iki yönlü simetrik modeli benimsediğini ifade ettikten sonra, mesleki uygulamanın bir örgütün hedeflerinin başarıya ulaşması için gereken bilgilendirilmiş halkın anlayışını kazanmaktan geçtiğini belirtmektedir (PRSA’dan aktaran Berger, 1999). Halkla ilişkilerin öncülerinden birisi olarak bilinen ve *Propaganda* kitabının yazarı olan, Edward Bernays da halka ilişkilerin ideolojik yönüne vurgu yapan bir tanımlama yapmıştır;

“Kitlelerin düzenlenmiş alışkanlık ve düşüncelerinin bilinçli ve akılcıca manipülasyonu demokratik toplumda önemli bir unsurdur. Bu görünmeyen toplum mekanizmasını manipüle edenler ülkemizin gerçek iktidar gücü olan görünmez bir hükümet teşkil ederler... Yönetiliriz, zihnimiz kalıplara sokulur, zevklerimiz şekillendirilir, fikirlerimiz aşılabilir şeylerdir. Bunu yapan da büyük ölçüde daha önce adını hiç duymadığımız adamlardır” (Bernays’dan aktaran <http://www.cjonline.org/bernays.htm>, erişim tarihi: 14 Mart 2005).

Halkla ilişkilerin kurucu isimlerinden olan Walter Lippman, Fransız sosyal bilimci Gabriel Tarde’nin çalışmalarına dayanarak “kamunun”, kitle iletişim araçları yoluyla oluşan “yumuşaklığı” üzerine kuramlar geliştirmiştir. Tarde’ye göre, medyanın güdümündeki kamu, çeşitli konularda standartlaştırılmış bir düşünce tarzı yaratmak üzere manüpile

edilebilmekteydi. Bu ise, yeni bir toplumsal yönetim tarzını birlikte getirecektir. Walter Lippman'ın ifadesiyle, halkla ilişkiler çalışmaları, yönetici seçkinlerin iktidarının devamı için "rıza tesis etmek" adına, çeşitli konularda kamusal tutumlara yön verebilmektedir. Lippman'ın kamuoyunu manipüle etmede örnek verdiği tekniklerden bir tanesi, kamuyu taraf tutmaya yöneltmek adına, haber hikâyeleri oluşturulmasıdır. İlk halkla ilişkiler uzmanlarının bir diğeri olan Ivy Lee'ye göre ise halkla ilişkiler, "bir uygarlığın muhafaza edilmesinin sırrıdır" (Brady, 2002).

Kuşkusuz tanımlamalar, halkla ilişkiler ve ideoloji arasında anlamlı bağlar kurma olanağı verse de halkla ilişkilerin ideolojik olarak ne şekilde çalıştığına ilişkin bir takım ipuçları elde etmek için, özellikle halkla ilişkilerin anavatanı olan ABD'nin yakın tarihine bakmak oldukça öğretici olacaktır. Özellikle savaş dönemleri halkla ilişkilerin ideolojik kullanımına ilişkin oldukça somut örnekler sunmaktadır. Bunun en belirgin örneği, Birinci Dünya Savaşı sırasında ABD'de Creel Komitesi tarafından uygulanan halkla ilişkiler kampanyasıdır. ABD'nin Birinci Dünya Savaşı'na giriş sürecine bakıldığında, özellikle orta sınıfın savaş konusundaki görüşlerinin değişkenlik gösterdiği görülmektedir. Bu nedenle, pek çok kişi, Başkan Wilson'ı etkilemeye yönelik, savaşa girmeye ilişkin nedenleri sistematik bir biçimde destekleyecek ideolojik bir aygıtın kurulması yönünde, lobi çalışmalarına girişmiştir (Ewan, 1996: 105-106). Dönemin bilinen isimlerinden Bullard, ABD'nin savaşa girmesi için bir duyurma bombardımanının gerekli olduğunu öne sürmekteydi. Bullard'a göre danışmanlar Başkan Wilson'a bu konuda gizlilik öneriyorlardı ama aslında devletin bu konuda asıl gereksinim duyduğu bir duyurma kampanyasıydı (Ewan, 1996:106). Bu düşünce ışığında kurulan ve Creel Komite olarak da bilinen CPI (Committee on Public Information) 1917 yılında Başkan Wilson'ın emriyle, Amerikan halkının ABD'nin savaşa girmesini desteklemesini sağlamak amacıyla kurulmuştur. Komite her biri değişik konulara odaklanmış olan toplam 19 alt birimden oluşmaktaydı (<http://www.exulanten.com/creel.html>, erişim tarihi: 21 Mayıs 2006). Komite, kamuoyu oluşturmak ve tüm bilgiyi, denetleme, merkezileştirme ve sansür için her tür yolu kullandı. Zamanla, tüm dünyada halkla ilişkiler konusunda akla gelen ilk isimlerden olan Edward Bernays ve Ivy Lee gibi isimler de bu komitede yer aldılar. O dönemde, özellikle gelişmiş kitle iletişim araçları bulunmamasına karşın, CPI gerçekten çok büyük kitlelere ulaşarak onları etkilemeyi başarmıştır. Özellikle CPI'nin yerel birimi, bir kitle bilgilendirme silahı gibi çalışmış ve bunu da çoğu gönüllü olan ve sadece iki yıl içerisinde 75,000,000 parça ürün hazırlayan yazarlar, eğitimciler ve çevirmenler aracılığıyla yapmıştır (Larson ve Mock'dan aktaran Graham ve Luke, 2003).

CPI'nin en önemli ve hayati birimi haber birimi olmuştur. Birim, iki yıl içinde 6000 basın bülteni yayınlamış ve savaşa ilişkin bir numaralı enformasyon kaynağı olmuştur. Creel'in belirttiğine göre, seçilen herhangi bir haftada 20,000'den fazla gazete sütunu CPI'dan elde edilen haberlerle doludur. Komite, hazırladıkları metinlerin ön sayfayı atlayıp arka sayfalara gittiğini fark edince, bir "Syndicated Features" bölümü oluşturmuş ve ülkenin ünlü romancılarını, kısa öykü yazarlarını ve gazetecilerini işe almıştır. Bu popüler yazarlar, savaşa ilgili daha resmi bilgileri hazmedilebilir bir forma sokarak, her ay on iki milyon Amerikalıya ulaşmasını sağlamışlardır (<http://www.propagandacritic.com/articles/ww1.cpi.html>, erişim tarihi: 22 Mayıs 2006).

Birinci Dünya Savaşı'nın bitişi izleyen dönemde, özellikle 1930'larda ve 1940'ların sonunda ABD'de, büyük iş çevreleri, kamu sağlığı sigortası ve kamu sponsorluğunda konut sağlama gibi çabalara karşı çıkan halkla ilişkiler kampanyalarına yönelmişlerdir. İzleyen zamanlarda da halkla ilişkiler etkinliklerinden yararlanma, özellikle kapitalist sistemin meşruiyetinin sorgulandığı zamanlarda çok daha artmıştır. Bu dönemde hükümet müdahaleleri, artan denetimler ve sendikal etkinlikler, ABD'deki iş çevrelerinin endişelenmesine neden olmuştur. Yapılan kamuoyu araştırmalarının serbest girişime, düşünüldüğü kadar çok inanılmadığını göstermesi, vatandaşların, kişinin özel mülkiyetini desteklemesine karşın, işadamlarının kararlarını verirken ulusal çıkarları gözetmediklerini düşünüyor olmaları ve hükümet denetiminin gerekli olduğuna inanmaları, bu kaygıların iyice beslenmesi sonucunu beraberinde getirmiştir. Bu kaygıların bir sonucu olarak, büyük şirketler, tuttıkları halkla ilişkiler uzmanları aracılığıyla bir halkla ilişkiler kampanyası düzenleme yoluna gitmişler ve özellikle şirket faaliyetlerine yönelik bütün hükümet düzenlemeleri ve böyle bir müdahaleyi destekleyen herkesi komünizmle özdeşleştirmeyi amaçlamışlardır. İzleyen yıllarda, 1970'lerde serbest girişime yönelik güvenin tekrar düşüşe geçişi üzerine yeniden bir araya gelen girişimciler, kamu güvenini geri kazanmayı hedefleyen bir halkla ilişkiler çabasını finanse etme kararı almış ve bunu uygulamaya koymuşlardır. Serbest girişimi destekleyen bu sürekli kampanya, Amerikan tarihindeki en detaylı ve masraflı halkla ilişkiler projesi olarak tanımlanmaktadır. Dev bütçeli kampanya, reklâmlar, haber metinleri, filmler, öğretim malzemeleri ve eğitim takımları, kitapçıklar, POP'ler ve zarfların üzerine yazılmış mesajlar gibi birçok nesneyi içermiştir (Beder, 2005). Benzer halkla ilişkiler kampanyalarında tekrarlanan temalar da benzer bir biçimde maddi, sınıf temelli ilişkileri destekleyen ideolojik kurulumlar oluşturmuş ve pekiştirmişlerdir. Bu dönemde kullanılan pek çok temanın, bugün kitle iletişim araçlarıyla sunulan çeşitli metinlerde

rastlanan ekonomik neoliberalizme ilişkin ideolojik temalara çok benzediği görülmektedir (Goss'tan aktaran Tracy, 2001). Bu örnekler çarpıcı olmakla birlikte, özellikle Vietnam savaşımdan itibaren ABD, medyanın savaşların sürdürülmesi üzerindeki gücüyle daha fazla ilgilenir hale gelmiştir. Bu da savaşın yavaş yavaş “medyatize” edilmesi ve “halkla ilişkilerleştirilmesi” (PR-ized) sonucunu beraberinde getirmiştir (Louw, 2001: 174). 1990'a gelindiğinde ABD ordusu, halkla ilişkilerin ve psikolojik operasyonların savaşın planlanması ve yürütülmesinde merkezi rol oynadıkları yeni bir “medyatize” savaş modeli geliştirmiştir. Engelhardt'ın da 1990 Körfez Savaşı hakkında söylediği gibi, bu aslında “savaşı yeniden biçimlendirme savaşı”dır (Engelhardt'dan aktaran Louw, 2001). Bu yeniden biçimlendirmede halkla ilişkilere de hayati bir rol düşmektedir.

Üzerinde durulan bu örnekler göstermektedir ki, baskı kurmanın tek başına işe yaramadığı durumlarda bunun yerine hedef kitleleri var olan durumların, belirlenen stratejilerin ya da uygulanan politikaların aslında genelin çıkarı için olduğu konusunda ikna etmek gerekmektedir ve bu amaca hizmet eden en temel araçlardan birisi de halkla ilişkilerdir. Ancak, bundan halkla ilişkilerin yalnızca ideolojik bir uğraşı olduğu, politik iktidarın veya ekonomik sistemin meşrulaştırılması dışında başka bir işlevinin bulunmadığı sonucunu da çıkarmamak gerekir. Çünkü halkla ilişkilerin ideolojik yönü gibi örgütlerin etkin işlemesine katkıda bulunma iddiasında bulunan bir de yönetsel yönü vardır.

Yönetsel Bir Kavram Olarak Halkla İlişkiler

Halkla ilişkilerin ideolojik bir kavram olduğu ne kadar geri plana atılıyorsa, yönetsel bir kavram olduğu da o kadar çok öne çıkartılmaktadır. Halkla ilişkilere ilişkin yazılan temel metinler, halkla ilişkilerin yönetsel bir kavram olarak anlaşılması gerektiğini savunmaktadır. Şayet yönetim, örgütün belirlenen amaçlara ulaşması için, var olan kaynakların etkin, verimli ve rasyonel bir şekilde kullanılmasını sağlayan bir süreç olarak (Lewis vd., 1995: 5) tanımlanacak olursa, yönetsel işlevler de bu belirlenen amaçlara ulaşmaya hizmet eden işlevler olarak ele alınabilir. Yönetim literatürüne bakıldığında, bu işlevlerin neler olduğu konusunda kesin uzlaşma olmadığı görülmektedir (Can vd, 1990). Ancak planlama, örgütlenme, yöneltme ve denetleme, üzerlerinde görece olarak uzlaşmış yönetsel işlevlerdir. Üzerinde asgari uzlaşma bulunan işlevler içerisinde yöneltme, örgüt çalışanlarını, örgütün ya da grubun amaçlarına katkı sağlayabilecek biçimde etkileme süreci olarak tanımlanabilir ve motivasyon, liderlik ve iletişim gibi konulara odaklanır (Koontz ve Weihrich, 1988).

Halkla ilişkiler, yönetsel işlevler arasından örgüt içi halkla ilişkiler etkinlikleri bağlamında, yöneltme işlevi içinde ele alınabilir. Ancak, günümüzde halkla ilişkilerin artan önemine ve yaptığı işlerin sadece yöneltme başlığıyla sınırlanamamasına koşut olarak, halkla ilişkilerin bu işlevi dışında, bağımsız bir yönetsel işlev olarak da ele alınması gerektiğine ilişkin tartışmalar yapılmaya başlanmıştır. Kuşkusuz, bu tartışmaların altında yatan önemli bir neden, özellikle halkla ilişkiler profesyonellerinin ve bu alanda çalışan akademisyenlerin de halkla ilişkileri yönetsel bir işlev olarak tanımlama eğilimlerinden de kaynaklanmaktadır. Halkla ilişkilerin en temel kaynaklarından biri olan *Effective Public Relations* kitaplarının yazarları Scott Cutlip, Allen Center, Glen Broom (1985), halkla ilişkileri, örgüt ile başarısının bağlı olduğu kamuları arasında karşılıklı yarara dayanan ilişkiler kuran ve sürdüren bir yönetim işlevi olarak tanımlamaktadırlar. Benzer biçimde Baskin vd. (1997) de halkla ilişkileri, örgütün amaçlarına ulaşmasını sağlayan, felsefesini tanımlayan ve örgütsel değişimi kolaylaştıran bir örgütsel işlev olarak tanımlamaktadır. Halkla ilişkiler uzmanları, örgüt içinden ve örgüt dışından tüm ilgili kamu kategorileriyle, olumlu ilişkiler oluşturmak; örgütsel amaçlarla toplumsal beklentiler arasında bir uyum yaratmak ve olumlu bir ilişki kurmak için iletişime geçerler. Uzmanlar, örgütü oluşturan parçalar ve kamu kategorileri arasında anlayış yaratmak amacıyla, örgütsel programlar geliştirir, uygular ve değerlendirirler (Baskin vd, 1997). Bu yolla örgütsel amaçlara ulaşmaya yapılan katkı da halkla ilişkilere yönetsel bir işlev kazandırmaktadır. Kotler ve Andreasen da (1987), halkla ilişkileri önemli kamu kategorilerinin tutumlarını değerlendiren, örgütün kamu yararına ilişkin politika ve prosedürlerini tanımlayan, kamu kategorilerinin anlayışını ve kabulünü sağlamaya yönelik eylem programları yürüten bir yönetim işlevi olarak tanımlamaktadırlar. Close'un üzerinde durduğu yönetimin destek ve anlayış gereksinimi ve halkla ilişkilerin örgütü etkileyen temel ihtiyaçları, sorunları ve konuları tanımlamaya yaptığı katkı da onun yönetsel bir işlev olarak ele alınmasının nedenleri arasında sıralanabilir (Close'dan aktaran O'Dwyer, 2005).

Son dönemlerde, yönetim literatüründe kendisine geniş yer bulan, "stratejik yönetim" tartışmalarının da halkla ilişkilerle bağı kurulmaktadır. Stratejik yönetim anlayışı, aynı sektörde olsalar dahi farklı örgütlerin aynı biçimde yönetilemeyeceği düşüncesine vurgu yaparak (Baird vd, 1990), bir örgütün amaçlarına ulaşabilmesi için etkili stratejiler geliştirilmesinin, bunların planlanmasının, uygulanmasının ve denetiminin gerekliliğini ifade etmektedir. Stratejik yönetim, küreselleşen piyasalarda en sert rekabet koşullarında varlık göstermeye çalışan örgütlerin varlıklarını sürdürebilmeleri için ne yapmaları gerektiğine odaklanmaktadır. Bu bağlamda stratejik yönetim, geleceğe ilişkin bir vizyon oluşturarak

örgütün gelecekteki performansını, karlılığını ve verimliliğini yükseltmeyi amaçlamaktadır (Aktan, 1999).

Lamb ve McKee, halkla ilişkilerin stratejik bir yönetim işlevi olarak ele alınması gerektiğini vurgulamakta ve halkla ilişkiler planlarının ve etkinliklerinin örgütün insan kaynakları yönetimi, pazarlama, finans ve benzeri birçok birimiyle eşgüdümlü bir biçimde yapılması gerektiğini öne sürmektedirler (Lamb ve McKee, 2004). Halkla ilişkilerin bir yönetim işlevi olarak ele alınması gerektiğini belirten Grunig de halkla ilişkilerin stratejik yönetimle bağını kuran isimlerdendir. Grunig'in çalışmasında atıf yaptığı Robbins, bir örgüt için en stratejik olan ögenin, aktif ya da gelecekte aktif olması beklenen kamu kategorileri olduğunu belirtmektedir. Bu nedenle, bu ögenin örgütsel amaçlarla birleştirilmesi büyük önem taşımaktadır. Bunun anlamı ise, örgütün stratejik yönetiminin etkin olması için, örgütün stratejik kamu kategorileriyle gerek kısa ve gerekse uzun dönemli ilişkiler oluşturma zorunluluğudur (Robbins'den aktaran Grunig ve Grunig, 2000). Bu zorunluluk, halkla ilişkileri stratejik yönetim çerçevesinde de görmezden gelinemeyecek kadar önemli bir yönetim işlevi durumuna getirmektedir. Steiner, Miner ve Grey, stratejik yönetimi diğer yönetim anlayışından ayıran önemli farkın, çevresel etkenlerin örgüt üzerindeki etkisinin artan önemi olduğunu belirtmektedirler (aktaran Grunig ve Repper, 1992). Bu da çevreyle kurulan ilişkide, halkla ilişkilerin çok önemli bir yeri olduğuna vurgu yapmaktadır. Dış dünya ile kurulan bu ilişki bağlamında halkla ilişkiler, örgütün etkinliğine katkıda bulunan önemli bir stratejik yönetim işlevi haline gelmektedir.

Halkla ilişkilerin ideolojik ve yönetsel boyutları üzerinde durmak, halkla ilişkilerin ideolojik olarak nasıl işlediğini ve halkla ilişkilerin ideolojik boyutunun yönetsel boyutu nasıl biçimlendirdiğini görmemiz için bize bir çerçeve çizer. Gündelik hayatımız içerisinde neoliberal politikalarından beslenen küreselleşme “tarihin sonu” olarak tanımlanarak bizlere “mecburi istikamet” olarak gösterilir, “yeni dünya düzeni” içerisinde kamu yönetiminde yaşanacak bir “yeniden yapılanma” sıklıkla zikredilir. Bu yeniden yapılanma süreci içerisinde kendisine yer bulan kavramlar uzun vadede halkla ilişkilerin işleyiş biçimini dönüştürür, halkla ilişkilerin temelinde olan iletişimin yönünü değiştirir ve kullanılan halkla ilişkiler araçlarını yeniden biçimlendirir ya da çeşitlendirir. Bu değişimin arkasındaki temel kavramları ve değişimin yönünü görebilmek için yönetişime halkla ilişkiler çerçevesinden yaklaşmak gerekir.

Kamu Yönetimi Halkla İlişkiler Anlayışı Üzerinde Etkili Olacak Bir Kavram Olarak Yönetişim

Küreselleşmenin kuzeni olarak da anılan yönetişimin (Robinson, 2002) 1990'larla birlikte, birçok kurum ve ilişkiyi kavrayarak yönetimden çok daha geniş bir anlayış getirme savıyla ortaya çıkışı, onun popüler yeni bir anahtar kavram olarak anılmaya başlanmasını sağlamıştır (Pierre ve Peters, 2000: 1). İyi yönetişim kavramı ilk kez Dünya Bankası'nın 1989 yılında yayınladığı *Sub-Saharan Africa: From Crisis to Sustainable Growth* başlıklı raporunda, küreselleşmeden geçerek hayata geçen neoliberal politikaların ortaya çıkardığı olumsuzlukları gidermeye yönelik bir takım çabalara duyulan gereksinime adeta bir yanıt olarak geçmekteydi (<http://go.worldbank.org/9CTWIZ59U0>, erişim tarihi: 22 Mart 2006). Aslında Dünya Bankası'nın yönetişim yaklaşımının temelinde, neoliberalizmin sürekli gönderme yaptığı, bürokrasinin verimsizliği, etkili vergilendirmenin sıkıntıları, kapital hareketliliği ve ülkeler arasındaki rekabet gibi olgular önemli yer tutmakta ve temel vurgu "daha az yönetim" (less government) "daha çok yönetişim" (more governance) biçiminde ifadesini bulmaktadır (Bevir ve Rhodes, 2001). Üçüncü dünya ülkeleri için adeta bir dayatma halini alan yönetişim, gelişmiş ülkelerde ise, Thatcherist ve Reaganist politikaların etkisiyle refah devleti anlayışından uzaklaşma eğilimi biçiminde ve devletin kamu yönetimi eliyle sadece temel özel sektörün veremeyeceği bir takım hizmetleri vermesini öngören "minimal devlet" anlayışı biçiminde kendisini göstermiştir. Devletin rolü ve konumunun yeniden tanımlanmasının gündeme gelmesi kaçınılmaz bir biçimde kamu yönetimi disiplini de etkilemiştir (Güler, 2003: 99-100).

Yönetişim literatürüne bakıldığında, yönetişimin özellikle savunucuları tarafından; yönetim kavramına ilişkin bir krizin varlığının, bu krizin geleneksel devlet müdahalelerinin geçerliliklerini yitirdiklerinin kabul edildiği görülmektedir. Bu kabulden hareketle de gelişmiş ülkelerde, bu bağlama daha iyi uyum sağlamış yeni bir yönetişim biçimini doğuran bir eğilimin ortaya çıktığı öne sürülmektedir (Merrien, 1998: 57). Bununla birlikte, yönetişimin asıl itici gücü, küresel ekonomi sonucunda ortaya çıkan devasa sistem değişiklikleri nedeniyle, devletin rolünün güçlü olanın beklentileri yönünde yeniden tanımlama ihtiyacıdır (Bardouille, 2000). Bu nedenlere bağlı olarak ortaya çıkan yönetişimin, var olan yönetim pratiklerinin güncel durumda çeşitli açılardan yetersiz kalması üzerine, pratikte meydana gelen yeni arayışların uygulamalar üzerindeki etkilerini tanımladığı öne sürülmektedir. Bu görüş ışığında, yönetişimin, toplumu yönetmekte sorumluluk dengesini devletten sivil topluma doğru kaydırarak, çok aktörlü bir sistemin karşılıklı etkileşimle yönlendirilmesi yani "steering" sürecine dayandığı iddia edilmektedir (Tekeli, 1999: 239; 248). İdeal bir *steering*

sürecinin içerdiği karşılıklı etkileşimin var olabilmesi, devletin hedef kamu kategorilerini ve özellikle de vatandaşlarını etkin bir biçimde tanımını gerektirir. Çünkü etkileşim ancak böylece gerçekleşebilir.

Yönetişim, karşılıklı bağımlılıkları olan aktörlerin kurumsallaşmış kurallar sistemine dayanan yönetimi ve eşgüdümü olarak tanımlanırken özel sektör-kamu, devlet-halk arasındaki ayrımların belirsizleştiği öne sürülmektedir (Benz'den aktaran Treib vd., 2004) ki böyle bir iddia neoliberal bakış açısından oldukça işlevseldir. Bu belirsizlik iddiası temelinde sistemde eylemde bulunma kapasitesine sahip bireyler ve aktörler olması varsayımına dayanmaktadır. Bu varsayım ışığında ise devletin rolü toplumdaki eylemde bulunma kapasitesine sahip bu bireyleri “güçlendirmek”, “yetkilendirmek” ve “yapabilir kılmaktır”. Yönetişim, toplumdaki aktörleri “ortaklar” olarak değerlendirir (Tekeli, 1999: 249- 251). Böyle bir değerlendirmeye halkla ilişkiler odaklı yaklaşıldığında görülür ki devletin artık vatandaşlarını “ortakları” olarak tanımlaması, hem vatandaşlara iletişime geçerken kullanacağı söylemi, hem vatandaşlarla kurduğu iletişimin yönünü ve hem de devletin vatandaşlarını güçlendirme, yetkilendirme ve yapabilir kılmakta kullanabileceği araçları değiştirecektir. Bu “yeni” yönetim anlayışı özellikle halkla ilişkilerin yönetsel işleyişi bağlamında devletin vatandaşını hem daha iyi tanımını hem de eylem, etkinlik ve politikalarını ona daha iyi tanıtmını gerekli kılar.

Yönetişim ve Kamu Yönetimi Halkla İlişkiler Anlayışının Değişimi

Kamusal Enformasyon Modeli'nden İki Yönlü Simetrik Modele

Kamu sektörü halkla ilişkiler uygulamalarının yönetimden geçerek nasıl dönüştüğü ve gelecekte nasıl dönüşebileceğini anlayabilmek için Grunig ve Hunt'ın (1984) dörtlü halkla ilişkiler modeline bakmak gerekir. Çünkü yönetim, özünde kamu sektörü halkla ilişkiler anlayışını kamusal enformasyon modelinden iki yönlü simetrik modele doğru dönüşmek durumunda bırakacaktır. Grunig ve Hunt'ın aynı zamanda halkla ilişkilerin gelişim sürecine de gönderme yapacak biçimde geliştirdikleri ve “basın sözcülüğü / duyurma”, “kamusal enformasyon”, “iki yönlü asimetric model” ve “iki yönlü simetrik model”den oluşan bu dörtlü modelde kullanılan iki temel belirleyici, ilişkinin yönü ve amacıdır (Grunig, 1992). Bu modellerin birincisi ve halkla ilişkilerin gelişiminin ilk aşamasına karşılık geleni, “basın sözcülüğü ya da duyurma modeli”dir. Bu modelde halkla ilişkiler etkinliğinin temelinde yer alan iletişim, kaynaktan hedefe doğru tek yönlü bir iletişim akışıdır. Grunig ve Hunt, 1920'lerle birlikte basın sözcülüğü/duyurma modelinin, bir takım kötü niyetli kullanımlar

nedeniyle, özellikle gazeteciler nezdinde güven yitirmeye başladığını ve “kamusal enformasyon modeli”nin ön plana çıktığını belirtmektedirler. Kamusal enformasyon modelinin temel savı, kamuyu bilgilendirmedir. Günümüzde bu modelin özellikle kâr amaçlı olmayan işletmeler ve kamu tarafından kullanıldığı öne sürülmektedir. Grunig ve Hunt, 1929 Büyük Bunalımı’nı izleyen dönemde yeni bir modelin etkisini hissettirmeye başladığını belirtmektedirler. Modelin kilit ismi Freud’un da yeğeni olan Edward Bernays’dır. Modeli öncüllerinden ayıran, iletişimi, kaynakla hedef arasında iki yönlü bir süreç olarak ele almasıdır. “İki yönlü asimetrik model”e ismini veren asimetrik yapıyı kazandıran, hedefin inanç veya davranış biçimini değiştirmeye istekli olmasına karşın, kaynağın kendi davranış veya inançlarında bir değişikliğin olmasına rıza göstermemesidir. “Hedef kitle” kavramı, bir anlamda, bu model tarafından halkla ilişkilere kazandırılmıştır. Çünkü Bernays, tavır ve davranışları değiştirmek isteyen bir halkla ilişkiler kampanyasının, kitlelerin özelliklerini göz önünde bulundurması gerektiğini belirterek, hedef kitle kavramını kendi halkla ilişkiler faaliyetlerinde etkin bir biçimde kullanmıştır. Halkla ilişkilerin son aşaması olarak tanımlanan “iki yönlü simetrik model”de ise, halkla ilişkilerin temel amacının ikna etmek değil, kurumla hedef kamu kategorileri arasında bir anlayış yaratma işi olduğu öne sürülmeye başlanmıştır. Dolayısıyla, bu yaklaşımda iletişimin iki yönlü ve etkilerin eşit derecede olması nedeniyle, halkla ilişkiler amaçlı iletişim süreci sonucunda, örgüt de hedef kitleler de kendilerini yeniden düzenleyebilirler (Grunig ve Hunt, 1984).

Grunig ve Hunt’un halkla ilişkiler uygulamaları alanında aynı anda kendilerine yer bulan bu halkla ilişkiler modelleri, “sistem yaklaşımı” çerçevesinde ele alındığında daha kolay anlaşılabilir ve yönetim sürecinde halkla ilişkilerin yaşayacağı olası dönüşümle daha sağlıklı bir bağ kurulabilir¹. Konuya halkla ilişkiler bağlamında bakıldığında, Grunig ve Hunt’ın dörtlü modelinin ilk ikisi olan duyurma ve kamu sözcülüğü modelleri kapalı sistem yaklaşımı çerçevesinde anlam kazanırken, iki yönlü asimetrik ve iki yönlü simetrik model açık sistem yaklaşımı çerçevesinde anlam kazandığı görülmektedir. Halkla ilişkiler anlayışında, açık sistem yaklaşımı ve simetrik örgüt yapısı benimsendiği takdirde –yeni kamu yönetimi anlayışı ve yönetim en azından kuramsal düzeyde benzer önermelerde bulunur- halkla ilişkiler; örgütün politikaları, prosedür ve etkinliklerinden ortak biçimde etkilenen veya bunlara dahil olan kitlelere yönelik, seçici bir duyarlılık taşımak zorunda kalır. Bunun yanında açık sistem yaklaşımı çerçevesinde, örgütün kendi çalışanlarına da özel bir ilgi göstermesi ve paylaşımı, müzakereyi, yenilikçiliği destekleyen bir örgüt kültürü oluşturması çok önemlidir. Açık sistem yaklaşımı çerçevesinde halkla ilişkiler aynı zamanda örgüt içinde düzeltici

etkinlikler başlatma ve kamu kategorilerinin bilgi, ön eğilim ve davranışlarını etkileme çabalarını yönetme gücüne de sahiptir (Cutlip vd., 1985: 196).

Grunig ve Hunt'ın dört aşamalı modeline geri dönüldüğü takdirde, kamu sektörü halkla ilişkiler uygulamalarının, genellikle kamusal enformasyon başlığı altında ele alındığı görülmektedir. Yani, kamu kurumlarının halkla ilişkiler etkinlikleri olarak gördükleri “gerekli görülen” enformasyonun halka iletilmesidir ki bu gerekli bilgi, su kesintisi, vergi oranları gibi halkın bilmek zorunda olduğu bilginin ötesine çoğunlukla geçmez. Oysa küreselleşme ve yönetişimin etkisi, kamu sektörü halkla ilişkiler uygulamalarını artık sistem yaklaşımı çerçevesinden açık sistem yaklaşımına doğru evrilmek durumunda bırakmaktadır. Yani, kamu sektörü, halkla ilişkilerinde açık sistem yaklaşımının uygulanması; öncelikle ve en çok da çevrenin bilinçli bir biçimde algılanmasını ve örgütün, hedef kamu kategorileriyle ilişkilerini etkileyebilecek değişiklikleri öngörmesini ve saptamasını gerektirmektedir.

Özetle, halkla ilişkiler algısı, kapalı sistem çerçevesinde yer alan kamu sözcülüğü modelinden açık sistem yaklaşımı çerçevesinde anlam kazanan ve daha ayrıntılı bilgi paylaşımı ve daha da önemlisi etkileşimi ön plana çıkaran, iki yönlü simetrik modele doğru dönüşmek durumundadır. Dolayısıyla, yönetişimin etkisiyle performans yönetimi, bilgi paylaşımı, açıklık, şeffaflık gibi kavramların ışığında, kamu sektörünün halkla ilişkileri, artık açık sistem anlayışı ve iki yönlü simetrik modele doğru dönüşümüne ilişkin bir takım ipuçları, diğer ülkelerin etkinliklerinde ve düzenleyici uluslararası kuruluşların beklentilerinde kendisini şimdiden göstermektedir.

Yönetişim İçin Daha Etkin Tanıma

Kamu yönetiminde egemen olan halkla ilişkiler anlayışı, ağırlıklı olarak, halkla ilişkileri bir tanıtma etkinliği olarak görmektedir. Ancak, kamu yönetimi alanında yaşanan değişim, kamu kuruluşlarının vatandaşlarla girecekleri ilişkileri de yeniden yapılandırmaları gibi bir noktaya gönderme yaptığı için, kamu kesiminin halkla ilişkilerinin temel işlevlerinden birisi olan tanıma işlevi de büyük önem kazanmıştır. Tanıma, özellikle kamu hizmetlerini yapılandırmada, vatandaşların beklentilerini öğrenme ve desteğini kazanma için atılacak adımları belirlemede, önemli bir noktada durmaktadır. Yeni kamu yönetimi anlayışı ile kamu kuruluşlarının çıktıları olarak değerlendirebilecek olan hizmetler, çok daha fazla önem kazanmaktadır. Çünkü bu yaklaşım, kamu yönetiminin daha hedef odaklı ve daha verimli olması iddiası taşımaktadır (Christens vd., 2002). Bunun yapılabilmesi ise, etkin tanıma

faaliyetlerini zorunlu kılmaktadır. Çünkü vatandaşların beklentilerini öğrenme ve desteğini kazanma, birbiriyle doğrudan bağlantılıdır. Vatandaşların beklentilerinin neler olduğunu bilen bir kamu yönetimi, onlara bu hizmetleri sunarak destek kazanmayı da sağlayabilir. Yönetişimin en temel ögesi olan katılma da sıklıkla, kamu yönetimi halkla ilişkilerinin temel işlevlerinden olan tanımaya göndermede bulunmaktadır. Macintosh, yönetim bağlamında ele alınması gereken üç temel süreçten bahsetmektedir. Bunlar “bilgi paylaşma”, “danışma” ve “katılma”dır (Komito, 2005). Özellikle bilgi paylaşımı ve danışma doğrudan halkla ilişkiler bağlamında ele alınması gereken konulardır çünkü yönetişimin gerektiği gibi uygulanması, hedef kamu kategorilerinin, özellikle de vatandaşların en iyi biçimde tanınmasını ve eylem ve işlemlerin onlara en etkin biçimde tanıtılmasını adeta dayatmaktadır.

Yönetişim söyleminin önemli aktörlerinden OECD tarafından 2001 yılında yayımlanan *Citizens As Partners OECD Handbook On Information, Consultation And Public Participation In Policy-Making: Governance* başlıklı rapor, halkla ilişkiler çerçevesinde kullanılan tanıma ve tanıtma araçlarına odaklanarak, kamu kuruluşlarının vatandaşları tanımak, hizmet ve eylemlerini onlara tanıtmak için belirli bir takım yöntemleri kullanmasını önermiştir. Önerilen bu yöntemler önemlidir çünkü yönetim anlayışını benimsemiş bir kamu yönetimi tarzının, vatandaşları tanımaya verdiği önemin günümüzde hangi düzeye geldiğini ve bu amaca yönelik araçların ne şekilde çeşitlendiğini göstermektedir. OECD, böylece, kamu sektörünün halkla ilişkiler anlayışının gerek tanıma ve gerekse tanıtma etkinliklerinin çeşitlenmesinden geçerek halkla ilişkilerin değişen kabuğuna dikkat çekmektedir. Raporda da ifade edildiği gibi, yönetimle birlikte halkla ilişkilerin kullandığı en önemli yeni tanıma araçları olarak yapılandırılmış geri beslemeler (yorum dönemleri, odak grup çalışmaları gibi), açık saat uygulamaları, vatandaş panelleri, danışma komiteleri, uzlaşma konferansları, vatandaş jürileri sıralanabilir². Çeşitlenen tanıma araçları artık halkla ilişkilerde tanınmanın çok ciddi bir halkla ilişkiler işlevi haline geldiğini ve bunun etkin bir biçimde yapılabilmesinin, alternatif araçların yaratılması ve bunların etkin kullanımını zorunlu kıldığını göstermektedir. Yönetişim halkla ilişkileri tanıtma odaklılıktan tanıma odaklılığa dönüşmesi için zorlamaktadır.

Sonuç

Son dönemlerin anahtar kavramı olan küreselleşme, tarihsel kökenleri çok eskilere kadar götürülebilse de günümüzde deneyimlendiği anlamıyla, özellikle Soğuk Savaş'ın sona ermesini izleyen ve neoliberal politikaların tüm dünyada yaygınlık kazanmaya başladığı bir dönemde, büyük ivme kazanmıştır. Küreselleşme özünde de neoliberal politikalarla doğrudan

ilişkilidir ve neoliberal politikaların daha etkin bir biçimde yürütülmesini sağlamaktadır. Neoliberal politikaların egemenlik alanlarını genişletmesiyle birlikte, küreselleşme de bu politikaların ve kapitalizmin içinde olduğu bu yeni dönemin ideolojisi olarak, oldukça işlevsel bir görev üstlenmiştir (Steger, 2005). Kuşkusuz, ekonomik olan her şeyin, politik bir yanı da bulunmaktadır. Temelinde ekonomik bir olgu olan küreselleşmenin de politik alanda kaçınılmaz olarak bir takım çok önemli etkileri olmuştur. Politik anlamda küreselleşme tartışmaları, özellikle ekonomik küreselleşmenin politika alanında yaptığı etkileri belirlemeye dönüktür. Bu etkiler, büyük ölçüde devlet yapılanmaları, iş yapış biçimleri, ulus devlet ve en önemlisi de sosyal refah devletinin geleceğine ilişkindir (Sallan Gül, 2004; Stryker, 1998; Yeates, 2002). Neoliberal politikaların politika alanında kendini en görünür kıldığı söylem ise, “yönetişim” söylemidir. 1990’lı yıllarla birlikte, gerek IMF ve gerekse Dünya Bankası, “meşruiyet”, “şeffaflık”, “açıklık” gibi kavramları kendi programlarında kullanarak, bu konulara ilişkin belirledikleri bir takım standartları iyi yönetim olarak adlandırdılar ve iyi yönetimi borç alan ülkelerde arayarak bir anlamda onu bir dayatma olarak sunma eğilimi içerisine girdiler. Yönetişim içerisinde kendisine sıklıkla yer bulan katılımcılık, şeffaflık, bürokratik işlemlerde ve mevzuatta sadelik gibi kavramlar, uzun dönemde kamu sektörü halkla ilişkiler uygulamaları üzerinde bir takım değişimlere neden olabileceklerdir. Bunun yanında devletin yeniden yapılanma sürecinde, yönetim anlayışında ortaya çıkacağı öne sürülen değişimlerin, kamu kurum ve kuruluşlarının halkla ilişkiler anlayışı ve uygulamaları üzerinde etkili olması beklenir. Çünkü yönetimde gerçekleşmesi amaçlanan dönüşüm, kamu kuruluşları karşısında vatandaşların konumunu dönüştürecek, halkla ilişkilerin çalışma alanı olan tanımayı ön plana çıkartacaktır. Buna koşut olarak, kamu yönetiminde var olan halkla ilişkiler algısı kapalı sistem çerçevesinde yer alan kamu sözcülüğü modelinden, açık sistem yaklaşımı çerçevesinde anlam kazanan ve daha ayrıntılı bilgi paylaşımı ve daha da önemlisi etkileşimi ön plana koyan iki yönlü simetrik modele doğru dönüşmek durumunda kalacaktır. Yönetişimin etkisiyle performans yönetimi, bilgi paylaşımı, açıklık, şeffaflık gibi kavramların ışığında, kamu sektörü halkla ilişkiler anlayışının açık sistem çerçevesinde iki yönlü simetrik modele doğru dönüşümüne ilişkin bir takım ipuçları, özellikle gelişmiş ülkelerin etkinliklerinde ve düzenleyici uluslararası kuruluşların beklentilerinde kendisini şimdiden göstermektedir.

SON NOTLAR

* Arş. Gör. Dr., Ankara Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü, Ankara.

¹ Konuya sistem yaklaşımı çerçevesinde yaklaşıldığında görülür ki varlık nedeni kendi devamlılıklarını sağlamak olan sistemler, temelde “açık” ve “kapalı” sistemler olmak üzere iki farklı grupta ele alınabilirler. Açık sistem, çevresiyle sürekli bir etkileşim halindedir ve iş için gerekli olan kapasiteyi elde tutarken, sabit bir duruma veya dinamik bir dengeye erişir. Sistemin varlığını sürdürmesi, sürekli bir içe akış, dönüştürme ve dışarı akış olmadan olanaklı değildir. Biyolojik ve sosyal sistemlerde bu sürekli bir yeniden kazanım sürecidir. Sistem, etkinlikleri hayata geçirme ve böylece dönüşüme uğramış kaynağı bu döngüyü devam ettirecek yeterli çıktıyı üretebilmek için yeterli girdi almak durumundadır (Kast ve Rozenzweig, 1970: 109- 120). Açık sistem yaklaşımı, biyolojik ve sosyal sistemlerin, çevresiyle dinamik bir ilişki içinde olduğunu fark etmiştir. Açık sistemler, yapılarını ve içsel öğelerinin süreçlerini değiştirerek çevrelerine uyum sağlarlar. Kapalı sistemler ise sınırlarını açık bir biçimde çizen ve çevreleriyle dinamik bir ilişki içine girmeyen sistemler olarak tanımlanabilir.

² Açık Saatler, Vatandaş Panelleri, Danışma Komiteleri, Uzlaşma Konferansları ve Vatandaş Jürileri temelinde katılma sürecine ilişkin araçlar olarak görülseler de konuya halkla ilişkiler odaklı olarak yaklaşıldığında bunların aynı zamanda vatandaşların istek, talep, beklenti ve düşüncelerini öğrenmeyi olanaklı kılan tanıma araçları oldukları da görülmektedir.

KAYNAKÇA

AKTAN, C (1999), 2000'li Yıllarda Yeni Yönetim Teknikleri: Stratejik Yönetim, İstanbul: TÜGİAD Yayınları.

BASKİN, O., Aranoff, C. ve Lattimore, D. (1997), Public Relations: The Profession and The Practice, Madison: Brown and Benchmark Publishers.

BEDER, S. (2005), The Role of ‘Economic Education’ in Achieving Capitalist Hegemony,

[http://www.uow.edu.au/~kyliesm/pdf/PANEL%203%20\(at%2011%20Jan\).pdf](http://www.uow.edu.au/~kyliesm/pdf/PANEL%203%20(at%2011%20Jan).pdf), (14 Şubat 2006).

BERGER, B. K. (1999), “The Halcion Affair: Public Relations and The Construction of Ideological World View”, Journal of Public Relations Research, 7 (3), ss. 185-203.

BEVİR, M., ve Rhodes, R.A.W. (2001), “Decentering Tradition: Interpreting British Government”, Administration & Society, 33(2), ss. 07-132.

BRADY, A. M. (2002), “Regimenting The Public Mind: The Modernisation of Propaganda in the PRC”, International Journal, 57 (4), ss. 16.

CAN, H., Tuncer, D. ve Ayhan, D. (1990), Genel İşletmecilik Bilgileri, Ankara: Adam Yayınları.

CUTLİP, S. M., Center, A. ve Brom, G. (1985), Effective Public Relations, New Jersey: Prentice-Hall Inc.

EWEN, S. (1996), PR A Social History of Spin, New York: Basic Books.

GOWER, K.K. (2006), “Public relations research at the crossroads”, Journal of Public Relations Research, 18, ss. 177-190.

GRAHAM, P. ve LUKE, A. (2003), “Militarizing the Body Politic: New Mediations as Weapons of Mass Instruction”, Body ve Society, 9 (4), ss. 149-168.

GRUNİG, J. (1992), Excellence in Public Relations And Communication Management, New Jersey: Lawrence Erlbaum.

GRUNİG, J. E. ve REPPER, F. C. (1992), "Strategic Management, Public and Issues", J. E. Grunig, D. M. Dozier, W. P. Ehling (ed.), Excellence In Public Relations and Communication Management, New Jersey: Lawrence Erlbaum, ss. 117-157.

GRUNİG, J. E. ve HUNT, T. (1984), Managing Public Relations, New York: Thomson Learning.

GÜLER, B. A. (2003), Yönetişim: Tüm İktidar Sermayeye, Praksis, 9, ss. 93 - 116.

KAST, F. E. ve ROZENSWEİG J. E. (1970), Organisation and Managment: A Systems Approach, New York: McGraw Hill.

KOMİTO, L. (2005). "e-Participation and Governance: Widening the net. Electronic Journal of E-Government", The Electronic Journal of e-Government. 3 (1), ss. 39-48. <http://www.ejeg.com/volume-3/vol3-iss1/v3-i1-art4-komito.pdf>. (10 Ağustos 2005).

KOONTZ, H. ve WEİHRİCH, H. (1988), Management, New York: McGraw Hill.

KOTLER, P. ve ANDREASEN, A. (1987), Strategic Marketing For Nonprofit Organizations, NJ: Prentice-Hall.

LAMB, L. F. ve MCKEE, K.B. (2004), Applied Public Relations: Cases in Stakeholder Management, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.

LEWİS, P. S., Goodman, S. ve Fandt, P. M (1995), Management: Challenges in The 21st Century, MN: West Publishing.

LOUW, P.E. (2001), The Media and Cultural Production, London: Sage.

Mathur, N., Skelcher, C. ve Smith, M., (2003), Towards A Discursive Evaluation of Partnership Governance, <http://www.inlogov.bham.ac.uk/pdfs/esrc%20partnerships%20theory%20paper.pdf> (10 Ağustos 2005).

MERRİEN, F. X. (1998), "Governance and Modern Welfare States", International SocialScience Journal, 50(1), ss. 57-67.

O'DWYER, M. (2005), "The Evolving Role of Public Relations In Ireland", European Journal of Marketing, 39 (7/8), ss. 809-820.

OECD (2001), "Citizens As Partners OECD Handbook On Information, Consultation And Public Participation In Policy-Making: Governance", <http://www1.oecd.org/publications/e-book/4201141E.PDF>. (2 Eylül 2005)

PIERRE, J. ve PETERS, B. G. (2000), "Governance, Politics and The State", Hong Kong: Macmillan.

RHODES, A.W (1996), The New Governance: Governing without Government, Political Studies, XLIV, ss. 652-667.

ROBINSON, P. (2002), "Comment: Global Governance", New Economy, 9 (2), ss. 63.

ROPER, J. (2005), "Symmetrical communication: Excellent public relations or a strategy for hegemony?", Journal of Public Relations Research, 17 (1), ss. 69-86.

SALLAN GÜL, S. (2004), Sosyal Devlet Bitti Yaşasın Piyasa: Yeni Liberalizm ve Muhafazakârlık Kısacasında Refah Devleti, İstanbul: Etik Yayınları.

STEGER, M. (2005), The New Market Ideology, New York: Rowman and Littlefield.

STRYKER, R. (1998), "Globalization and The Welfare State", International Journal of Sociology and Social Policy, 18 (2/3/4), ss. 1-49.

TEKELİ, İ. (1999), Modernite Aşılırken Siyaset, Ankara: İmge Kitabevi.

TRACY, J. F.(2001), "Smile While I Cut Your Throat': Mass Media, Myth, and the Contested 'Harmonization' of the Working Class", Journal of Communication Inquiry, 25 (3), ss. 298-325.

TREIB, O., Bahr H. ve Falkner, G. (2004), "Modes of Governance: A Note Towards Conceptual Clarification", <http://www.connex-network.org/eurogov/pdf/egp-newgov-N-05-02.pdf>, (2 Mart 2006).

WEAVER, C. K. (2001), "Dressing For Battle In The New Global Economy Putting Power, Identity, and Discourse Into Public Relations Theory", Management Communication Quarterly, 15 (2), ss. 279-288.

YEATES, N. (2002), "Globalisation and Social Policy: From Global Neoliberal Hegemony To Global Political Pluralism", Journal of Global Social Policy, 2 (1), ss. 69-91.

Elektronik Kaynaklar

<http://www.exulanten.com/creel.html> (21 Mayıs 2006).

<http://www.propagandacritic.com/articles/ww1.cpi.html> (22 Mayıs 2006).

<http://go.worldbank.org/9CTWIZ59U0> (22 Mart 2006).

GÜNÜMÜZDE İMPARATORLUK'U VE ÇOKLUK'U OKUMAK

Fatih YAŞLI*

Giriş

Bir kitabı *günümüzde* okumakla kastedilen, söz konusu kitabın bugün için nasıl bir anlam ifade ettiği, yazarın ya da yazarların tezlerinin halen geçerlilik taşıyıp taşımadığı, öngörülerinin gerçekleşip gerçekleşmediği ve zamanın kitabı haklı çıkarıp çıkarmadığı üzerine yeniden düşünmektir. *Günümüzde* okunan kitaplar, görece olarak uzak/farklı bir tarihsel dönemde, o dönemin içerisinde yazılmışlardır ve günümüz o yazılış döneminden farklı olduğu için bu kitaplar üzerine yeniden düşünmemiz gerekmektedir. Peki yazılmasının üzerinden daha on yıl bile geçmemiş olan ve yayınlandığı dönemde “21. yüzyılın komünist manifestosu” da aralarında olmak üzere sayısız övgü almış, dile getirdiği tezlerin “post-modern zamanlar”ı anlamak için eşsiz bir anahtar olduğu iddia edilen, üstelik Marksist olma iddiasındaki bir metni, Michael Hardt ve Antonio Negri’nin *İmparatorluk*’unu¹ ve devamı niteliğindeki *Çokluk*’u² *günümüzde* okumak herhangi bir anlam ifade etmekte midir?

Eğer zaman, *İmparatorluk*’un ve *Çokluk*’un tezlerini böylesine hızlı bir şekilde yalanlayarak ironik bir durum yaratmamış olmasaydı, her iki kitabı da *günümüzde* okumak için henüz erken diyebilir ve bir beş-on yıl daha bekleyebilirdik, oysa böyle olmamış ve *İmparatorluk*’un yayınlandığı yıl, Dünya Ticaret Merkezi kulelerine giren uçaklarla birlikte kitabın tezleri de bir toz bulutu içerisinde yerle yeksan oluvermiştir. *İmparatorluk*’u sahiden de bir çağı kapatan kitap olarak değerlendirmek gerekir. Ama kitaba büyük hayranlık duyanların iddia ettiği anlamda, modern zamanları, ulus-devlet ve emperyalizm çağını bitirip, post-modern, post-emperyalist zamanları açan bir kitap anlamında değil. Bilakis, nüveleri 1970’lerdeki Fransız post-yapısalcılığında görülmeye başlanan, ancak 1990’ların başında reel sosyalizmin çöküşüyle birlikte egemenliğini ilan eden, entelektüel bir modanın sonu anlamında. Nedir bu entelektüel moda? Büyük anlatıların sonunu müjdeleyen Lyotard’dan tutun da ideolojilerin sonunu ilan eden Daniel Bell’e, “metnin dışında hiçbir gerçeklik yoktur” diyen Derrida’dan, tarihin sonunun geldiğini va’z eden Fukuyama’ya kadar içerisinde sayısız ismi barındıran ve “her şey bitti, gerçeklik zaten hiç yoktu” düsturuyla hareket eden post modernizmi kastediyorum. *İmparatorluk*’un ironisi ve trajedisi tam da bu olmuştur. İdeolojik cephaneliğini büyük ölçüde yukarıda sıraladığım isimlerin yazdıklarından tahkim eden Hardt ve Negri’nin *İmparatorluk*’u, “yeni zamanlar”a dair bir manifesto, bir tür “post-modern

prens” olma iddiasıyla yazılmışken, yazarlarının hiç de beklemedikleri bir şekilde, post-modernizmin sonunun gelişini simgeleyen kitap haline gelmiştir ve ironi yine iş başındadır: post-modernizmi felsefi bir ekol haline getirenler nasıl kendilerini solda tanımlayan düşünürler olmuşsa, ekolün son ve en yetkin kitabını yazmak da yine solcu düşünürlere nasip olmuştur.

İmparatorluk’u ve *Çokluk*’u günümüzde okumak tam da bu nedenle anlamlıdır. Kendimizi takvimlerin bağlayıcılığından kurtarıp, dünyanın 2000’li yıllarının 11 Eylül 2001’de başladığını söyleyecek olursak, yazarların “1991–1999 aralığında, yani Birinci Körfez Savaşı’yla Kosova müdahalesi arasında yazıldı” dedikleri kitabın argümanlarının 2000’li yıllar için hemen hiçbir anlam taşımadığını görebiliriz, -ki bu aynı zamanda Marksist analizin en güçlü olduğu alanlardan biri olan emperyalizm üzerine yeniden düşünme çabası anlamına da gelmektedir. *Çokluk*’a bakarken ise akılda tutulması gereken kitabın 11 Eylül-sonrası bir dünyada yazılmış olmasıdır.

Bu çalışmada, *İmparatorluk*’un ve *Çokluk*’un tezleri “emperyalizm” kavramını merkeze koyan bir bakış açısıyla incelenecek ve eleştirilecektir. İzlenen yöntem ise şu şekildedir: Çalışmanın birinci bölümünde *İmparatorluk*’a, önemli olduğuna ve konu bağlamında açılımlar sağladığına inanılan altı soru sorulmuş ve kitabın bu sorulara verdiği yanıtlar üzerinde durulmuştur. Devamında ise bu cevaplarla ilişkin olarak kitapla polemige girilmiş ve kişisel itirazlar dile getirilmiştir. İkinci bölümde ise, yazarların *İmparatorluk*’un devamı olarak yazdıkları *Çokluk* üzerinden bir tartışma yürütülmüştür. Sonuç kısmı ise günümüz emperyalizmine dair genel bir değerlendirme niteliği taşımaktadır.

Post-Emperyalizmin Teorileştirilmesi Olarak *İmparatorluk*

***İmparatorluk*’a Altı Soru ve kitabın verdiği Altı Yanıt**

Soru 1: *İmparatorluk* nedir?

Yazarların “Türkçe Basıma Önsöz”de belirttikleri üzere imparatorluk, “çağdaş küresel düzenini adlandırmak için kullandıkları” kavramdır ve esas olarak “emperyalizm terimine karşı” bir anlam taşımaktadır; çünkü Hardt&Negri’ye göre emperyalizm, “artık küresel iktidar yapılarını anlamakta yeterli bir kavram” değildir (s.14).

Hardt&Negri’ye göre imparatorluğun ortaya çıkışı esas olarak dünya piyasasının kuruluşuyla doğrudan ilgilidir. “küresel piyasa ve küresel üretim çevrimleriyle birlikte bir

küresel düzen, yani yeni bir yönetim mantığı ve yapısı, kısacası yeni bir egemenlik biçimi ortaya” çıkmıştır (s.17). İmparatorluk ise, “bu küresel mübadeleyi etkinlikle düzenleyen politik özne, dünyayı yöneten egemen güçtür” (s.17). Dolayısıyla imparatorluk, dünya ekonomisinin ulaşmış olduğu herhangi bir evre değildir. Çünkü imparatorluk küresel mübadelenin kendisine içkin bir mekanizma olarak değil, “küresel mübadeleyi düzenleyen” makine olarak kavramsallaştırılmaktadır: “İmparatorluk, değişken komuta ağları yoluyla melez kimlikleri, esnek hiyerarşileri ve çoklu mübadeleyi idare ediyor” (s.19). Bu düzenleyici makine nosyonuna kitapta sayısız gönderme bulunduğunu söyleyebiliriz. Örneğin; İmparatorluk, “virtüeldir, marjinal olayı kontrol etmek üzere kurulmuş, tahakküm etmek ve gerektiğinde (robot üretiminin en ileri teknolojilerini kullanarak) sistemin aksaklıklarına müdahale etmek üzere örgütlenmiştir” (s.65).

İmparatorluk, “önsöz”de ekonomik bir evre olarak ele alınmamasına rağmen esas olarak, ekonomik bir evre olan emperyalizmle karşılaştırılarak, ona karşıt bir konuma yerleştirilerek ve onun kapsanarak aşılması olarak sunulmaktadır. İmparatorluk, “emperyalizmin aksine” bir şekilde “toprak temelli bir iktidar merkezi yaratmadığı gibi sabit sınırları ya da engelleri de tanımaz” (s.19). İmparatorluk, bütün dünyayı “kendi açık ve genişleyen hudutları içine katmakta olan merkezsiz ve topraksız bir yönetim aygıtıdır” (s.19). İmparatorluğun kapitalizmin herhangi bir evresi olmayıp, ona dışsal olan bir egemenlik aygıtı olduğu Hardt ve Negri’nin imparatorluğun askeri müdahaleleri üzerine söylediklerine bakıldığında daha net bir şekilde anlaşılabilir:

“emperyal orduların bütün müdahaleleri zaten varolan bir ya da birden çok tarafın ricasıyla olmuştur. İmparatorluk, kendi iradesiyle doğmuş değildir, aksine var olması *istenmiş* ve çatışmaları çözme kapasitesi temelinde kurulmuştur. İmparatorluk ancak mevcut çatışmaları çözmeyi amaçlayan uluslararası konsensüsler zincirine dahil olduğu zaman oluşur ve müdahaleleri meşru hale gelir” (s.39).

Bu müdahaleler ise, küresel mübadeleden “tüzel anlamda bağımsız toprak parçalarına” yapılan müdahaleler değil; zaten “iletişim ve üretim” aracılığıyla “birleştirilmiş bir dünyada yürütülen eylemlerdir.” Bu eylemler “içselleştirilmiş ve evrenselleştirilmiş” oldukları için imparatorluk aygıtının silahlı gücü bir nevi polislik vazifesini yürütmektedir (s.60). Yani, zaten küresel mübadelenin (dünya piyasasının) içinde olan; fakat üzerinde meydana gelen olaylar neticesinde bu mübadeleyi sekteye uğratabilecek toprak parçalarına müdahale edilmektedir. Öyle ki bu müdahalelerle birlikte gündeme gelen uluslararası mahkemeler bir süre sonra; “sadece yenilmişlere mahkûmiyet kararı veren bir organ olmaktan çıkıp, ahlaki

düzen içindeki ilişkileri, polis eylemlerini ve emperyal egemenliği meşrulaştırıcı mekanizmaları dayatan ve yaptırıma bağlayan yasal bir organ ya da organlar sistemi olma yönünde dönüşmek zorunda kalacaktır.” Yani imparatorluk, tek tek ulus-devletlerin egemenliğinin ötesine geçmiş olan bir askeri güce sahip olmakla yetinmeyecek ve uluslar-üstü bir yargı gücüne de sahip olacaktır (s.63).

Soru 2: İmparatorluğun kökenleri hangi tarihsel ve teorik bağlamlar içerisinde ortaya çıkmıştır?

Hardt&Negri, imparatorluğun kökenlerinin esas olarak ABD anayasası içerisinde bulunduğu inanırlar. ABD anayasası öyle bir anayasadır ki; “bütün çokluğu eyleme geçirerek ve onun kurucu kapasitesini örgütlü karşı-güçler ağı içinde, çeşitli ve eşitlenmiş işlevlerin akışı içinde, dinamik ve yayılan bir öz-düzenleme süreci içinde örgütleyerek, her türlü devresel çürüme eğilimine direnmek üzere” tasarlanmıştır (s.180). Dolayısıyla, ABD anayasası, daha baştan “kurucu babalar” tarafından çokluğun potansiyel gücünü daimi olarak bir akışkanlık içerisinde devindirerek, “çürüme”yi engellemek üzere hazırlanmıştır. Bu ise esas olarak bir “içkinlik” düzlemine dayanır ve tam da bu noktada Avrupa tarzı egemenlikten farklılık gösterir. Avrupa’nın “politik iktidarı aşkın bir âleme havale eden ve böylelikle iktidarın kaynaklarını halktan uzaklaştıran ve halka yabancılaştıran” modernlik anlayışına mukabil, ABD anayasası “tamamen toplumun içindeki bir iktidara gönderme yapar” (s.181). ABD anayasasını orijinal kılan “modern Avrupa egemenliğindeki aşkın niteliğin aksine iktidarın içkinliği fikrini ortaya atmasıdır” (s.181). Dolayısıyla, Hardt ve Negri’ye göre, içkin bir mekanizma olarak “imparatorluk” fikri ABD anayasasının kendisine içkin durumdadır ve bu tarz bir içkinlik anlayışı emperyalizmden farklı ve “demokratik” bir yayılmacılık anlayışına tekabül etmektedir: “iktidar ağı nosyonunda içkin olan bu demokratik yayılma eğilimi diğer, salt yayılmacı ve emperyalist yayılmacı biçimlerden ayrı görülmelidir. Temel fark, içkin egemenlik kavramının yayılmacılığının dışlayıcı değil, içleyici olmasıdır” (s.182).

Hardt ve Negri, imparatorluğun ancak “evrensel bir cumhuriyet, sınırsız ve içleyici bir iktidar ve karşı-iktidarlar ağı” olarak anlaşılabilirliğini söylerler; bunun ise “ne emperyalizmle ne de fetih, talan, soykırım, koloni kurma ve kölelik amaçlı devlet örgütleriyle bir ilgisi vardır” (s.183).

Soru 3: ABD'nin emperyal olmakla emperyalist olmak arasında yaşadığı ikircimli durumun tarihsel nedenleri nelerdir?

Yazarlar bu soru ile ilgili olarak, öncelikle istisnai bir durumdan, emperyal aygıtın işleyişine aykırı bir durumdan bahsederler. Buna göre, Kuzey Amerika toprakları üzerinde yaşayan yerli halklar, “kurucu eğilimin parçası olarak sınırların genişletilmesi hareketine”; yani imparatorluk projesine dâhil edilemeyecekleri için, imparatorluğun “demokratik ve içleyici” işleyişi tarafından kapsanmamışlar, aksine her türlü talana, zulme ve sömürüye maruz bırakılmışlardı; “onlar uzamı açmak ve yayılmayı mümkün kılmak için bu topraklardan sökülüp atılmak zorundaydı” (s.186). İkinci olarak ise, yine istisnai olan fakat bu sefer kısmi bir nitelik taşıyan bir durumdan bahseder Hardt ve Negri. Afro-Amerikalılar anayasaya dâhil edilirler, fakat tıpkı kadınlar gibi eşit olmayan bir biçimde:

“Güneyli kurucular, diyalektik, kendi üzerine düşünömlü ve “federalist” uğrağı içinde Anayasa'nın toplumsal işbölümüne ilişkin bu sapkın yorumuna izin verdiğini hatta bunu talep ettiğini göstermekte hiçbir sıkıntıya düşmüyordu. (...) beş kölenin oyu üç özgür insanın oyuna eşitti” (s.187).

Yazarlara göre, bu iki istisnai durumun dışında Amerikan tarzı yayılmacılığın, yani imparatorluk fikrine yaslanan yayılmacılığın önündeki esas engel doğal sınırlara varılmış olmasıydı. İmparatorluk projesi, “ne zaman sınırlara gelip dayansa, cumhuriyet Avrupa tarzı bir emperyalizme eğilim duymaya başlıyordu.” (s.188) Hardt ve Negri'ye göre, “uzamların kapanması, Amerikan kuruculuk ruhuna karşı ciddi bir kafa tutuş demektir ve bu kafa tutuşa ilkelere ihanet etmeksizin yanıt verilemezdi” (s.189). Dolayısıyla ABD, emperyal egemenlikten emperyalist egemenliğe geçişe, kendine ihanet etmeye mecbur bırakılmıştı. 1890'larda başlayan emperyalist egemenlik anlayışı, Hardt ve Negri'ye göre Vietnam Savaşı ile birlikte son bulur. “Vietnam savaşı emperyalist eğilimin son nefesi ve dolayısıyla yeni bir anayasal rejime geçiş noktası olarak görülebilir. Avrupa tarzı emperyalizmin yolu artık bir daha açılmayacak biçimde kapanmıştı; ve bundan sonra ABD hem geri dönmek hem de şanına yakışır bir emperyal yönetim için ileriye atılmak zorunda kalacaktı” (s.194). Bu ise, yazarlara göre, ABD kuruluş tarihindeki dördüncü aşamaya tekabül eden “emperyal proje”nin hayata geçirilmesi anlamına geliyordu.

Soru 4: Emperyal egemenlik içerisinde ABD'nin rolü nedir?

Hardt ve Negri'ye göre “çağdaş imparatorluk fikri ABD'nin içerisindeki küresel kuruluş projesinin küresel çapta yayılmasıyla doğmuştur” (s.197). Bu doğuşun somutlaştığı olay ise, 1.Körfez Savaşı'dır. Bu savaşın önemi, “ABD'nin, kendi ulusal saiklerinden hareketle değil;

küresel hak adına, uluslararası adaleti sağlayabilecek tek güç olarak tarih sahnesine çıkışından ileri gelir” (s.195). Bu sahneye çıkış ise yalnızca ABD’nin isteğiyle gerçekleşmiş değildir. “BM, uluslararası para örgütleri ve hatta insan hakları örgütleri ABD’den yeni bir dünya düzeninde merkezi rol üstlenmesini” istemektedir (s.196). “Haiti’den İran Körfezi’ne ve Somali’den Bosna’ya kadar yüzyıl sonundaki bölgesel çatışmalarda, ABD’nin askeri müdahalesi istenmiştir ve bu çağrılar sadece ABD’nin halk muhalefetini etkisiz hale getirmek için uydurduğu şeyler değildir; bunlar gerçek ve açıktır. ABD ordusu da, sanki gönülsüzmüş gibi, barış ve düzen adına bu çağrılara yanıt verecektir” (s.196). Bu gönülsüz yanıt veriş, Hardt ve Negri’ye göre “imparatorluğun temel karakter özelliklerinden biridir; yani İmparatorluk sürekli olarak kendisini varlık kazanmaya çağıran bir dünya bağlamında” yer almaktadır (s.196). “ABD barış polisidir; ama son anda, ulus-üstü barış örgütleri bir örgütlü eylem ve ortak bir yasal ve örgütsel girişim talep ettiğinde” (s.196). Dolayısıyla ABD, küresel mücadelenin işleyişini sekteye uğratabilecek iç çatışmalara müdahale etmesi için imparatorluk aygıtının başka unsurları tarafından göreve davet edilmekte ve o da bu davete icap etmektedir. Bu müdahalelerde ABD açısından temel itki, kendi ulusal çıkarları değil, emperyal mekanizmaya dayanan küresel hak nosyonudur: “Dünya polisi ABD emperyalist çıkarlarla değil, emperyal çıkarlarla hareket” etmektedir (s.195).

Soru 5: Emperyalizmden emperyal egemenliğe geçiş neden gereklidir?

Hardt ve Negri bu soruya yanıt verirken öncelikle Marksist literatür içerisinde önemli bir yer teşkil eden emperyalizm tartışmalarına odaklanırlar. Öncelikle, Marksizm açısından kapitalizm her zaman yayılcılık eğilimine sahip olan bir üretim tarzıdır. Bunun esas olarak iki nedeni olduğu söylenebilir: İlki kapitalizm içerisinde üretilmekte olan ürünlerin hiçbir zaman bütünüyle tüketilememesidir; aksi olsaydı kar diye bir olgu ve dolayısıyla kapitalizm olmazdı. İkinci olarak ise, sermayenin organik bileşimindeki artışla birlikte bütün tasarrufların yatırıma dönüştürülememesi ve neticesinde bir sermaye fazlasının ortaya çıkması söz konusudur. Her iki durum da sürekli bir dışarıyı ihtiyacını gündeme getirir. Ancak dışarıyı, dışarı olarak kaldığı sürece kapitalizm açısından bir anlam ifade etmez; dışarıyı içselleştirilmelidir de aynı zamanda. Bu ise yalnızca meta ve sermaye ihracını değil; kapitalist üretim ilişkilerinin ihracını da gerektirir. Ancak Hardt ve Negri’ye göre, “emperyalizm aslında sermayeye deli gömleği giydirir”; (s.248) yani, “belli bir noktada emperyalist pratikler tarafından yaratılmış sınırlar kapitalist gelişmeyi ve onun dünya piyasasının eksiksiz gerçekleşmesini engeller. Sermaye neticede emperyalizmi aşmak ve içerisi ile dışarıyı arasındaki engelleri parçalamak zorundadır” (s.248). Emperyalizm, “sermaye akışlarını

yönlendiren, kodlara ve yere bağlayan, belli akışları engelleyip diğerlerini kolaylaştıran, bir küresel hat çizme makinesidir” (s.342). Bundan farklı olarak, “dünya piyasası kodlanmamış ve yere bağlı olmayan pürüzsüz bir akış uzamı gerektirir” (s.342). Yazarlara göre, emperyalizmle kapitalizm arasında baştan beri bir çatışma söz konusudur: “emperyalizm sermayenin yeni topraklara sızması ve kapitalist üretim tarzını yayması için kanallar ve mekanizmalar sağlamakla birlikte, sermaye, emek ve malların serbest akışını etkili bir biçimde engelleyen çeşitli küresel uzamlar arasında katı sınırlar, kesin içerisi ve dışarısı nosyonları yaratmış ve bunları pekiştirmişti; ve böylelikle de dünya piyasasının tam gerçekleşmesini engelliyordu” (s.341). Dolayısıyla, dünya piyasasının gerçekleşmesi için, ya da kim bilir dünya piyasası gerçekleştiği için emperyalizm aşılmıştır; zaten “*eğer aşılmamış olsaydı, kapitalizmin ölümü olacaktı*” (s.342). Yani, artık bir dünya piyasası kurulduğu (ve böylelikle de artık bir dışarısı kalmadığı için) emperyalizmin işleme şansı yoktur. İmparatorluk bir dışarıya ihtiyaç duymaksızın kapitalizmin varlığını devam ettirebilmesini sağlayan dünya piyasasının kollanıp gözetilmesi ihtiyacı ile ilgilidir.

Soru 6: İmparatorluk içerisinde ulus-devletler nasıl bir yere sahiptir?

Hardt ve Negri’ye göre küreselleşme süreci ile birlikte ulus-devlet egemenliği giderek gerilemektedir. “Üretimin asli unsurları –para, teknoloji, insanlar ve metalar- ulusal sınırları giderek daha kolay” geçmektedir ve “ulus-devlet bu akışı düzenleme gücünü ve ekonomi üzerindeki otoritesini günden güne” yitirmektedir (s.18). Bugün yaşadığımız dönemde, “büyük ulus-aşırı korporasyonlar ulus-devlet otoritesi ve yasal çerçevesinin çok ötesine geçmiştir” (s.318). Yüzyıllardır süren diyalektik sona ermiş ve devlet yenilmiştir; “dünyayı artık büyük şirketler” yönetmektedir (s.318). Ayrıca, “tekil hükümetlerin birlik ve bütünlüğü dağılmış ve hepsi de giderek iktidarın ulus-aşırı düzlemde meşruluğuna gönderme yapan, bir dizi ayrı organa (geleneksel ayrı organlara ek olarak, bankalar, uluslararası planlama örgütleri vb.) yayılmıştır (s.320). Hatta Hardt ve Negri’ye göre, “küreselleşme ve İmparatorluğa bu geçiş döneminde, ulus-devletlerin gücündeki gerilemeye bakarak proleter enternasyonalizminin fiilen zafer ‘kazandığı’ bile söylenebilir belki...” (s.75) yani, kitabın başındaki epigrafta da vurgulandığı gibi, proleterlerin “uğruna savaştıkları şey yenilmelerine rağmen gerçekleşir” (s.75).

Ayrıca, modern egemenlikten farklı olarak, imparatorlukta, askeri kuvvet kullanımı ulus-devletler tarafından yerine getirilmemektedir. Yazarlar şöyle der: “şimdi bu işlevi İmparatorluk yerine getiriyor ama gördüğümüz gibi, artık bu gibi operasyonların haklılık

gerekçeleri bir daimi istisna durumuna dayanıyor ve operasyonlar polis operasyonları biçimini alıyor. Dolayısıyla; “emperyalist, emperyalistler arası ve anti-emperyalist savaşlar bitmiştir. Bu tarihin sonu barışın hükümlerini getirmiştir. Daha doğrusu, küçük ve iç çatışmalar çağına girmektedir. Los Angeles ve Granada’dan Mogadishu ve Saraybosna’ya her emperyal savaş bir iç savaştır, bir polis eylemidir. Aslında iktidarın iç dış kolları arasındaki (orduyla polis, CIA’yle FBI arasındaki) görev bölüşümü giderek belirsizleşmektedir” (s.203–204).

Yanıtla Yanıtlar: 5 İtiraz

1. İtiraz: İmparatorluk Kavramının Muğlaklığı

Yazarların “imparatorluk nedir” sorusuna verdikleri yanıtın temelini, imparatorluğun emperyalizmin aşıldığı bir uğrak olması oluşturmaktadır. Aynı zamanda imparatorluk emperyalizmden farklılığına vurgu yapılarak kavramsallaştırılmaktadır. Ancak burada temel bir sorun mevcuttur. Bu sorunun temelinde ise, Hardt ve Negri’nin, imparatorluğu tarihsel bir evre olarak ele alma ile bir egemenlik aygıtı olarak ele alma arasındaki ikircimli tavırları bulunmaktadır. Yazarlar, çoğu yerde, imparatorluğu kapitalizmin ulaşmış olduğu bir evre olarak görmemektedirler. Yani, Lenin’in emperyalizmi kapitalizmin en yüksek aşaması olarak kavramsallaştırılmasına mukabil; imparatorluk örneğin emperyalizmin bir üst aşaması ya da kapitalizmin herhangi bir aşaması değildir. Çünkü imparatorluk –her ne kadar yazarlara göre içkinlik dolayısıyla sağlanan bir egemenlik biçimi olsa da- ontolojik olarak dünya pazarına aşkın bir nitelik taşımaktadır. Yani, bir yanda bir “küresel mübadele” söz konusudur; diğer yanda ise “bu mübadeleyi etkinlikle düzenleyen etkin bir güç” olan bir makine olarak imparatorluk bulunmaktadır. Bu öyle bir makinedir ki, sistemin gelişmesi bizzat bu makinenin gelişmesi gibi görünmektedir. Hardt ve Negri’nin sözleriyle; “Küresel sistemin (ve her şeyden önce emperyal hakkın) gelişmesi, sistemik dengeyi sağlayacak olan her şeyin durmaksızın sözleşmeye tabi kılınmasını dayatan bir makinenin, sürekli olarak bir otorite yaratan bir makinenin gelişmesi gibi görünüyor. Bu makine sanki otoritenin işleyişini ve tüm toplumsal uzamdaki eylemleri *ön-belirliyor*” (s.38, italik bana ait). Dolayısıyla, illa ki emperyalizmi aşan bir evreyi anlatan bir kavram kullanılacaksa, bu imparatorluk olmamalıdır, yazarların terminolojisi içerisinde önemli bir yer teşkil eden “dünya piyasası” evresinden söz edilmesi çok daha tutarlı olacaktır. Aksi takdirde “imparatorluğun askeri müdahaleleri” sözü “imparatorluğun imparatorluğa askeri müdahaleleri” gibi bir anlama sahip olacaktır ki, bunun anlamsızlığı aşikârdır.

2. İtiraz: Emperyalizm İstisna Değil Kuraldır

Hardt ve Negri, imparatorluk fikrinin ABD'nin kuruluşunda içkin olan anayasal ilkelerin gezegen ölçeğinde işlerlik kazanması neticesinde hayata geçtiğini söylemektedirler. ABD yayılmacılığı, Avrupa emperyalizmden farklı bir nitelik taşımaktadır. Ancak sahiden de ABD, sadece ve sadece “kurucu babalar”ın yazdığı anayasaya bakılarak emperyal olarak nitelendirilebilir ve emperyalist nitelikli bütün eylem ve politikaları bir tür “sapkınlık” olarak değerlendirilebilir mi? Hardt ve Negri nihai olarak bu değerlendirmeyi kabul etseler de, yine de zaman zaman bundan pek emin olmadıklarını dile getirmek zorunda kalırlar. İlk olarak, yerlilere yapılanlar ile Avrupalı sömürgecilerin Latin Amerikalı yerli halklara yaptıkları arasında, zulüm ve katliam pratiği bağlamında, kesin olarak hiçbir fark yoktur. Dolayısıyla, yerliler emperyal projenin kapsayıcılığına değil, sömürgeciliğin en acımasız uygulamalarına maruz kalmışlardır. İkinci olarak, siyahların anayasaya dâhil edilmesi ile ilgili pratiklerden bahsedilmelidir. Hardt ve Negri, her üç beyaz oya karşılık beş zencinin oyuna gerek duyulmasından hareketle anayasaya eşitsiz dâhil oluştan söz ederler. Ancak mesele sadece bununla da sınırlı değildir. Köleliğin kaldırılması ve siyahların beyazlarla eşit haklara sahip bir statüye sahip olması durumunda bile ırk ayrımcılığının ABD topraklarında belki de başka hiçbir yerde olmadığı kadar etkin olduğu belirtilmelidir. Zaten Hardt ve Negri, bunun farkındadırlar ve şöyle derler: “siyahla beyaz, köleyle özgür kişi arasındaki muazzam iç engeller emperyal bütünleşme mekanizmasını sekteye uğrattıyor ve açık uzamlara ilişkin *ideolojik* iddiayı çarpıtıyordu” (s.187). Bu noktada, Hardt ve Negri'nin açık uzamlara ilişkin iddianın ideolojik olduğunu belirtmeleri, onların ABD yayılmacılığı ile ilgili düşüncelerindeki ikircimli yanı göstermesi bakımından önemlidir. Ancak Hardt ve Negri burada kalmaz ve daha ileri giderek şu cümleleri sarf ederler: “emperyal egemenliğin gelişmesinde *istisnalar* olarak sunmuş olduğumuz şeyler, belki de gerçek bir eğilim, ABD'nin Anayasa tarihi içinde bir alternatif olarak alınmalıdır. Başka bir ifadeyle, belki de bu emperyalist pratiklerin kökü ülkenin kuruluş zamanlarına, siyah köleliği ve yerli Amerikalılar karşısında yürütülen soykırım savaşına kadar izlenmelidir” (s.192). Dolayısıyla yazarlara göre, emperyalizmin aslında ABD kuruluş sürecine içkin olabileceği ihtimali mutlaka göz önünde tutulmalıdır. Yazarlar bunu yapmayı sürdürür ve şöyle derler: “Aslında, siyah emeğin aşırı sömürülmesi bize ABD tarihi boyunca etkili olan emperyalist eğilimin bir örneğini, içeriden bir örneğini verir” (s.192). Asıl vurucu cümle ise, bundan sonra gelmektedir: “ABD'nin Kuzey ve Güney Amerika'daki sayısız askeri müdahalesini basitçe Avrupa saldırısı karşısında bir savunma olarak nitelemek için insanın kendisini çok zorlaması gerekir. *Yanki politikası, anti-emperyalist kisveye bürünmüş güçlü bir emperyalizm geleneğidir*” (s.193, italik bana ait).

Hardt ve Negri'nin ABD yayılcılığı hakkında tüm bu söylediklerini okuduktan sonra bu yayılcılığın emperyal ve demokratik bir nitelik taşıdığından bahsetmek ve emperyalizmin ABD için istisnai bir durum olduğunu söylemek problemlidir. Belki de, tam tersi bir okumayla şu iddia edilebilir: Emperyal bir anlayışa dayanan yayılcılık, ABD için istisnai ve 1.Körfez Savaşı ile Kosova Savaşı aralığında vuku bulan ve kısmi niteliği haiz, arızı bir durum teşkil etmektedir, kural olan ise emperyalizmdir. Bu iddia daha mantıklı görünmektedir. Çünkü ABD'nin askeri müdahaleler tarihine bakıldığında, esas olarak Sovyetler Birliği'nin yıkılması ve reel sosyalist blokun çöküşüyle ortaya çıkan özel duruma bağlı olarak, yalnızca Irak, Bosna ve Kosova savaşlarının *kısmen de olsa* emperyal, yani bir küresel hak nosyonu etrafında meşrulaştırılan bir nitelik taşıdığı görülmektedir; başka bir ifadeyle bu savaşlar hegemonik güç ABD'nin kendi *ulusal* çıkarları ile küresel kapitalizmin çıkarlarını birbirine eklemekte başarılı olduğu savaşlardır. Onun dışındaki bütün savaşlar ise saf birer emperyalist itkiye sahiptir.

3. İtiraz: Emperyalist Projenin Merkezinde ABD bulunmaktadır.

Bu itiraz, yazarların emperyal egemenlik içerisinde ABD'nin yeri ile ilgili olarak söylediklerine ilişkindir. Yazarlar, emperyal projenin fikri kökenlerini ABD anayasasında görmekte, emperyalizmin bitişini bizzat ABD'nin yaşamış olduğu bir deneyimden, yani Vietnam mağlubiyetinden çıkarsamaktadırlar. Dolayısıyla, yazarlara göre ABD'nin imparatorluk içerisinde ayrıcalıklı bir yeri vardır. Hatta imparatorluğun monarşi, aristokrasi ve demokrasinin bir arada bulunduğu polybiusçu karma anayasasının üç uğrağına tekabül eden üç şehir ABD sınırları içerisinde yer almaktadır. Monarşiyi temsil eden bomba Washington'dur, aristokrasiyi temsil eden para New York'tur ve demokrasiyi temsil eden iletişim Los Angeles'tır (s.354). Ancak, Hardt ve Negri teorik düzlemde imparatorluğu toprak esasına dayanmayan ve merkezsiz bir yapı olarak tasarladıkları için bu üç kentin imparatorluğun merkezlerini oluşturmadığını iddia ederler ve “postmodern-imparatorluğumuzun Roma'sı yoktur” derler (s.328). Yazarlara göre, ABD bir emperyalizm projesinin merkezini oluşturmamaktadır ve aslında günümüzde hiçbir ulus-devletin bunu yapacak gücü yoktur. Buna rağmen, kitabın başka bir bölümünde Hardt ve Negri, bir küresel kuruluş piramidinden bahseder ve “piramidin daralan tepe noktasında, küresel zor kullanma tekeli elinde tutan bir süper güç vardır” (s.321) derler. Ancak bu güç, “tek başına hareket edebilecekken BM şemsiyesi altında diğerleriyle ortaklaşa hareket etmeyi tercih eden bir süper-güçtür” (s.321). Dolayısıyla ABD, yedeğine aldığı ordularla birlikte, tek başına imparatorluk makinesinin savaş departmanını oluşturmuş olmaktadır. Ancak ABD ordusu

esas olarak küresel hak nosyonu adına hareket eden bir polis gücü statüsündedir. Bu noktada başka bir itiraz ise, başını ABD'nin çektiği askeri müdahaleler ile ilgilidir. Yazarlar bu müdahaleleri bir polis eylemi olarak gördükleri ve ABD'yi de imparatorluğun barış polisi olarak değerlendirdikleri için, müdahalelerin gerisindeki reel-politik olguları, yani *polisliye durumun ortaya çıkışında polisin bizzat oynadığı etkin rolü* ve ABD'nin ulusal çıkarlarını ancak küresel çıkarlarmış gibi gösterdiğinde başarılı bir hegemonik güç olabileceği gerçeğini göz ardı etmektedirler. Daha açık konuşmak gerekirse, örneğin 1.Körfez Savaşı öncesinde Irak'ın, "Kuveyt'ten koşulsuz çekilme" önerisi de dahil, bütün diplomatik girişimlerinin ABD tarafından savaşı kaçınılmaz kılmak için reddedildiği ya da Kuveyt işgali öncesinde Iraklı bazı temsilcilerin olası bir işgal hakkında fikrini sorduğu ABD büyükelçisinin "bu bizim meselemiz değil" minvalindeki açıklamaları göz ardı edilmektedir. Aynı şekilde ABD'nin ulusal çıkarları ile küresel kapitalizmin çıkarları arasında bir dikomoti ilişkisi koymak da hatalıdır. ABD'nin askeri müdahaleleri aynı anda hem ABD ulusal çıkarlarına hem de küresel kapitalizmin çıkarına uygun olabilir; ki zaten müdahaleler bu ikisi örtüştüğü anda pratiğe geçmektedir

4. İtiraz: Emperyalizm Teorisinin Yetersizliği

Hardt ve Negri'ye göre emperyalizmden imparatorluğa geçişin esas nedeni, bu geçişin gerçekleşmemesi halinde kapitalizmin öleceğinin anlaşılmış olmasıdır. Bunun nedeni ise artık "anayurttaki" ya da "merkez"deki çelişkilerin aktarılacağı bir dışarısının kalmamış olmasıdır. Yazarlara göre, emperyalizm esas olarak bir dışarı yaratma meselesidir ve emperyal egemenlik artık dışarısının olmaması meselesine çözüm getirmek için ortaya çıkmıştır. Ancak bu noktada, Hardt ve Negri'nin emperyalizm tanımlamasına bir eleştiri getirmek gerekir. Çünkü emperyalizm basitçe bir dışarısı yaratma meselesi değildir; zaten onu klasik sömürgecilikten ayıran nokta tam da budur. Emperyalizm için esas mesele dışarının içselleştirilmesi meselesidir. Bu, açıkça Badiou'nun küme teorisindeki "içleyerek dışlama" kategorisine tekabül eder. Emperyalist sömürüye maruz kalan ülkeye yalnızca sermaye ihraç edilmez; aynı zamanda kapitalist üretim ilişkileri de ihraç edilir. O ülkelerin burjuvazileriyle ilişkiler kurulur, ticaret anlaşmaları yapılır. Günümüz emperyalizminin bir biçimi olarak, yapısal uyum programları ve istikrar tedbirleri aracılığı ile söz konusu ülkelerin kamusal kaynakları özelleştirmeye tabi tutulur. Bu ülkelere sermaye-yoğun değil emek-yoğun sanayide uzmanlaşmaları telkininde bulunulur, sosyal devlete ilişkin bütün kazanılmış hakların tedricen tasfiye edilerek bunların piyasa mekanizmasına tabi kılınmaları amaçlanır, bu ülkelere serbest ticaret kurallarına uymaları istenir vs. Dolayısıyla bu ülkeler küresel ekonomiye dâhil

edilme anlamında içlenirler ancak bölüşümden aldıkları pay anlamında da dışlanırlar. İçleyerek dışlama ile kastettiğimiz tam da budur. Yazarlar, “dışarısını içselleştirmek” (s.239) başlıklı bölümde yeni alanların kapitalist üretim ilişkileri ağına dâhil edilişlerinden bahsederler. Ancak, dışarısının içselleştirilişini basitçe bir toprak parçasının pazara dâhil edilişi olarak aldıkları ve dolayısıyla da emperyalizmin işleyişini yatay bir genişleme mantığına dayandırdıkları için, dâhil olma süreci gerçekleştiği andan itibaren dışarısının “artık sermayenin artık-değerini gerçekleştirme için zorunlu dışarısı” olamayacağını söylerler; hal böyle olunca da, bugün sermaye ilişkisinin sızmadığı hiçbir toprak parçası kalmamış olması olgusundan hareketle “artık dışarısı yoktur” demeleri mümkün hale gelir. Ancak mesele sadece yatay bir genişleme meselesi değildir, mesele sömürü ilişkilerinin dikey yayılımı, yani daha da derinleştirilmesinin sağlanması meselesidir. Aynı zamanda yalnızca sömürü ilişkileri düzeyinde değil, örneğin ekolojik tahribat bağlamında da hala bir dışarısının olduğu söylenebilir. Üstelik dışarısının içselleştirilmesi mekanizması, sürekli yeni dışarılar ve dışarıdakiler yaratarak, bugün eskisinden daha iyi işlemektedir. Ülkeler, örneğin Irak’ta olduğu gibi, eğer bir savaş aracılığı ile işgal edilip yeniden-pazarlaştırılmıyorlarsa, var olan pazar ilişkilerinin daha da derinleştirilmesi aracılığı ile sömürü ilişkilerine tabi kılınmaktadırlar. Dolayısıyla toprak temelinde olmasa bile –çünkü silah zoruyla ele geçirilebilecek topraklar güç dengeleri nedeni ile son derece azalmıştır ve Irak açıkça bunun çok da kolay olmadığını göstermektedir.- var olan sömürü ve tahakküm ilişkilerinin derinleştirilmesi anlamında hala bir dışarısı mevcuttur. Hatta bugün bu dışarısı esas olarak içerinin tam kalbinde yer almaktadır. Gelişmiş kapitalist ülkelerin emekçi sınıfları bugün hiç olmadıkları kadar “dışarı” konumundadırlar. Kaldı ki, bir an için Hardt ve Negri’nin iddia ettikleri üzere dünya piyasası ile emperyalizm arasında özsel bir çelişki olduğunu düşünsek bile, bu yine de emperyalist politikaların sürdürülemeyeceği anlamına gelmez; çünkü bir ideal tip olarak kavramsallaştırılan kapitalizm ile uygulamadaki kapitalizm arasında da özsel olarak bir sürü çelişki vardır. Örneğin, Hardt ve Negri’nin “kölelik, serflik ve emeğin baskıcı örgütlenmesinin büründüğü bütün öteki biçimler kapitalist gelişme süreçlerine içsel unsurlardır. Bu süreçte kölelik ve ücretli emek kapitalist gelişmenin eşgüdümlü adımlarına uygun dans partnerleri olarak sarmaş dolaş olmuştur.” (s.142) şeklindeki çarpıcı tasvirlerinde de dile getirildiği üzere, esas olarak “özgür emek” kategorisine ve “sözleşme”ye dayanan bir üretim tarzı olan kapitalizm çeşitli dönemlerde, köle emeğini kullanmaktan imtina etmemiştir; dolayısıyla, emperyalizm de bu şekilde anlaşılmalı ve kapitalizmle mutlak bir zıtlık ilişkisi içerisinde tasvir edilmemelidir.

5. İtiraz: Ulus-Devlet Aşılabilmiş Bir Örgütlenme Biçimi Değildir

İmparatorluk'ta, her ne kadar ulus-devletlerin kesin olarak ortadan kalkmış olduğuna ilişkin bir ifade bulunmasa da, ulus-devletlerin egemenliğinin geriliyor oluşu kesin bir veri olarak kabul edilir. Üretimin ve mübadelenin asli unsurlarının ulusal sınırları giderek daha kolay geçtiği bu çağda, “en baskıcı ulus-devletler bile artık, bırakın dışarıyı kendi sınırları içinde bile en üst ve egemen otoriteler olarak düşünülmemelidir” (s.18). Günümüzde “büyük ulus-aşırı korporasyonlar ulus-devlet otoritesi ve yasal çerçevesinin çok ötesine geçmiştir” (s.318). Devlet yenilmiştir ve dünyayı artık büyük şirketler yönetmektedir. Ayrıca “tekil hükümetlerin birlik ve bütünlüğü dağılmış ve hepsi de giderek iktidarın ulus-aşırı düzlemde meşruluğuna gönderme yapan, bir dizi ayrı organa (geleneksel ayrı organlara ek olarak, bankalar, uluslararası planlama örgütleri vb.) yayılmıştır” (s.320). Hardt ve Negri, tüm bu söylediklerinin ardından, tıpkı Amerikan emperyalizmi meselesinde olduğu gibi mütereddit bir durumda olduklarını ortaya koyan şu cümleleri sarf ederler: “ulus-aşırı korporasyonların ulus-devletlerin kurumsal komuta sistemi üzerinde ve ötesinde yükselişini kabul etmek bizi şöyle bir düşünceye sevk etmemelidir: genelde kurucu mekanizmalar çökmüştür; ulus-devletlerden görece bağımsız ulus-üstü korporasyonlar serbest rekabet ve kendilerini yönetme eğilimine girmiştir. Bu doğru değildir. Sadece kuruculuk işlevleri başka bir düzeye taşınmıştır” (s.320). Dolayısıyla yazarlar, kitabın başında “ulus-devletlerin egemenliğinin gerilemesi ve giderek ekonomik ve kültürel mübadeleleri düzenlemekten aciz hale gelmesini”ni ortaya çıkmakta olan imparatorluğun ilk belirtileri arasında saymalarına rağmen, ulus-aşırı korporasyonların ulus-devletlerden tamamen bağımsız bir şekilde kendi kendilerini yönetme kapasitesine sahip olmadıklarını söylemektedirler. Bu da bizi aslında kitapla ilgili başka bir soruna götürmektedir. İmparatorluk, kitabın kimi yerlerinde kurulmuş olan bir iktidardır, yani bir imparatorluk çağında yaşamaktayızdır; kimi yerlerde ise kuruluş süreci devam etmektedir ve birçok gelişme kuruluş sürecinin devam ettiğini göstermektedir.

İmparatorluk kavramı, kitabın çeşitli bölümlerinde tek bir iktidar mantığı olarak somutlaştırılsa ve böylece dünya piyasası içerisinde bir eşitsiz ve bileşik gelişme fikri, dolayısıyla farklı güçler arasındaki bir mücadele reddedilse de, “küresel kuruluş piramidi” başlıklı kısım açıkça bir hiyerarşik dizilime işaret eder. Hardt ve Negri, üç katmandan oluşan küresel kuruluş piramidinin tepedeki en dar noktasına “küresel zor kullanma tekeli elinde tutan bir süper-güç” (s.321) olan ABD’yi yerleştirirler. Bu ilk katman içerisinde yer alan ikinci düzlemde ise “belli başlı küresel para araçlarını kontrol eden ve böylelikle uluslararası mübadeleleri düzenleme yetisine sahip bir grup ulus-devlet bulunur” (s.321). Bu ulus-

devletler ise, G-7 veya Davos gibi organlar aracılığıyla birbirine bağlanmıştır. Bu ilk katmanın hemen altındaki katman ise “ulus-aşırı korporasyonların dünya çapında yaydığı ağlardan; sermaye akışı, teknoloji akışı, nüfus akışı vb. ağlardan oluşur” (s.321). Bu katman içerisinde olan ve “sıklıkla ulus-aşırı korporasyonların iktidarına bağımlı bir düzlemde ise, artık öz olarak yerel, toprak temelli örgütlenmelerden oluşmuş genel egemen ulus-devletler dizgesi yer alır” (s.321). Piramidin en geniş katmanı ise, “küresel güç düzeninde halkların çıkarlarını temsil eden gruplardan oluşur” (s.322). Bu tarz piramitsel bir yapı, dünyanın bugünkü haline ilişkin yapılacak bir analiz bağlamında, mübadelelere ve çevrimlere dışsal olan tek bir iktidar aygıtı fikrine mukabil daha avantajlı bir konumdadır. Çünkü, şirket-devlet ilişkisinde, basitçe şirketler tarafından teslim alınmış bir devlet kavramsallaştırması yerine, açıkça küresel güç ilişkileri düzlemindeki hiyerarşik yapıya göndermede bulunmaktadır. En tepede bir devlet, yani Amerika Birleşik Devletleri, tek başına bulunmakta ve hemen onun altında yine az sayıda devlet yer almakta, bunlar ise beraberce hem ekonomik hem de askeri komuta mekanizmasını oluşturmaktadır. Hemen onların altında ise ulus-aşırı korporasyonlar yer almaktadır ve bunların hükmü esas olarak kendi altlarında yer alan ve sayıca bir hayli fazla olan ulus-devletlere geçmektedir. Bu piramitte eksik olan ise ikinci katmana yani ulus-aşırı korporasyonların ve ulus-devletlerin bulunduğu katmana yerleştirebileceğimiz ve birinci katmandaki devletlerle bu katmandaki devletlerarasında bir dolayım mekanizması işlevi gören IMF; Dünya Bankası, Dünya Ticaret Örgütü vb. kapitalizmin küresel ölçekteki bürokratik düzenleyicisi kurumlardır. Bir diğer eksiklik ise ABD ve G-7’ler dışındaki bütün ülkelerin homojen bir şekilde, çokuluslu şirketlerin altındaki düzleme dahil edilmeleridir. Bu ise, tek tek ulus-devlet iktidarlarının gücünün hafifsenmesi anlamına gelir ki, bu, o ülkelerin “görelî özerk”liklerini, yani dünya siyaseti içerisinde oynayabilecekleri rolü, daha baştan kabul etmemeyi getirir. Ancak, birçok örnek, ulus-devletlerle şirketler arasındaki ilişkiler bağlamında, meselenin bu kadar basit olmadığını ve daha karmaşık bir ilişki bütününden söz edilmesi gerektiğini ve belirlenim ilişkisinin diyalektik bir niteliği haiz olduğunu göstermektedir.

İmparatorluk’a Karşı Çokluk

İmparatorluk’un yayınlanışının ardından yapılan tartışmalarda, Hardt ve Negri’ye yöneltilen eleştirilerden biri de, imparatorluk çağının gerçek devrimci öznesi olduğunu iddia ettikleri Spinoza’dan mülhem çokluk kavramının kitap boyunca net bir tanımının verilmeyişi ve kavramın muğlâk niteliği ile ilgiliydi. Hardt ve Negri, bu eleştirilere yanıt vereceği ve çokluğun sarıh bir tarifinin yapılacağı beklenen, *İmparatorluk*’un devamı niteliğinde bir kitap

üzerinde çalıştıklarını kendileri ile yapılan röportajlarda belirtmişlerdi. Bu çalışma “*Çokluk, İmparatorluk Çağında Savaş ve Demokrasi*” ismiyle 2004 yılında yayınlandı. Ancak, kitap büyük ölçüde bir hayal kırıklığı niteliğindedir. Çünkü, Hardt ve Negri, bu kitapta çokluk kavramı üzerinde *İmparatorluk*’a nazaran daha ayrıntılı bir şekilde duruyorlarsa da, kitabın temel problematiği bambaşka idi.

Hardt ve Negri, nasıl ki *İmparatorluk*’a yazdıkları önsözde “Bu kitap Körfez Savaşı’nın hemen ardından yazılmaya başlandı ve Kosova’daki savaş bitmeden önce bitirildi. Dolayısıyla okur argümanı İmparatorluğun kuruluşundaki iki belirgin olayın orta noktasına yerleştirmelidir” diyerek zımnen de olsa, Soğuk Savaş ertesindeki müphem ve kaotik insanlık durumunun etkisi altında kaldıklarını ve *İmparatorluk*’ta dile getirilen tezlerin 1991-2001 aralığındaki bu “alacakaranlık yılları”na ilişkin fenomenlerden beslendiğini kabul ediyorlarsa, *Çokluk*’un önsözünde de “bu kitap asıl olarak 11 Eylül 2001 ile 2003 Irak savaşı arasında, savaş bulutları altında yazıldı” diyerek kitabın bir 11 Eylül-sonrası çalışma olarak okunması gerektiğini belirtiyorlardı. *Çokluk*’u *İmparatorluk*’un devamı niteliğindeki bir kitap olarak okurken, yazarların da belirtme ihtiyacını hissettikleri bu dönemselleştirmenin akılda tutulmasının gerekli olduğunu düşünüyorum. Çünkü *İmparatorluk*, kapitalizmin ve emperyalizmin tarihindeki 10 yıllık (ve bugün geçici olduğu daha iyi anlaşılabilir) bir iyimserliğin, zafer sarhoşluğu halet-i ruhiyesinin tam ortasından yazılmış bir kitapken, *Çokluk* 11 Eylül sonrasının tedirgin atmosferinin, savaş hayaletinin tüm dehşetiyle geri dönüşünün ve emperyalizmin en ilkel, yani kolonyal biçimiyle tekrar vücut buluşunun şaşkınlığı içerisinde yazılmış bir kitaptı ve tam da bu niteliğiyle, *İmparatorluk*’un, “iyimser metafiziğine” mukabil, -bir imparatorluğun mevcudiyetinin kabulü tezinden vazgeçilmemiş olmakla birlikte, ayaklarını yere daha sağlam basan, daha gerçekçi bir kitaptı. Bu bölümde *Çokluk*’u, tıpkı *İmparatorluk*’ta olduğu gibi, tek tek bütün tezleri üzerinden değil, “imparatorluk mu emperyalizm mi” sorusuna ve yeni dünya düzeninin niteliğine odaklanarak okumaya çalışacağım.

İki İstisna

Çokluk’un hemen başında yazarlar, içerisinde bulunduğumuz dünya halini betimlemek için “küresel iç savaş” terimini kullanırlar. Buna göre, Dünya ölçeğinde sürüp gitmekte olan çatışmaları, “savaş değil *iç savaş* örnekleri olarak anlamak en doğrusu” olacaktır. Çünkü, “uluslararası hukuk tarafından geleneksel olarak kavrandığı biçimiyle savaş, egemen siyasal

birimler arasındaki silahlı çatışmayken, iç savaş *tek bir egemen birime ait toprak parçasında*, egemen olan ve olmayan savaşçılar arasındaki silahlı çatışmadır”(s.20).

Savaşa ilişkin böylesi bir kavramsallaştırmanın kitabın hemen başında yapılmış olması, Hardt ve Negri'nin *İmparatorluk*'teki tezlerini savunmaya devam ettiklerini gösterir. Buna göre, eğer artık söz konusu olan küresel ölçekte hüküm süren bir egemenlik aygıtı ise, dünyada vuku bulan bütün savaşlar da birer iç savaş niteliğinde olacaktır. Bu ise, “bunların herhangi birinin tüm imparatorluğu seferber ettiği anlamına değil, -ki söz konusu çatışmaların her biri yerel ve özgürdür-, bunların küresel emperyal sistem içinde var olduğu, koşullarının onun tarafından belirlendiği ve aynı zamanda sistemi etkilediği anlamına gelir” (s.20). Bu satırlar, kapitalist entegrasyonun böylesine derinleştiği günümüz dünyasında hiçbir yerel gelişmenin küresel bağlamından kopararak anlaşılamayacağını işaret etmesi bakımından anlamlıdır. Lakin yazarlar burada basitçe buna işaret etmenin ötesinde, *İmparatorluk*'ta da dile getirdikleri bir argümanın, “emperyalist, emperyalistler arası ve anti-emperyalist savaşlar bitmiştir. Bu tarihin sonu barışın hükümlerini getirmiştir. Daha doğrusu, küçük ve iç çatışmalar çağına girmekteyiz. Los Angeles ve Granada'dan Mogadishu ve Saraybosna'ya her emperyal savaş bir iç savaştır, bir polis eylemidir. Aslında, iktidarın iç ve dış kolları arasındaki (orduyla polis, CIA'yle FBI arasındaki) görev bölüşümü giderek bulanıklaşıp belirsizleşiyor” (s. 203-204) argümanının, 11 Eylül-sonrası dünya için de geçerli olduğunu söylemektedirler. Dolayısıyla, Hardt ve Negri için 11 Eylül-sonrası dünya hala bir imparatorluk dünyasıdır. Ancak, kitabın devamına ilişkin dikkatli bir okuma, Hardt ve Negri'nin *İmparatorluk*'teki mevcudiyetini bir önceki bölümde ortaya koymaya çalıştığını mütereddüt duruşlarının *Çokluk*'ta da devam ettiğini gösterecektir. Üstelik *Çokluk*'ta bu tereddüt hali dozajını artırmış ve Hardt ve Negri, üzeri örtülü bir şekilde de olsa, *İmparatorluk*'ta dile getirilen kimi tezleri revize etmek durumunda kalmışlardır. *Çokluk*'un yazarları, “günümüzün vahşi, küresel savaş halini anlamının ilk anahtarı istisna mefhumunda ya da daha doğrusu, biri Alman biri Amerikan kökenli iki istisnada gizli” (s.22) diyerek istisna kavramına başvururlar. Alman kökenli olan istisna kavramı, Carl Schmitt'e dayanır ve buradan hareketle Giorgio Agamben'in istisnanın kural haline gelişine ilişkin yaptığı tespiti katılarak, savaşın bir istisna durumu olmaktan çıkarak bir kural haline geldiğine işaret eder.³ Bu çalışma bağlamında, istisna durumu teriminin ABD kökenli olan ikincisine daha yakından bakmamız gerekiyor. Hardt ve Negri, ABD dış politikasına içkin bir kavram olan, “ABD'nin İstisnailiği”nin, bir yandan kuruluşundan itibaren Avrupalı egemenlik anlayışına karşı benimsediği özgürlük, insan hakları, demokrasi gibi değerlerin taşıyıcılığını yapması

anlamına gelirken öte yandan, söz konusu olanın bir “hukuka istisna” olma anlamına da geldiğini söylerler:

“Amerika Birleşik Devletleri kendisini giderek uluslararası düzenlemelerden (çevre, insan hakları, ceza mahkemeleri vs.) muaf kılıyor ve kendi ordusunun, önleyici saldırılar, silah kontrolü ve yasadışı alıkoyma gibi konularda diğer orduların tabi olduğu kurallara uymak zorunda olmadığını iddia ediyor. Bu anlamda Amerikan “istisna”sı en güçlü olanın yararlandığı çifte standardı, yani komuta edenin hiçbir kurala boyun eğmek zorunda olmadığı fikrini anlatıyor” (s.25).

Hardt ve Negri, her ne kadar, Alman ve ABD kökenli istisnalar arasında bir ilişki bulunduğunu ve bu ilişkinin niteliğini anlamaksızın içinde bulunduğumuz savaş halini doğru bir şekilde çözümleyemeyeceğimizi iddia etseler de, kendileri bu bağlantıyı doğru bir şekilde kuramamış gibi görünmektedirler. ABD bağlamında dile getirdikleri ABD’nin istisnailiği tezi, bizzat ABD yayımlarının meşruiyetini sağlamak için ABD’li ideologlarca üretilmiş olup, sahiden de özgün ve ABD’ye aittir. Ancak hukuki istisnailik, bugün ABD şahsında tecessüm etmesine rağmen, ABD’ye özgü olmayıp tam da Schmitt’in istisna tanımına uygun bir görünüm arz etmektedir. Yani ABD, 11 Eylül saldırıları ile birlikte bekasını tehdit eden bir istisna durumunun varlığını tespit etmiş ve küresel egemen güç olarak küresel bir olağanüstü hal rejimini tesis etmeyi amaçlamıştır.⁴ Hardt ve Negri’nin bunu görememelerinin esas nedeni ise, temel argümanları olan imparatorluk çağında yaşıyor oluşumuz iddiasıyla doğrudan bağlantılıdır. *İmparatorluk*’ta dile getirilen, ABD’de dahil hiçbir ulus devletin küresel egemenlik aygıtının merkezinde yer alamayacağına ve egemenliğin ulus-devletler, küresel şirketler ve sivil toplum kuruluşları arasında bölüşüldüğüne ilişkin bu iddia, yazarların ABD’nin istisnailiğinden bahsetmelerine rağmen, 11 Eylül sonrasında ABD’nin egemen güç olarak bir istisna durumunu ilan ederek mevcut uluslararası hukuku askıya almasını ve tam da bu anlamıyla Schmitt’in “egemen, istisna durumuna karar verendir” şeklindeki tanımına uygun hareket etmesini görmelerini engellemektedir. Yani, Hardt ve Negri’nin, 11 Eylül sonrası dünyaya ilişkin olarak, Schmitt ve Agamben üzerinden yaptıkları istisna durumu tanımlaması doğru olmakla birlikte, teorik öncüllerinin baştan sorunlu bir şekilde kurulmuş olması nedeniyle eksiktir.

Yine de, ABD’nin istisnailiğine ilişkin vurgunun, Hardt ve Negri’yi, günümüz dünyasını değerlendirirken *İmparatorluk*’takinden daha gerçekçi bir konuma yerleştirdiğini görebiliriz. Örneğin, *İmparatorluk*’ta uluslararası mahkemelerden bahsederken son derece iyimser bir şekilde, “Mahkemeler süreç içinde sadece yenilmişlere mahkûmiyet kararları veren bir organ olmaktan çıkıp, ahlaki düzen içindeki ilişkileri, polis eylemlerini ve emperyal

egemenliği meşrulaştırıcı mekanizmaları dayatan ve yaptırıma bağlayan yasal bir organ ya da organlar sistemi olma yönünde dönüşmek zorunda kalacaktır” (s.63) denilirken; *Çokluk*'ta, “En güçlüünün de emperyal hukuka ve yaptırımlara tabi olması şeklindeki savlar, bizce soylu ama ütöpik bir strateji. İnsanlığa karşı suçları yargılayan emperyal adalet kurumları ve uluslar arası mahkemeler, BM Güvenlik Konseyi ve en güçlü ulus-devletler gibi hâkim küresel güçlere bağımlı oldukları sürece zorunlu olarak İmparatorluğun siyasal hiyerarşisini yeniden üretecektir. Amerika Birleşik Devletlerinin kendi vatandaşlarının ve askerlerinin Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin yargısına tabi olmasını reddetmesi, yasal normların ve düzenlemelerin nasıl eşitsiz uygulandığını gözler önüne serer” (s.47) şeklinde realist bir betimleme yapılmıştır. Yaşanan küresel savaş halinin ve istisna durumunun da, Hardt ve Negri'nin ABD'nin askeri müdahalelerine bakışları üzerinde etkili olduğunu görebiliriz. *İmparatorluk*'ta, ABD yayılcılığının emperyalist mi emperyal mi olduğuna ilişkin tereddütlerle dolu bir tarihsel bakışın ardından, “Vietnam Savaşı emperyalist eğilimin son nefesi ve dolayısıyla yeni bir Anayasal rejime geçiş noktası olarak görülebilir. Avrupa tarzı emperyalizmin yolu artık bir daha açılmayacak biçimde kapanmıştı; ve bundan sonra ABD hem geri dönmek hem de şanına yakışır bir emperyal yönetim için ileriye atılmak zorunda kalacaktı” (s.194) sonucuna varmaları ve imparatorluk çağı argümanı ile birlikte, emperyalist müdahaleler döneminin kapandığını iddia etmelerine mukabil, *Çokluk*'ta vurgu biraz daha, emperyal mantıkla iç içe olduğu iddia edilen “ABD emperyalizmi”ne kaymış durumdadır:

“ABD ordusunun geçtiğimiz on yıllarda, en azından ideolojik düzeyde, emperyalizm ve İmparatorluk arasında bir yerlerde müphem bir konum işgal ettiğine dair çeşitli belirtiler var. En azından 1990'lardan beri, ABD dış siyasetinin ve askeri müdahalelerinin hem emperyalist hem emperyal mantığı içerdiği söylenebilir. Bir taraftan, her askeri müdahale ve genel dış siyaset ABD ulusal çıkarları açısından açıklanıyor ve açıklanmak zorunda: Ya ucuz petrol sağlamak gibi belirli çıkarlar ya da istikrarlı pazarları veya stratejik askeri konumları elde tutmak gibi daha genel çıkarlar. Bu açıdan, Amerika Birleşik Devletleri modern Avrupalı emperyalist devletler türünden bir ulusal iktidar gibi hareket ediyor. Diğer taraftan, her ABD askeri müdahalesi ve genel dış siyaset yönelimi aynı zamanda emperyal bir mantık da barındırıyor ve sınırlı ulusal çıkarlara değil bütün insanlığın çıkarına gönderme yapıyor” (s.78).

Hardt ve Negri'nin *Çokluk*'ta, küresel egemenliğin işleyişine ilişkin *İmparatorluk*'ta dile getirdikleri post-emperyalist iddiaları 11 Eylül sonrasında yeniden gözden geçirip, kimi değişikliklere gittiklerini, kitabın “Davos'a Yolculuk” isimli alt bölümlerinden birinde daha net bir şekilde gözlemleyebiliriz. Şimdi bu bölüme bakalım.

Davos Ruhü

Kapitalist enternasyonal, her yıl Davos'ta buluşup küresel görünümü analiz etmeyi bir gelenek haline getirmiş durumda. Küreselleşmenin kendiliğinden işleyen, doğal ve geri döndürülemez olduğuna ilişkin iddia, Davos'ta her sene bizzat kapitalistlerin kendileri tarafından yalanlanıyor. Çünkü bu toplantılarda, Hardt ve Negri'nin de söylediği gibi, "büyük şirketlerin liderlerinin nasıl hâkim ulus-devletlerin siyasal liderleriyle ve ulusüstü ekonomik kurumların bürokratlarıyla pazarlık ve işbirliği yapma gereksinimi duyduğuna tanık oluruz. Orada ayrıca, ekonomik ve siyasal kontrolün ulusal ve küresel düzeylerinin birbiriyle çelişmek bir yana mükemmel uyum içerisinde çalıştığını da görebiliriz" (s.184).

Hardt ve Negri'nin Davos'u şirketler, ulus-devletler ve ulus üstü bürokratik kuruluşların, pazarlık ettikleri ve güç yarıştırdıkları bir arena olarak değerlendirmeleri ilginç görünüyor. Çünkü, her ne kadar, *İmparatorluk*'un "Küresel Kuruluş Piramidi" isimli kısmında küresel egemenliğe ilişkin hiyerarşik bir betimleme yapmışlarsa da, bunun hemen öncesindeki sayfalarda, "büyük ulus-aşırı korporasyonlar ulus-devlet otoritesi ve yasal çerçevesinin çok ötesine geçmiştir. Görünen o ki yüzyıllar süren bu diyalektik sona erdi: Devlet yenildi, dünyayı artık büyük şirketler yönetiyor" (s.318) demeleri ve "hükümet ve politika ulus-aşırı komuta sistemiyle tamamen bütünleşmiştir. Kontrol mekanizmaları bir dizi uluslararası organ aracılığıyla eklemellenmiştir" (s.319) diye devam etmeleri onları, 1990'ların küreselleşme ideologlarının, piyasa güçlerinin dünyayı yönettiğine ilişkin naif bakış açılarıyla benzer bir konuma sürüklüyordu. Oysa *Çokluk*'ta Hardt ve Negri, büyük ölçüde bu bakış açısını terk etmiş durumdadırlar. Şu satırlar bunu çok net bir şekilde ortaya koymaktadır:

"siyasal düzen ve düzenleme olmadan hiçbir ekonomik piyasanın varolamayacağı şeklindeki eski fikir bir kez daha doğrulanıyor. Eğer serbest piyasa sözü, siyasal kontrolden muaf, özerk ve kendiliğinden bir piyasayı anlatıyorsa, serbest piyasa diye bir şey yok demektir. Bir efsaneden ibarettir. (...) Hiç siyasal düzenleme olmasaydı, yani emek anlaşmazlıklarını çözmek için güç ilişkilerine başvurulmasaydı, kapitalist piyasa da olmazdı (s. 184-185).

Yazarlar sermayenin kendi kendini yönetebilir bir aşamaya gelmiş olduğu fikrini, ticaret şirketlerinin ve tüccarların, devlet kontrolü dışındaki alanlarda sanayi kapitalizmi öncesine benzer bir özel hukuk alanı yaratma çabalarına (lex mercatoria) değindikten sonra, "yeni lex mercatoria çerçevesinde ve büyük hukuk firmalarının hükmetme kapasitesi temelinde gelişen bu 'sözleşmelere dayalı hukuk'un genelliği abartılmamalı. Gerçekte sermayenin özyönetimi hayali pek kısıtlıdır" (s.187) diyerek bir kez daha reddederler. *İmparatorluk*'un argümanlar silsilesi içerisinde, yeni küresel egemenlik aygıtının işleyişinde

neredeyse işlevsiz olarak addedilen ve sermayenin içkinliğinin karşısına bir aşkınlık düzlemiyle çıkarılarak, sermaye için aşılması olmazsa olmaz bir zorunluluk olarak gösterilen ulus-devlet, *Çokluk*'ta farklı bir biçimde sermaye egemenliği için var olması mutlak zorunlu bir entite halini almıştır. Örneğin, *İmparatorluk*'ta, “kapitalist gelişme küresel çapa ulaştığında, hiçbir aracı olmaksızın, doğrudan çoklukla karşı karşıya kalmıştır. Dolayısıyla diyalektik, daha doğrusu sınır ve örgütlenmesi bilimi buharlaşıp uçmuştur. Ulus-devleti kendi yıkımına uğratan ve böylelikle bu devletin diktiği engelleri aşan sınıf mücadelesi, İmparatorluğun kuruluşunu analiz ve çalışma alanı olarak karşısına alır. O halde, bu engel olmadığında, mücadele tamamen açıktır. Sermaye ve emek uzlaşmaz biçimde doğrudan doğruya karşı karşıya gelmiştir. Bu komünizmin her tür politik teorisinin temel koşuludur” diyerek, ulus-devletin sınıf mücadelesinin dolayımlandığı bir alan olmaktan çıktığı görüşünü savunan Hardt ve Negri, *Çokluk*'ta, “her kapitalist özyönetim ütopyasının ardında güçlü ve destekçi bir siyasal iktidar gizlidir” (s.187) dedikten sonra, sistemin işleyebilmesi için farklı ulusal piyasaların istikrarlı olması gerektiğinden ve mülkiyet hakkı ile emeğin kontrolünün ulusal iktidarlar tarafından garanti altına alınması gerektiğinden söz etmektedirler. Ayrıca ulus-devletler uluslararası iş sözleşmelerinin arkasında durmalı ve yaptırım tehdidini de üstlenmelidirler. Ayrıca, *Çokluk*'ta Dünya Ticaret Örgütü ve IMF gibi küresel bürokratik düzenleyici kuruluşlar, *İmparatorluk*'ta olduğu gibi yeni küresel egemen aygıtının, tek tek bütün ulus-devletlere aşkın olan ve onları üst-belirleyen birer yönetsel aygıt olarak değil, aksine, eşitsiz ve bileşik gelişme yasalarının geçerli olduğu ve tek tek ulus-devletler arası egemenlik mücadelelerinin baskın bir rol oynadığı, bağımlı organizasyonlar olarak ele alınırlar. Örneğin yazarlar, DTÖ'yü her ne kadar emperyal bir hukukun ortaya çıktığına işaret eden bir örgütlenme olarak görsele de şu satırları yazmadan edemezler:

“DTÖ küresel aristokrasinin gerçek bir forumu gibi. Orada ulus-devletler arasındaki bütün karşıtlık ve çelişkileri, bunların birbirleriyle çatışan çıkarlarını, eşitsiz güçlerini ve Kuzey-Güney bölünmeleri boyunca dizilmelerini apaçık biçimde görüyoruz. (...) Uluslararası anlaşmalarla ortaya çıkan yeni ve çelişkili küresel ekonomik düzen, hem küreselleşme eğilimleri hem yeniden canlanan milliyetçi öğeler, hem liberal öneriler hem liberal ideallerin bencilce çarpıtılması, hem bölgesel siyasal dayanışma hem de neokolonyal finansal ve ticari hâkimiyet operasyonlarını içeriyor. Yeniden canlanan ekonomik milliyetçiliğin bir örneği, en güçlü ülkelerin ulusal ekonomilerinin çelik ya da tarım gibi önemli bir sektörü küresel piyasalardan kötü etkilenince aldığı korumacı önlemlerde görülür. Liberal fikirlerin bencilce çarpıtılmasına bir örnekse, ulusal ekonomilerinde rekabeti korumak için antitröst yasalarını benimseyen hâkim ülkelerin, uluslararası planda tekellerin güçlenmesini ve rekabetin zayıflamasını sağlamak için bu yasaları sumen altı etmesidir” (s.188).

İmparatorluk'taki, “tek bir hükmetme mantığı altında birleşmiş bir dizi ulusal ve ulus-üstü organ” (s.18) şeklindeki çelişkisiz, pürüzsüz işleyen, uluslararası güç ilişkilerinin ortadan

kalktığı, post-emperyalist bir dünya kapitalizmi tanımına nazaran, yukarıdaki satırlarda yer alan eşitsiz ve bileşik gelişmeyle belirlenen, korumacılığın ve tekelciliğin hala önemini koruduğu, ulus-devletlerin son derece işlevsel bir rolünün olduğu ve ulusal ve bölgesel güç ilişkileri ve rekabetin belirleyici olduğu bir küresel düzen betimlemesi çok daha açıklayıcı görünmektedir. Aynı şekilde, Hardt ve Negri, her ne kadar küresel kurumlar olsalar da, IMF ve Dünya Bankası'nın karar mekanizmalarındaki eşitsizlikçi yapıya da değinip, bunların ulus-devletlerle olan bağlantılarını ortaya koyarlar:

“DTÖ’de her ulusun bir oyu varken, Dünya Bankası ve IMF’de garip bir ‘bir dolar bir oy’ sistemi geçerlidir ve oy hakkı parasal katkıya denktir. Örneğin 2003’te Amerika Birleşik Devletleri yüz seksen üç üyesi olan IMF’deki toplam oyların yüzde 17’sini, bütün G-7 ülkeleri ise yüzde 46’dan fazlasını elinde tutuyordu” (s.189).

Sadece bu satırlara bakılarak bile, Hardt ve Negri’nin *İmparatorluk*’ta yaptıkları merkezsiz, post-emperyalist, ulus-devletleri aşan ve piyasa güçlerince yönetilen bir dünya düzeni betimlemesinin doğru olmadığı neticesine varmak mümkün görünmektedir. *Çokluk*’un en önemli kısımlarından biri olan “Jeopolitik ve Yeni İttifaklar” ise küresel düzenin 11 Eylül-sonrasındaki görünümü ile Hardt ve Negri’nin imparatorluk tezinin sorgulanması için önemli ipuçları vermektedir.

ABD versus İmparatorluk

İmparatorluk’un birçok yerinde, yukarıda çok daha ayrıntılı bir şekilde tartıştığımız üzere, post-emperyalist ve postmodernist bir egemenlik aygıtı olan İmparatorluğun, aslında ABD’nin kuruluş projesine içkin olduğu, ABD anayasasından ve ABD yayılmacılığından feyiz aldığı iddia edilir. Buna göre Amerikan tarzı egemenlik anlayışı, Avrupa egemenlik anlayışından farklı olarak, aşkın değil içkindir, kendisini ancak ağ şeklinde ve çokluğu devindiren mekanizmaları kurarak meşru kılabilir, dışlayıcı değil içleyicidir, toprak temelli bir genişlemeyi fazla önemsemez, açık uçlu sınırları dikkate alır, emperyalist değil emperyaldir. Kısacası, Hardt ve Negri’ye göre “ABD kuruluş projesi yeniden bir açık uzamı eklemeye ve sınırsız bir alanda uzanan ağlar içinde yeniden sonsuz çeşitli ve tekil ilişkiler kurma modeline göre tasarlanmıştır.” ve “çağdaş imparatorluk fikri ABD’nin içerideki kuruluş projesinin küresel çapta yayılmasıyla doğmuştur” (s.80). ABD, İmparatorluğun merkezinde yer almamasına ve bunu yapacak gücü olmamasına rağmen, İmparatorluğun “rol-modeli” niteliğindedir. Öyle ki, yazarlar İmparatorluğun içerisinde monarşi, aristokrasi ve demokrasinin bir arada bulunduğu bir karma anayasa fikrini barındırdığını söyledikten sonra. Bu üçlüye tekabül eden üç ABD şehrinden söz ederler Bomba monarşik güç demektir ve

Washington'dur, para aristokratik güçtür ve New York'tur, gökyüzü ya da iletişim demokratik güçtür ve Los Angeles'tır (s.353-354).

1990'lar boyunca, ABD'nin düzenlediği bütün askeri müdahaleler ABD'nin kendi ulusal çıkarlarından değil, küresel bir hak nosyonundan kaynaklanmıştır. Dünya polisi ABD emperyalist çıkarlarla değil, emperyal çıkarlarla hareket" etmektedir (s.195). Bunu yaparken ise, "Birleşmiş Milletleri, uluslararası para örgütlerini ve hatta insan hakları örgütlerini" devreye sokmakta, kendisinden müdahale talebinde bulunmasını istemeye çalışmaktadır (s.196). ABD, "tek başına hareket edebilecekken BM şemsiyesi altında diğerleriyle ortaklaşa hareket etmeyi tercih eden bir süper güçtür" (s.321). Oysa *Çokluk*'ta, bir önceki kitapta imparatorluğun en önemli göstergelerinden biri olarak kabul edilen bu çok taraflılık ve emperyal hak nosyonu ile hareket etme ilkesinin ABD tarafından açıkça terk edildiği belirtilir ve ABD, İmparatorluk projesinin karşısında konumlandırılır:

"Günümüzde asıl olarak Amerika Birleşik Devletleri'nin temsil ettiği tektaraflı jeopolitik stratejinin ilk görevi, eski uluslararası düzenin kurumlarının krizini sürdürmektir. Tektaraflı bir strateji etkili bir biçimde küresel siyasete hükmetmek için, örneğin Birleşmiş Milletler'in siyasal ve yasal kapasitelerini zayıflatmalıdır." (s.330)

Dolayısıyla, *İmparatorluk*'ta post-emperyalist küresel egemenlik aygıtının fikrinin ilham kaynağı olan, bu aygıt içerisinde ayrıcalıklı bir konumu bulunan, imparatorluğun barış gücü konumunda yer alan, askeri operasyonları kendi ulusal çıkarları adına değil, emperyal sistemin sağlıklı bir şekilde işleyebilmesi için gerçekleştiren Amerika Birleşik Devletleri, 11 Eylül-sonrasının dünyasında artık başka bir yerde, imparatorluk projesinin tam karşısında konumlandırılır. Benzer bir şekilde *İmparatorluk*'ta, küresel egemenlik aygıtının işleyişi için son derece önemli bir rolü haiz olan ve çok taraflılık ilkesi uyarınca emperyal müdahalelerin meşrulaştırıldığı küresel bir zemin olarak işlev gören Birleşmiş Milletler, *Çokluk*'ta daha farklı bir şekilde algılanır. "Birleşmiş Milletler, artık geriye kalan tek süper gücün idaresine" girmiştir ve günümüzde, "Amerika Birleşik Devletleri'nin küresel hegemonyasının ve tektaraflı kontrolünün en açık ifade bulduğu yer Birleşmiş Milletler" olmuştur (s.330). Hardt ve Negri, sadece bu sözlerle bile, *İmparatorluk*'ta kendileri tarafından kurulan argümanlar silsilesini yine kendileri yıkmış olurlar. Artık söz konusu olan çok taraflı değil tek taraflı bir emperyal biçimdir. Böylesi bir kavramsal dönüştürmenin sorunlu olduğu ise ortadadır. Çünkü, İmparatorluğu kendisinden önce gelen egemenlik biçimlerinden ayıran ve post-emperyalist kılan ilkelerden biri (çok taraflılık) yerini başka bir ilkeye (tek taraflılığa) bırakmıştır ama bu bir imparatorluk çağında yaşıyor olduğumuza ilişkin iddiayı geçersiz kılmamaktadır. İşte tam

da bu nedenle, *Çokluk*'ta, bir imparatorluk çağında yaşadığımız fikri adeta zorunluluk kabilinden ve bir mahcubiyetle birlikte dillendirilebilmektedir. *İmparatorluk*'tan *Çokluk*'a geçişte üzerinde durmamız gereken son alan ise, küresel güçler arasındaki rekabetle ilgilidir. *İmparatorluk*'taki, “bir zamanlar tanık olduğumuz birkaç emperyalist güç arasındaki çatışma ya da rekabetin yerini (bütün bunları üst-belirleyen, bir örnek yapılandırılan ve tartışmasız post-kolonyal ve post-emperyalist olan tek bir ortak hak nosyonu altında toplayan) tek bir iktidar fikri almıştır” (s.33) şeklindeki argüman, *Çokluk*'ta açıkça terk edilmiş durumdadır. Hardt ve Negri, küresel egemenlik için ABD ile mücadele eden üç güçten, Avrupa Rusya ve Çin'den bahsederler. Buna göre, ABD'nin şimdiki ve gelecekte düzenleyeceği askeri operasyonların temel saiki, aslında bu güçlerle olan rekabettir. Öyle ki, şer eksenine dâhil edilen ülkelerin, yani Irak, İran ve Kuzey Kore'nin “kendi başlarına” pek bir önemleri yoktur, bu ülkeler küresel egemenlik mücadelesinin gerçekleştiği alanlar olmaları hasebiyle önemlidirler:

“Irak Savaşı Avrupa'ya yönelik dolaylı bir saldırı olarak okunabilir: Hem savaşın gerçekleştirilişindeki siyasal tarz itibarıyla hem de ABD'nin Irak'taki enerji kaynaklarını kontrol etmesinin Avrupa endüstrisi için yarattığı tehdit itibarıyla. Aynı şekilde, İran'a yönelik uyarılar da Rus Kontrolünün güney kanadına yönelik dolaylı bir tehdit olarak görülebilir. Son olarak da, Kuzey Kore'ye yönelik uyarıların Doğu Asya'da büyük bir ABD askeri varlığı için gerekçe sağlayarak Çin kontrolünü dolaylı olarak tehdit edip zayıflatacağını kurgulamak hiç de güç değil” (s. 331-332).

Dünya düzenine bu tarz bir bakış açısı, kimi açılardan sorunlu olmakla birlikte, yine de dünya ekonomisi ve siyasetini üst-belirleyen, ulus-üstü, tek bir iktidar fikrine nazaran daha gerçekçidir ve yine çok taraflılığın yerini tek taraflılığa bırakışında olduğu gibi, *İmparatorluk*'taki argümanların alaşağı edilmesi anlamına gelir. Çünkü şer eksenine dâhil edilen ülkeler, aslında dünya egemenliği için verilen mücadelenin siyasi ve askeri açıdan dolayımlandığı alanlar ise, ortada ne bir küresel egemenlik aygıtı, ne de emperyal bir hak nosyonu var demektir. 11 Eylül-sonrası, sahiden de “artık hiçbir şeyin eskisi gibi olmayacağı” bir dünyadır. Ama burada sözü edilen “eski” aslında çok da eski değildir; Sovyetler Birliği'nin çözülüşünün ardından yaşanan o tuhaf on yıldır. 11 Eylül sonrasında yaşananlar, başka birçok şeyle birlikte, liberal ütopyanın bitişi anlamına gelir. Tarih henüz sona ermemiştir, ebedi barış tesis edilememiştir, sömürü ortadan kalkmamıştır, emperyalizm yok olmak bir yana eskisine göre çok daha kanlı bir şekilde varlığını devam ettirmektedir. İşte *İmparatorluk* ve *Çokluk*, 11 Eylül bir milat olarak alındığında anlamlı bir karşılaştırmalı okumaya tabi tutulabilir. İmparatorluk'taki her şeyin eski argümanlarla anlaşılamayacak kadar radikal bir şekilde değiştiğine ilişkin inanç ve postmodernizm ile paylaşılan “herşeyin sonu” ideolojisi, *Çokluk*'ta yerini, söz konusu olanın bir kopuş değil, bir süreklilik olduğuna ilişkin

daha itidalli, daha “ayakları yerde” bir perspektife bırakmış durumdadır. *Çokluk*’u, bugünü anlamada İmparatorluğa nazaran daha faydalı kılan da bu perspektiften başka bir şey değildir.

Sonuç

İmparatorluk’un yayınlanışının ve emperyalizmin bitişinin böyle görkemli ve “Marksist” bir şekilde ilan edilmesinin üzerinden çok geçmeden emperyalizm bir kez daha sahneye çıktı. Sosyal bilimler, lügatinden çıkardığı emperyalizm kuramlarını, başta Lenin’inki olmak üzere tekrar gündemine almak zorunda kaldı ve emperyalizm kavramı burjuva bilim adamları için bile kullanışlı hale geldi. Bu da en başta da söylediğim gibi, Hardt ve Negri’nin ve *İmparatorluk*’un düşünsel trajedisi oldu.

İmparatorluk da *Çokluk* da bu çalışmada ortaya koymaya çalıştığımız üzere, post-emperyalizmin teorileştirilmesi çabalarının bir ürünüdürler ve bu çaba başarısızlıkla sonuçlanmış durumdadır. Çünkü gezegenimiz henüz Hardt ve Negri tarafından betimlenen post-emperyalist bir emperyal egemenlik evresine girmemiş durumdadır. Bilakis, kapitalizmin halen yaşamakta olduğumuz kriziyle birlikte, serbest piyasa ideolojisi büyük ölçüde itibar yitirmiş, ulus-devletler çok güçlü aktörler olarak yeniden düzenleyici bir işlev görmeye başlamış, devletler serbest ticaret yerine korumacılığı savunur bir pozisyona gelmişler, IMF, Dünya Bankası ve Dünya Ticaret Örgütü gibi kurumlar ise büyük ölçüde etkisiz ve tezleri sorgulanır bir veçheye kavuşmuşlardır. Bunun yanı sıra Rusya’nın ve Çin’in Avrasya coğrafyasında yeniden jeopolitik birer aktör olarak temayüz edişleri ve dünya ekonomisinde söz sahibi bir konuma gelmeleri de, emperyalistler arası savaşların bittiği yönündeki tezin bir geçerliliği olmadığını gözler önüne serer niteliktedir. Bilakis, kapitalizmin son krizi, yeni pazarların ele geçirilmesi, enerji kaynaklarının kontrolü, sermaye akışlarının düzenlenmesi gibi farklı biçimlerle küresel egemenlik mücadelesini şiddetlendirecek ve hatta uzun vadede büyük bir savaşla sonuçlanabilecektir. Bu süreci doğru tahlil edebilmek için ise emperyalizm elimizdeki en geçerli kavram olma niteliğini korumaya devam etmektedir. Lenin’in geçen yüzyılın başında belirtmiş olduğu üzere, emperyalizm olmaksızın “modern savaşı ve modern siyaseti kavramak ve değerlendirmek mümkün değildir.”

SON NOTLAR

* Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Bolu.

¹ Çalışma boyunca kitap olan *İmparatorluk* italik olarak, yazarların bir egemenlik aygıtı olarak tanımladıkları imparatorluk ise normal yazılacaktır.

² Çalışma boyunca kitap olan *Çokluk* italik olarak, yazarların siyasi bir özne olarak tanımladıkları çokluk ise normal yazılacaktır.

³ İstisna kavramının Schmitt'teki kavramsallaştırması için bkz. Carl Schmitt, "Siyasi İlahiyat Egemenlik Kuramı Üzerine Dört Bölüm", Dost Kitabevi Yayınları, 2002 ve istisnanın kural haline gelişi ile ilgili olarak bkz. Giorgio Agamben, "Kutsal İnsan Egemen İktidar ve Çıplak Hayat", Metis Yayınları, 2001

⁴ Bu konuyla ilgili olarak bkz. Fatih Yaşlı, "Kural Haline Gelen İstisna", Felsefelogos, Sayı: 22, 2004

alternatif politika

Alternatif Politika Dergisi, bir grup akademisyen tarafından; disiplinler arası çalışmalara ilişkin süreli yayınların azlığı nedeniyle doğan ihtiyacı karşılamak üzere oluşturulmuş, dört ayda bir yayınlanan hakemli bir dergidir. Siyaset bilimini merkez alarak, kültürel çalışmalar, medya, uluslararası ilişkiler, sosyoloji, sosyal psikoloji, ekonomi politik ve antropoloji gibi disiplinleri de kapsayan yayınlar yapmayı amaçlayan dergi, adı geçen alanların her boyutuyla ilgili kuramsal ve analitik çalışmaların yanı sıra, kitap incelemelerine de yer vermektedir.

Alternatif Politika Dergisi'nin amacı, yayınladığı konularda hem bilimsel çalışmalar için akademik zemin hazırlamak, hem de söz konusu görüşlerin paylaşılmasını sağlayarak yeni açılımlar yaratmaktır. Bu bağlamda, teorik çalışmalara olduğu kadar, alan çalışmalarına da yer vermek amacındadır. Çalışmalarınızı Alternatif Politika'ya bekliyoruz.

Alternatif Politika; Worldwide Political Science Abstracts, Scientific Publications Index, Scientific Resources Database, Recent Science Index, Scholarly Journals Index, Directory of Academic Resources, Elite Scientific Journals Archive, Current Index to Scholarly Journals, Digital Journals Database, Academic Papers Database, Contemporary Research Index, Ebscohost, Index Copernicus ve Asos Index'de taranmaktadır.

Danışma Kurulu (Alfabetik Sıraya Göre)

Prof. Dr. Ayşe Kadioğlu (Sabancı Üniversitesi)
Prof. Dr. Bogdan Szajkowski (The Maria Curie-Skłodowska University, Lublin)
Prof. Dr. Füsün Arsava (Atılım Üniversitesi)
Prof. Dr. Mithat Sancar (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Tayyar Arı (Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Tim Niblock (University of Exeter)
Prof. Dr. Ümit Cizre (İstanbul Şehir Üniversitesi)
Prof. Dr. Aylin Özman (Hacettepe Üniversitesi)
Doç. Dr. Sibel Kalaycıoğlu (Orta Doğu Teknik Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. İnci Özkan Kerestecioğlu (İstanbul Üniversitesi)
Dr. Rubba Salih (University of Exeter)

Yayın Kurulu (Alfabetik Sıraya Göre)

Prof. Dr. Bruno S. Sergi (Messina University)
Prof. Dr. Darko Marinkovic (Megatrend University of Applied Sciences)
Prof. Dr. Edward L. Zammit (Malta University)
Doç. Dr. Aksu Bora (Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Doç. Dr. Berna Turam (Hampshire College)
Doç. Dr. Esra Hatipoğlu (Marmara Üniversitesi)
Doç. Dr. Filiz Başkan (İzmir Ekonomi Üniversitesi)
Doç. Dr. Hamit Coşkun (Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Prof. Dr. Kamer Kasım (Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Prof. Dr. M. Kemal Öke (Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Burak Arıkan (Sabancı Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Defne Karaosmanoğlu (Bahçeşehir Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Fatih Konur (Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Maya Arakon (Yeditepe Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Nilay Ulusoy Onbayrak (Bahçeşehir Üniversitesi)
Doç. Dr. Pınar Enneli (Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Doç. Dr. Veysel Ayhan (Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Dr. Elçin Aktoprak (Ankara Üniversitesi)
Dr. Evgina Kermeli (Bilkent Üniversitesi)
Dr. Ipek Eren (Orta Doğu Teknik Üniversitesi)
Dr. Şener Aktürk (Koç Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Gökhan Telatar (Ankara Üniversitesi)
Avukat Ebru Sargıcı

Editöryal Kadro

Editör: Rasim Özgür Dönmez
Asistan Editör: Çağla Pınar Tuncer